

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

वर्ग संख्या
Class No.

180. Ne

पुस्तक संख्या
Book No.

82. 1

रा० पु०/N. L. 38.

MGIP Sant.—45 NL (Spl/69)—4-8-69—1,00,000.

180. No. 82. 1.

BHATTI KAVYA;

A

POEM

ON THE ACTIONS OF RAMA

Part the First.

WITH THE COMMENTARIES

OF

JAYAMANGALA

AND

BHARATAMALLIKA.

PUBLISHED FOR THE USE OF

The Sanscrit College.

UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE OF

PUBLIC INSTRUCTION.

* CALCUTTA:

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS.

1828.

॥ भट्टिकाव्यं ॥

॥ अस्मै टीका जयमङ्गलरचिता जयमङ्गला ॥

॥ भरतमल्लिकनिर्मिता मुग्धबोधिनी च ॥

॥ तस्य प्रथमभागः ॥

॥ कलिकाता राजधान्यां कमिटोसाहेवानामाज्ञया

इहकेशन् यन्त्रालये मुद्रितः ॥

॥ सम्वत्सरे १८८४ शके १७४८ ॥

जयमङ्गला टीका ।

श्रीगणेशाय नमः॥ प्रणियत्य सकलवेदिनमतिदुस्तरमहि
काव्यसलिलनिधेः । जयमङ्गलेति नाम्ना नौकेव विरच्यते टीका ।
लक्ष्यं लक्षणं चोभयमेकत्र विदुषः प्रदर्शयितुं श्रीखामिसूनुः कवि
भट्टिनामा रामकथाश्रयमहाकाव्यं चकार । तथा ह्यस्योपनिबं
धनं कविना दिधाकृतं एकं लक्षणसूचकैः प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नति
ङंतकांडैश्चतुर्भिः । द्वितीयं लक्ष्यसूचकैरामसंभवादिभिर्द्वाविं
शत्यासुर्गैः । तत्र लक्षणं द्विविधं । शब्दलक्षणं काव्यलक्षणञ्च । तत्र
प्रथमस्य प्रकीर्णाधिकारतिङंतकांडानि द्वितीयस्य प्रसन्नकांडं
यत्रोच्चावचैर्न वङ्गनां लक्षणानां प्रकरणं तत्प्रकीर्णकांडं तदेवात्र
प्रथममुक्तं तस्य व्यापितात् । उत्तरत्रापि द्रष्टव्यमिति प्रदर्शनार्थं
अत्र यद्यथादौ कविना देवतानमस्कारो न कृतः तथापीष्टदेव
तासंकीर्तनमपि विज्ञापशमनहेतुर्भवतीति मन्यमान आह । अभू
दित्यादि तस्य हीष्टदेवता सनातनो विष्णुः स चादौ कीर्तितः । त
त्प्रतिबंधना चेयं कथेति प्रबंधेनैवात्र संकीर्तनं रामायणवत्तत्र
विष्णोर्यस्मिन्काले जगत्कार्यवशादवतारः कृतः तदेव प्रथमं दर्श
यति ।

भरतटीका ।

नमो गणेशाय ॥ नत्वा शङ्करमख्यं गौराङ्गमल्लिकात्मजः ।
भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो मुग्धबोधिनी । विहिताः पाणिनी
यादौः पठनीयादिवोधिकाः । भट्टिटीका मम लेख मौग्धबोधार्थ
उद्यमः । कविकल्पद्रुमोक्तानां धातूनामनुबन्धतः । स्पष्टानि
यानि कार्याणि ततो बोध्यानि तानि तु । नाति स्पष्टानि कार्याणि
अन्यगौरवभीतितः । वाच्यान्यत्र न चाप्यर्था अतिविस्तृतवाग्भवाः ।
भर्तृहरिनाम कविः श्रीरामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार । अत्र
सर्गबन्धो लक्ष्यसूचनाय काण्डबन्धो लक्षणसूचनाय अत्र सर्गा
द्वारि श्रुतिः प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नतिङन्तकाण्डानि चत्वारि । शब्द
लक्षणकाव्यलक्षणभेदाल्लक्षणं द्विविधं । तत्र काण्डत्रये शब्दल
क्षणं प्रसन्नकाण्डे काव्यलक्षणं आदौ वृत्तलक्षणप्रदर्शनं प्रकीर्णका
ण्डं व्यापकत्वाद्दर्शितं । महाकाव्यस्यादावाशीर्षमस्त्रिक्रिया वस्तु
निर्द्देशो वा कर्त्तव्य इति सम्प्रदायानुरोधादस्तुनिर्द्देशं कुर्वन्नेवे
ष्टदेवतास्मरणात्मकं मङ्गलमप्यादौ प्रकाशयति ।

भट्टिकाव्यं।

अभूनुपो विबुधसखः परन्तपः श्रुतान्वितो दशरथ
इत्युदाहृतः। गुणैर्व्वरं भुवनहितच्छलेन यं सना
तनः पितरमुपागमत्वयं॥१॥

अभूदिति भूतसामान्ये लुङ् भूत इत्यर्थः। अन्यथा राज्ञ जंमं
स्मिरातीतत्वात्कवेः परोक्षत्वाच्च लिट् स्यात्। मातिस्थितिमिच्छा
लुक्। भूसुवोस्त्रिङीतिगुणप्रतिषेधः। नयतेर्ङिच्चेति नयतेरौणादि
क च्छन् नरो मनुष्यास्तावृन् पातीति आतोऽनुपसर्गे कः आतो
लोपः नृपो राजा अत्यंतधर्मविजयित्वाद्देवराजस्य मित्रमासी
दित्याह विबुधसख इति विबुध्यंत इति विबुधा देवास्तेषामपि प्र
धानत्वात्तत्रेगुपधलक्षणः कः सामान्यशब्दोऽपि देवेषु वर्तमानो
ऽप्यर्थवशाच्छक्रे प्रयुक्तस्तस्य सखेति राजाहः सखिभ्यष्टच् विबुधस
खः अनेन धर्मविजयित्वं दर्शयति विबुधसखत्वस्य धर्मकार्यं
त्वात्। धर्माविस्मरणसुरलोकविजयिनस्य ये राजान्तेषां धर्म
विजयी प्रधानं। परे श्रवस्त्रिविधाः उक्तेदनीयोऽप्युपनीयकर्षणी
याः तत्र ये उपप्रीडनीयकर्षणीयास्तान्परांस्तापयतीति परंतपः
द्विषत्परयोस्तापोऽस्ति खच्। खचिह्नस्यः अरुर्द्विषदजन्तस्तेति नम
नृप इत्यनेन स्वमण्डले वृत्तिराख्याता परंतप इति परमण्डलं।
श्रूयंत इति श्रुतानि वेदादीनि तैरन्वितः संबद्धः यंचतोऽर्घ्यतश्च

गृहीतत्वात् । दशरथ इत्यनेन नाम्ना उदाहृतो लोके गीतः ।
 गुण्यन्त अभ्यस्यन्त इति गुणाः गुण आमंत्रण इति चौरादिकोऽद-
 न्तः तस्मादकर्तरिचेत्यादिमा घञ् येषामेरजण्यन्तानामिति द-
 र्शनं । येषां तन्नास्ति तेषामेरच् स्वरं प्रति विवादो न रूपं प्रति ।
 गुणैरभिरामादिभिर्वरं श्रेष्ठं यं नृपं पितरमुपागमदिति संबंधः ।
 त्रियत इति वरः ग्रहादिना कर्मण्यप् । केन हेतुना उपगतवांस्तं
 पितरं सनातन इत्यत आह भुवनहितकृत्स्नेनेति भवंति उत्पद्यंत
 इति भुवनानि भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः । रजक्यन्नित्यनुवर्त-
 माने भूसूक्ष्मसर्गिभ्यश्चंदसीत्यौणादिकः क्युन् वज्रलवचनाद्भाषा-
 यामपि भवति तेभ्यो हिताः भुवनहिताः विष्णोर्दशावताराः
 इह तु रामो द्रष्टव्यः तच्छक्तेन व्याजेन भुवनहितकृत्स्नेन इदा-
 नीं रावणादिकं टकोद्धारणात् तथाचोक्तं परित्राणाय साधूनां
 विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे
 युगे इति । सनेत्यव्ययं सदार्थं वर्तते सना भवतीति साधं
 चिरमिति व्युत्प्लुलौटच्तु सनातनो विष्णुः उपागमत् उपजगाम
 कृदित्वादङ् । सत्स्वन्येषु राजसु गुणैर्वरत्वात् यं पितरं जनकम-
 ङ्गीकृतवान् सोऽभूदितियोज्यं । स्वयमित्यात्मना न कर्मणान्ये-
 न वा प्रेरित इत्यर्थः ॥ १ ॥

अभूदिति ॥ दशरथ इति नाम्ना उदाहृतः स्थातो नृपो राजा
 अभूत् स कथंभूतः विबुधसखः विबुधानां देवानां सखा मित्रं
 अथवा विबुधस्य इन्द्रस्य सखा सामान्यदेवतावाचिनोऽपि वि-
 बुधशब्दस्य विशेषपरत्वात् प्राधान्याद्वा इन्द्रवाचित्वं एतेन वि-
 जयित्वं दर्शितं विबुधसखत्वं विनयेनापि भवतीति प्रतापं दर्शय-
 न्नाह परान् शत्रून् तपतीति परन्तपः श्रुतान्वितः श्रूयन्ते गुरुभ्य-

इति श्रुतानि शास्त्राणि तैरन्विता युक्तः अधीतशास्त्र इत्यर्थः
 सोऽध्येष्टवेदानिति वक्ष्यमाणश्लोके वेदाध्ययनस्य नित्यत्वज्ञापना-
 र्थं पुनरुक्तेः श्रुतमत्र वेदादन्यच्छास्त्रं । इत्युदाहृत इत्यत्र केचि
 ज्ञाचक्षते इतं ज्ञानं विद्यते ऽस्येति इती ज्ञानी उदाहृतः ख्यात
 एव यदा इतिषु ज्ञानिषु उदाहृतः इतीति इणगतावित्यस्मा
 ज्ञावे क्तः सर्व्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति इतं ज्ञानं ततोऽस्यर्थेनैका
 जादिति इन् । सनातनो विष्णुर्भुवनहितच्छलेन यं मृपं स्वयमा
 त्मना न पुनरन्यप्रकारेण पितरं उपागमत् अङ्गीकृतवान् सोऽभू-
 दितियोज्यं भुवनेति भुवनानां हितं रावणबधादिरूपं तदेव क्लृप्तं
 व्याजस्तेन एतेन भुवनहितमपदिश्य अस्व राज्ञो महत्वेनैव पुत्रत्वं
 प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह गुणैर्धैर्य्यगाभीर्य्यादि-
 भिर्य्यरं श्रेष्ठं । अभूदिति भूधातोरूपं अस्तेष्वेत्भूररे इति भादेशः
 भवद्भूतभवे त्रिशः कथाया इति भूते टी भूतसामान्यविवक्षायां
 लुङिति पाणिनीयाः कातन्त्वेऽपि सम्प्रतिवर्त्तमानेत्यत्र सम्प्रति
 ग्रहणं स्वस्वसंज्ञाकालव्यभिचारसूचनार्थमिति बद्धमानमिश्रेण
 व्याख्यातं । शास्त्रस्य विवक्षाधीनत्वात्सत्यपि परोक्षत्वे भूतसामान्य
 विवक्षायामद्यतनीति पुरुषोत्तमेनाप्युक्तं अनद्यतनेऽपि वाक्यगम्ये
 इति क्रमदीश्वरेणोक्तं तेन वोपदेवेन भूतसामान्य एव ध्यादय
 उक्ताः नलनद्यतनाद्यतनपरोक्षत्वविभागेन घीटीथीय्यमिति अम्
 य्यां षिः भूस्थापिवेति सेर्लुक् सर्व्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति
 न्यायान्नादो वसोरस्येतीम् सेर्लुकि लुकि न तत्रेत्यनेन एणुर्धुङ् इति
 नणुः प्रजवदेत्यादिना त्रिश्च निषिद्धः पञ्चरः शिञ्चेति द्यारत्वं डिङ्
 पिङ् इति अपिङ्गस्य डित्वं तेनादावपि एणुर्धुङ् इति न गुणः नृपइति
 नृन्मनुष्यान् प्राप्ति रक्षतीति पालरक्षणे इत्यस्मात् आदन्तात्

हन अनादिति डः टेलोपोडितीति टेलोपः विबुधेति विबुध्यन्ते
इति विपूर्वबुधधातोरिजुङ्त्वात् कृगृञ्चाप्रीजुङ्ः क इति कः विबु
धसख इति सख्यहोराञ्चः ष इति षः यथोर्लोप इति इकारलोपः
परन्तप इति तृभृवृट्जीत्यादौ नान्नीत्यत्र चकाराध्याहारादसं
ज्ञायामपि खः नास्त्र्येवेदं सूत्रमिति चेत् कृत्तद्धितसमासानामभि
धानं नियामकमित्युक्तेरसंज्ञायां खः खित्यव्याजरुषइति मन् द
शरय इति शब्देनोक्तत्वात् स्वर्थे वा स्वर्थसमुद्भुतार्थ इति प्री द
शरयो नृपोऽभूत्कीदृशः इत्युदाहृतः वक्ष्यमाणस्यैकैवदाहर
णतां प्राप्त इति केचित् गुणैरिति गुण्यन्ते अभ्यस्यन्ते इति गुणा गु
णत्कर्मन्त्रे इत्यस्मात् घञलनङिति अल् जेलोपोऽनान्विति जेलो
पः हसालोपोऽश्रित्यकारलोपः वरमिति वृज धातोः त्रिचते
योऽसाविति पूर्वोणाल् णर्घुङ् इति णुः सनातन इति नित्यार्थात् स
नाशब्दात् त्यत्राद्यचिरेत्यादिनाष्टनः सनातनः शाश्वतकंसवैरि
णोः शिवेऽपि चात्मन्यतिथौ सुनिश्चय इति विश्वः । उपागमदिति
औगमगत्यां खदित्वात् शासलिद्युदितिङः हनगमेत्यादावङ्ङ
त्युक्तेनोङ्लोपः । दशरयगुणानाह ॥ १ ॥

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितृनताप्तीत्सममंस्त
बन्धून् । व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यब
धीदरींश्च ॥ २ ॥

सोऽध्यैष्टेत्यादि ॥ सत्रियस्य धर्मोऽध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजी
वाभूतरक्षणं चेति उभयं नृपइत्यनेनेनां । भूतदृष्टेण शस्त्रमङ्गं

स नृपो वदानधैष्ट अधीतवानिति स्वाध्याय उक्तः । वेदयन्ति
 आपयन्ति धर्माधर्माविति वेदाः सामादयः पचायच् । इङोऽधि
 पूर्वस्य विभाषा लुङ्लोटोरिति गाङ् विभाषयेति गाङ्भावपक्षे
 रूपं अजादित्वादाट् । आट् सेति वृद्धिः छित्वादात्मनेपदमादे
 शप्रत्यययोरिति षत्वं द्युलञ्च । त्रिदशान्देवानयष्ट अग्निष्टोमा
 दिभिः पूजितवान् यजनमुक्तं । यजेः स्वरितजितइतितङ् अनिक्स्
 मोपगत्वात् हलः लिङ्सिचाविति किलं न भवति । अग्निगन्तत्वात्
 ऋश्चादिना षत्वं झलोझलीतिसिचोऽलोपः । पितृनपारीत् आया
 यितवान् पितरमुद्दिश्य यजनं पूपालनपूरणयोरित्यस्मात्पूरणा
 र्थात् लुङिरूपं सिचि वृद्धिः इटईटी तिसिचोऽलोपः अथवा पितृन
 तार्क्षीदिति पाठः तृपग्रीणन इत्यस्मात् लुङि स्पृशमृशश्चषतृप
 दृषां सिच्वक्तव्य इति ज्ञेः सिचि । अनुदात्तस्य चेत्यादिना अमभा
 वपक्षे रूपं पितृन्तर्पितवानित्यर्थः । सममंस्तु बंधून् मातृपित्रादि
 ज्ञातीन् संमतवान् सदा दानमानादिभिः पूजितवानित्यर्थः मन्त्र
 तेरनुदात्तत्वात्तङ् । इत्प्रतिषेधस्य येषां सिच इकार उच्चारणा
 र्थां येषां त्वनुबंधार्थः तेषां हनः सिजितिकित्करणश्चापकाजलोपा
 भावः । येषां तु इकार इत् तेषामिदित्वात्तकारलोपाभावः ।
 आभ्यन्तरं श्चुमजित्वा कथं परंतप इत्याह व्यजेष्ट षड्वर्गमि
 ति कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणां षष्ठां वर्गः षड्वर्गः तम
 भिभूतवान् । विपूर्वस्य जयतेर्विपराभांजेरितितङ् । अरंस्त नीतौ
 सामादिषु संध्यादिषु च रतः नीतिमानित्यर्थः । समूलघातं च
 धीत् समूलान्निःशेषानरीन् श्चून्निहतवान् उद्धेदनीया ये श्च वः
 तेऽहं विधानं समूलोपपदाङ्गतेः समूलान्तेत्यादिना लुमुञ् ।
 शेहंतेरिति षत्वं वृद्धिः हनस्त इति तत्वं कषादिषु च चेत्यादिना

यथाविध्यनुप्रयोगः अनुप्रयोगे लुङिचेति बधादेशः । तस्याकारा
न्तादुपदेशे ऽनेकाच्चादिङनिषेधो न भवति । अतो लोपे कृते
तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेरिति विभाषावृद्धिर्न भवति ॥ २ ॥

सोऽधैष्टेति ॥ स दशरथो वेदानधैष्ट अधीतवान् अधीङ्ल
ध्ययने नवशः पमे इति ङित्वात्वं व्यासिः घीटीथीष्वित्यमं कृत्वा
आदिगेचोरिति णौ कृते भूयो ऽमजादेरिति पुनरमं कृत्वा
आदिगेचोरिति त्रिः किलादिति षः द्युभिरिति तस्य टः वेदानिति
वेदयन्तीति वेदाः सामादयः पचादित्वादन घञलनट् इति
करणे वा घञ् चिदशान् देवान् अयष्ट अग्निष्टोमादिना पूजित
वान् केचित्तु यजेरेव देवपूजावाचित्वात् चिदशनित्यस्य वैयर्थ्याय
त्तेस्तिदशानयष्ट सङ्गतवानित्याहुः वस्तुतस्तूपचारात् पूजामा
त्रवाचित्वे ऽपि यजजैदेवार्चादानसङ्गकृतावित्यत्र देवो देवनं
क्रीडा अर्चाचेतिदन्तः देवस्यार्चेति तत्पुरुषोऽपि तात्पर्यभेदाद्वा
क्यभेदो लौकिके न दोष इति केचित् शङ्काजिति जस्य षड्भ्यस
स्वादिति सेर्लोपः द्युभिरिति तस्य टः पितृन् अपारीत् आप्यायित
वान् जिपृलिओ पालने पूर्यो व्यासिः रुदाद्यस्तीति ईम् वसोऽरस्ये
तिदम्भसस्वादिति सेर्लोपः त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सेर्लो
पेऽपि व्रजवदेत्यादिना त्रिः अतार्शीदिति क्वचित् पाठः तृपधातुः
प्रीणने सकर्मकः प्रीतिमात्रे लकर्मक इति हीरस्वामिप्रभृतयः । व
न्भून् सममंस्त आदृतवान् मन्यौङ् बोधे सम्यूर्वायमादरार्थं औदि
त्वादनिम् । षड्वर्गं कामक्रोधलोभमानमदहर्षरूपं व्यजेष्ट अभि
भवतिस्म जिजथे चकारात् अभिभवे विपराजिति मं भीतौ अरंस्त
क्रीडितवान् रमूङ् जौ क्रीडे अरीन् शत्रून् समूलघातं यथास्यात्त
थी न्यबधीत् हतवान् समूलानां शत्रूणां घातः प्रणविधोगफलक

व्यापारी यच्च हिंसाक्रियायां । अन्ये तु समूलशब्दात् पराङ्गतार्था
 द्वन्नेष्टव्यम्विभक्त्यन्ततदनुप्रयोगश्चेत्याहुः । समूलाभिः शेषान्
 अरीन् प्राप्य हतवानित्यर्थः चण्माभीक्ष्णे पूर्वकाले दत्तं वा श
 ब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् योगविभागादा अन्यत्रापि चण्मा स्यादि
 ति देवीदासचक्रवर्तिना व्याख्यातं । अरीन् समूलान् हत्वा तत्
 प्राणत्यागानुकूलव्यापारं हतवानित्यर्थस्तेन पूर्वकालत्वमपीति
 दुर्गसिंहप्रभृतयः । एतेन पुनः सम्भानशङ्कया सदा सावधानत्वं
 सूचितं । घातमिति हन्नेर्घञि चण्मा हनस्तडिति नस्य तड् खेर्हो
 घ इति हस्य घः ञिण्यन्तेजुडतोरिति त्रिः न्यबधीदिति हन्
 लौहिंसागत्योः हनबध्नीति बधादेशेन बधान्तत्वाद्बसादेः सेम
 इत्यादौ बधवर्जनादधेः सेमत्वसूचनादा वसोरस्येतीम् हसादेः
 सेम इति बधवर्जनाच्च त्रिः व्यजेष्ट षड्वर्गमित्यनेन मानसारिष
 वः अरीन् न्यबधीदित्यनेन च बाह्याश्च निर्जिता अतः पर
 न्तप इति प्रागुक्तमुपपादितं ॥ २ ॥

वसूनि तोयं घनवज्रकारीत्सहासनं गोत्रभिदाध्य
 वात्सीत् । न त्यम्बकादन्यमुपास्थिताऽसौ यशांसि सर्वे
 पुभृतां निरास्थत् ॥ ३ ॥

वसूनि ॥ वसूनि द्रव्याणि बन्धुव्यतिरेकेण वालादिभ्यो व्यकारीत्
 हत्तवान् विच्छिन्नवानिति वा । किरतेर्लुङि रूपं कः किमिवेत्यपेक्षा
 यामाह तोयं घनवदिति तोयं उदकं घनो मेघः फलनिरपेक्षतया
 यथा विकिरति तद्वत् । एवं सम्यक्पालनादिन्द्रेण तुल्यत्वमाह स
 हासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीदिति गोत्रभिदा इन्द्रेण सहासनं अध

वासीत् अधुषितवान् अनेनात्यन्तधर्मविजयित्वस्य फलं दर्शयति
 वस निवास इत्यस्य रूपं वसिः संप्रसारणीति वचनादिउभावः ।
 अस्तिचिद्विदतीट् । वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः सस्मार्द्धधातुक इति
 तत्वं आसनमिति उपान्वध्याङ्गस्य इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा ।
 चीणि अम्बकानि अचीणि यस्येति व्यम्बको महादेवः तस्मादन्यं नो
 पाख्यत न पूजितवानित्यर्थः उपपूर्वात्तिष्ठतेः देवपूजासंगतिक
 रणपथिष्वितिदेवपूजायां तङ् स्थाघोरिचेत्यादिना इत्वं कित्वं
 च । इत्स्वादंगादिति सिचेलोपः । इषून् विभ्रतीति अन्येभ्यो ऽपि इ
 श्यत इति क्तिप् इषुभृतो धनुर्द्धराः सर्वेषां तेषां यशंसि निरा
 स्यत् निरस्तवानित्यर्थः असाधारणीकृतास्त्वं दर्शयति । उप
 सर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनमिति वचनाद्यदा तङ् नास्ति तदा तिप्
 अस्यतीत्यादिना ज्ञेरङ् अस्यतेस्युक् ॥ ३ ॥

वसूनीति ॥ असौ दशरथो वसूनि धनानि व्यकारीत् दत्तवान्
 क इव घनवत् मेघ इव चत्साम्ये इति चत् चित्वादव्ययत्वं तोय
 मिति तोयमिव तोयतुल्यानि वसूनीत्यर्थः । तोयशब्दोऽयं स्व
 प्राधान्यैकत्वादत्युक्तैकवचनः अनेकेषामपि वसूनामेकतुल्यतेत्या
 शयः कृश्विचेपे सौ ऋषिवदेति त्रिः गोत्रान् पर्वतान् भिनत्तीति
 गोत्रभिदिभ्रः त्रासुसित्यादिना । क्तिप् । तेन सह एकमासनम
 ध्यवासीत् वसूनिवासे अनिमत्वात् व्रजवदेति त्रिः सत्स्वरेइति
 सस्य तः कर्मक्रिया इत्यादिना ङस्य ढत्वं व्यम्बकात् महादेवाद्
 न्यं न उपाख्यत न पूजितवान् मैत्राध्वसंज्ञाराधइति आराध
 नार्थं मं स्मादोर्ङिरिति णुनिषेधश्च चीणि अम्बकानि नेत्राणि य
 स्येति विग्रहः द्यौर्भूमिरापस्मिंसोऽम्बा यस्येति भारतं । त्रयाणां
 लोकानामम्बः पितृत्यन्ये तिस्रोऽम्बाः शक्तयोऽस्येति केचित् अन्या

रभेति पी सर्वेषुभृतां सकलधनुर्द्धराणां यशांसि निरास्यत् निर
स्तवान् ततोऽधिकत्वात् वक्तव्यत्वात्लिप इति डः वक्ष्येति अस्य
तेरस्यादेशः दृषून् बाणान् विभ्रतीति पूर्ववत् किप् स्वस्य तन्
पितीति तन् ॥ ३ ॥

पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः सन्तर्पणो नाकसदां व
रेण्यः। जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथा ऽध्वरे वज्रि
रभिप्रणीतः ॥ ४ ॥

पुण्यो ॥ पुनातीतिपुण्यः पूजयत् णक् ह्रस्वश्चेति श्रौणादिको य
त्। णगागमश्च ह्रस्वश्च अत्यन्तपुण्यकरणाद्राजापि पुण्य इत्युच्य
ते। तन्मयत्वाद्राजा अग्निरपि पुण्यः पावनात्पुण्यः यागादिः पुण्यः
तेन पुरुषः पूज्यते। महतां वेदविदां ब्रह्मणां ब्राह्मणानां समूहेन
जुष्टः सेवितो राजा अग्निस्र ब्रह्मशब्दो ऽत्र ब्राह्मणपर्यायः। नाके
स्वर्गे सीदंतीति सत्सुदिषेत्यादिना किप् नाकसदो देवाः तेषां कर्म
णि षष्ठी संतर्पयति प्रोणयतीति संतर्पणः संतर्पयतेः कृत्यल्युटोवज्ज
लमितिकर्त्तरि ल्युट् राजा यागादिना तर्पयति अग्निरप्यग्निमुख
त्वाद्देवानां वरेण्यः श्रेष्ठः राजा अग्निस्र वृद्धं एण्यः जज्वाल प्रदीप्त
वान् लोकस्थितये मां भूलोकस्य स्थित्यतिक्रम इत्येवमर्थी अग्निरपि
लोकस्य स्थितये ज्वलति। यथोक्तं। अग्नौ प्रागाज्जतिः सम्यगादित्य
मुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति। अभि
प्रणीत इत्यग्निविशेषणं। आभिमुख्येन प्रणीत इति प्रादिसमासः उ
पसर्गादसमास इत्यादिना एत्वं मन्त्रेणाभिमुखीकृत इत्यर्थः। यथा
ऽध्वरे यागे ऽभिप्रणीतो वज्रिर्ज्वलति तथा राजाभीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पुण्यो महेति ॥ स राजा लोकस्थ स्थितये मर्यादायै ज्वाला
दीप्तवान् प्रतापवान् बभूवेत्यर्थः यथा अध्वरे यज्ञे अभिप्रणीतो
मन्त्रेण संस्कृतो ऽग्निर्ज्वलति अग्निज्वलनमपि लोकस्थित्यर्थं स्यात्
यदुक्तं अग्नौ प्रागाहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या
ज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति उभयोर्विशेषणमाह
पुण्यः पुनातीति पुण्यं धर्मः नास्त्यन्येति केति सूत्रेणान्येऽपि हतः
प्रयोगाः स्युरिति सूचितं तेन पूधातोर्दुष्टे टेर्लोपोडितीति टे
र्लोपः पुण्ययोगात् पुण्यः अर्जुनादित्वादः । पुण्यं धर्मो मनो
ज्ञे च पावने च प्रयुज्यते । महतां ब्रह्मणां समूहेन जुष्टः सेवि
तस्तेन प्रीतो वा ब्रह्मा विरिञ्चिद्विजयोरिति विश्वः । शङ्खे तैले
तथा मांसे वैद्ये ज्यौतिषिके दिजे । यात्रायां पथि निद्रायां म
हत् शब्दे न दीयत इति निषेधान्महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति
वा विगृह्यते । महंश्चासौ ब्रह्मसमूहजुष्टश्चेति वा यदा म
हद्ब्रह्म तपो येषां तेषां समूहेन जुष्टः । वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा
विप्रः प्रजापतिरित्यमरः । यदा अमहा अस्वेव विष्णोरिव म
हस्तेजो यस्यासावमहा इति पृथक् पदं । यदा मस्यते पूज्यते ऽसौ
महास्त्रासुसिति कर्मण्यस् । यदा अमोरो गस्तं हन्तीत्यमहा त
स्मिन् राजनि सति लोकानां व्याधिभयं नासीदित्यर्थः । आरो
ग्यमपि कविभिर्वर्ण्यते तथाच कालिदासः जनपदे न गदः पद
मादधावभिभवः कुत एव सपत्नज इत्यग्रे व्याधिहन्तृत्वमस्येव । श
ङ्खेजि जुषमुदि सेवे ईदित्वास्त्रेम् डीश्वीदितीम् निषेधः । नाके
स्वर्गे सीदन्तीति नाकसदो देवाः पूर्ववत् किप्तेषां सन्तर्पणः
ग्रहनन्दीति घेऽनः ढघेक्षतीति ढे षी सम्यक् तर्पणं यस्मादिति
वित्तमानसमन्त्रे षष्ठीत्यन्ये । कं सुखं तदिषरीतमकं नास्त्यस्मि

न्निति नाकः णञोऽनौवाञ्छसेरिति व्यवस्थितविकल्पत्वाच्चनञो
ऽनादेशः । वरेण्यो ऽन्यापेक्षया श्रेष्ठः वृजधातोः श्रेष्ठार्थे नाम्न्य
न्येति केत्यन्यकृतसूचनादेन्यः ॥ ४ ॥

स पुण्यकीर्तिः शतमन्युकल्पो महेन्द्रलोकप्रतिमां
समृद्ध्या । अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्यामध्यासितां
ब्रह्मभिरिद्वबोधैः ॥ ५ ॥

यत्रस्थो राज्यं चकार तां नगरीं दर्शयन्नाह । स पुण्येतित्यादि ।
स्वामिगुणपूर्वका हि निवासस्य गुणा भवन्तीति प्रदर्शनार्थं पश्चा
त्तदभिधानं तथा चोक्तं । स तु यकीलस्तकीला अस्य प्रकृतयो भवं
तीति । स राजा पुण्यकीर्तिः पुण्याः पवित्राः कीर्तयो यस्य सः ।
शतमन्युकल्प इति प्रभावं दर्शयति ईषदसमाप्तावितिकल्पः शतम
न्युरिन्द्रः महेन्द्रलोकप्रतिमामयोध्यामिति योज्यं । प्रतिमीयते तु
ल्यते इति प्रतिमा आतस्योपसर्ग इत्यङ् । महेन्द्रलोकेन प्रतिमा तु
ल्यातृतीयेति योगविभागात्समासः अमरावतीमिवेत्यर्थः कथा
समृद्ध्या सम्यगतिशयेन च्छद्धिः समृद्धिः प्रादिसमासः अध्यास्त अ
ध्यासितवान् भूतगामान्ये लङ् । आस्तेरनुदात्तेत्वात्तङ् अधिष्ठी
डित्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा सुखयतीति सुखा पचायच्
सुखहेतुत्वादा सुखा । सर्वेषु चतुषु सुखेति सप्तमीति योगविभा
गात्समासः । अध्यासितां अध्युषितां ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैरिद्वबोधैः
सर्वशास्त्रपरिज्ञानात् पटुबुद्धिभिरित्यर्थः इत्येर्निष्ठावामनुना
सिकलोपः ॥ ५ ॥

स पुण्येति । स राजा ऽयोध्यामध्यास्त अध्युवास कर्मक्रियेत्यादि

ना डस्य ढलं । जिलासङ् उपवेशे ष्यां लुगञ्ज्ञोऽप इतिशपोलुक्
 सकिभूतः पुण्याशोभना कीर्तिर्धस्य स तथा । पुण्यं सुगन्धे सुकृते
 पुण्यं शोभनमुच्यते इति शश्वतः । शतं मन्यवो यज्ञा यस्य स शत
 मन्युरिन्द्रस्तस्मादीषदूनस्यादेशेने इतिकल्पः । अथोर्ध्वा किम्भू
 तां समृद्धा सम्पत्त्या महेन्द्रलोकेनामरावत्या प्रतिमा सादृश्यं
 यस्याः सातां सर्वेष्वृतुषु सुखयतीति पचादित्वादनं सुखहेतुत्वात् स
 र्व्वर्त्तुसुखा इन्द्रबोधैर्दीप्तज्ञानैर्ब्राह्मणैरध्यासितां इन्द्रेः क्ते इन्द्रः
 बुधेर्ध्वजि बोधः ॥ ५ ॥

निर्माणादक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशल
 स्य । ऊर्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्घा स्थितावहस्येव पुरं
 मधेनः ॥ ६ ॥

निर्माणेति ॥ पद्मासनो ब्रह्मा पद्ममासनं यस्येति कृत्वा तस्य कौ
 शलं नैपुण्यमिति षष्ठीसमासः । तस्य पुरणगुणेत्यादिना न प्रतिषे
 धः तत्र विशिष्टा एव गुणाः रूपरसगन्धस्पर्शाः तद्विशेषाश्च शुक्लनी
 लादयः कटुकास्वादयः सौरभ्यादयः शीतोष्णादयश्च गृहीताः
 तत्र रूपादिभिः समासो भवत्येव । तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते न
 तु तद्विशेषगुणैरिति वचनात् अन्यैस्तु समासप्रतिषेधः । एवञ्च कृत्वा
 मुनित्रयवचनमर्थवद्भवति तद्यथा । अधिकरणैतावले च तदशि
 व्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति पाणिनेः युगपद्देशपृथक्त्वदर्शनादिति
 रूपसामान्याद्वा इति वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपप्रतिषेध इति
 कात्यायनस्य नकारग्रहणसामर्थ्यात् लोपो न भविष्यतीति किं
 पुनरचासत्तलमिति भाव्यकारयेति । तस्य सीमेव मर्यादेव

अथोद्धा ततो न सृज्यन्तरं शोभनमस्तीत्यर्थः । कीदृशस्य निर्मा
णदक्षस्य निर्मितिर्निर्माणं दृष्टिः तत्र दक्षस्य पटोः । क्व विषयेषु
समीहितेषु स्रष्टुमीक्षितेर्वित्यर्थः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठात्स्फुरद्भक्त
गभस्तिभिः स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयो रश्मयः तैर्हासभूतैर्म
घान इन्द्रस्य पुरममरावतीं विहस्येव अवस्थिता या तामध्यास्त
मधवन् यन् उच्चन् इत्याणादिकः श्वयुवमघोनामिति संग्रहा
रणं ॥ ६ ॥

निर्माण इत्यादि ॥ ऊर्ध्वं स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयोरश्मयस्यै
र्हासभूतैर्मघान इन्द्रस्य पुरं अवहस्येव निर्माणदक्षस्य विश्वकर्मा
णः समीहितेषु सम्यक्चेष्टितेषु या स्थापिता तामयोध्यामध्यास्तेति
पूर्व्वणान्वयः समुपसर्गणवज्जलेन च चेष्टाया आधिक्यं सूचितं । वि
श्वकर्माणो नेदृशी शोभना पुरी निर्मिता अत इमां विलोक्य ईदृक्
पुरीनिर्माणे चेष्टा जातेत्यभिप्रायः । पद्ममेव आसनं यस्य स पद्मास
नो ब्रह्मा तस्य कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा इव उत्प्रेक्षायां ब्रह्मणा नेदृ
शी शोभनान्या पुरी निर्मितेति भावः । अतः सुतरां विश्वकर्माण ई
दृक् निर्माणे चेष्टावत्त्वं । यदा निर्माणदक्षस्य विश्वकर्माणः समीहि
तेषु निर्मितेषु सीमेवैतः परं शोभनं न निर्मितं इत्यभिप्रायः । कि
म्भूतस्य पद्मासनस्येव कौशलं यस्य यदा पद्मासनस्य कौशलं सौन्द
र्यं यस्य स पद्मासनकौशलो ब्रह्मा तस्य समीहितेषु वाञ्छितेषु सी
मेव तस्य किम्भूतस्य निर्माणदक्षस्य निर्माणचतुरस्य । यदा कौपु
थ्यव्यां शलते चलतीति कौशलः पचादित्वा दन् सरसिजमित्युदा
हरता वोपदेवेन क्वचित् समासे विभक्तेर्नलुक इति सूचितं तेनात्र
सप्तम्या अलुक् पद्मासनश्चासौ कौशलस्येति कर्मधारयस्य

समीहितेषु सीमेव कचिद्विज्ञेयः प्राक् प्रयुज्यते प्राग्भावस्य विवक्षा
धीनत्वात् इति पद्मासनस्य प्राग्भावः कौशल इति विशेषणात् पृथि
व्यां विहितमृष्टैर्नैतादृशी सृष्टिरिति सूचितं अतएव पृथिव्यां प्रति
योग्यभावात् स्वर्गमुपहस्य स्थिता मघोनः किभूतस्य निर्माणदक्ष
स्य खपुरनिर्माणं दक्षते हन्तीति पचादित्वादन् इमां पुरीं दृष्ट्वा
खपुरीनिर्माणनिन्दकत्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि विचित्रधातूनि सकान
नानि । स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौधैर्मेरोः शिरांसीव
गृहाणि यस्यां ॥ ७ ॥

सद्रत्नेति ॥ सन्ति शोभनानि यानि रत्नादीनि तानि भजन्ते यानि
गृहाणि तानि सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि मुक्ताफलवज्रयोरत्ना
न्तर्भावोऽपि प्राधान्यस्थापनार्थं वचनं गोबलीवर्हन्त्याद्याह रत्न
शब्देन मरकतपद्मरागवैदूर्यादयो गृह्यन्ते । सद्रत्नादियुञ्जीति
पाठान्तरं । युजेरसमासे इति प्रतिषेधो न भवति अनपुंसक
विषयत्वात् नपुंसके तु झल्लक्षणस्य नुमेविधानात् । विचित्रधातू
नि विचित्रा नानाप्रकारा धातवो मनःशिलादयो येषु गृहेषु
सेवाविरचितचित्रकर्मत्वात् । सकाननानि सौधानि स्त्रीभिर्यु
तानि अप्सरसामिवौधैः तत्रत्याभिस्त्रीभिरप्सरोगिरिवेत्यर्थः ।
मेरोः शिरांसीव मेरोः शृङ्गाणीव एवंविधानि गृहाणि यस्या
मयोध्यायां तामथास्त । गृह इति गेहेकः तत्र गृहशब्दो वेष्म
निनपुंसकलिङ्गः तत्स्थायिषु प्रुलिङ्गानित्यं वज्रवचनान्तश्च ॥ ७ ॥

यस्यामयोध्यायां गृहाणि मेरोः शिरांसीव उभयविशेषणमा
ह । सद्रत्नदत्त्यादि ॥ सन्ति शोभनानि रत्नानि पद्मरागादी
नि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि वज्राणि हीरकाणि च भजन्ते इति
विष्णुस्त्रित्यन्तेजुडतेरिति वृद्धिः मुक्ताफलवज्राणां रत्नत्वेऽपि
प्राधान्यात् प्राचुर्यादा पृथगुपादानं जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वि
रत्नं प्रचक्ष्यते इत्यनुशासनात् । सद्रत्नानि शोभनमध्ये उत्कृ
ष्टानीत्यर्थः । युञ्जीति पाठे रत्नादीनां युक् योगो येषु चासु
सितिकिप् विचित्रा धातवो येषु मनःशिलादिभिः कृतचित्रत्वात्
सुमेरुशृङ्गेषु सहजत्वात् काननैः सहवर्त्तमानानि गृह सन्निधिवि
हितोद्यानात् मेरुशृङ्गेषु सहजत्वात् सहःसोवेति विभाषया सह
शब्दस्य सो वज्रग्रीहौ अपसरसामोघैरिव स्त्रीभिर्युतानि श्रावश
ब्दादेकेकशोऽपि स्त्रीणामपसरःसमूहसादृश्येनातिशौन्दर्यं दर्शि
तं । श्रोत्रोवृन्देऽम्भसां रथे इत्यमरः ॥ ७ ॥

अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो गवाक्षजालैरभिनि
ष्यतन्त्यः । हिमाद्रिटंकादिव भान्ति यस्यां गङ्गाम्बुपात
प्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

अन्तरित्यादि । अन्तः गृहमध्ये निविष्टानि निहितान्युज्ज्वलर
त्नानि यानि तेषां भासो रश्मयः गृहेभ्यः गवाक्षजालैः अभिनिष्य
तन्त्यः निर्गच्छन्त्यः यस्यां भान्ति तामध्यास्तेतियोज्यं पर्वतस्य उच्च
तप्रदेशेऽष्टङ्क इत्युच्यते तस्मात् हिमवत्पर्वतटङ्कादिव गङ्गाम्बु
पातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहतुल्याः स्वच्छत्वात् ॥ ८ ॥

अन्तरित्यादि ॥ यस्यामन्तर्मध्ये निविष्टानामर्पितानां उज्ज्वला
 नामुदीप्तानां रत्नानां भासो दीप्तयो गवाक्षजालैर्वातायनसमूह
 जालाकृतिगवाक्षैर्वा गृहेभ्यो निःसरन्त्यो भवन्ति हिमाद्रेर्हिमाल
 यस्य टङ्गात् पाषाणदारणात् विदीर्णप्रस्तरभागात् निःसरन्त्यो
 गङ्गामुपातप्रतिमा इव गङ्गाजलपतनकटा इव टङ्कः कपित्थमे
 दे स्यात् मानान्तर खनित्रयोः । कोषे ऽधिकोषे जङ्गायां टङ्कः
 पाषाणदारण इति विश्वः । गवामक्षीव गवाक्षः अक्ष्णोऽक्षुषी
 ति श्वः यथोर्लोपदतीकारलोपः । हिमप्राधान्यात् हिमस्याद्रिर्हि
 माद्रिरिति षष्ठी समासः हिमेन युतोऽद्रिरिति वा निष्पतन्त्य इति
 नदन्तसौत्वख्यर्थे चेति सूत्रेण पदत्वनिषेधात् समासेलुप्तविभक्ति
 कस्य पदान्तत्वं ज्ञापकसिद्धं ज्ञापकसिद्धस्यानित्यत्वं तेन समासे
 लुप्तविभक्तिकस्य कश्चिदपदान्तत्वमपि तेन सेतुकखपफेवेति सू
 त्रेण विसर्गसम्बन्धिसस्य कृतत्वात् किलादिति षत्वं स्यादितितु धेभू
 दित्यादि सूत्रे निष्कुषइति मूर्द्धन्यषनिर्देशात् सूचितं तेनात्र सेतु
 कखपफेवेति विसर्गस्य से कृते किलादिति षत्वं मनीषादित्वाद्वा
 सेतु कखपफेवेत्यत्र ताशब्दे व्यवस्थावाची तेनात्र नित्यं सकार
 इति बोध्यं ॥ ८ ॥

धर्म्यासु कामार्थयशस्करोषु मतासु लोके ऽधिग
 तासु काले । विद्यासु विद्वानिव सो ऽभिरमे पत्नीषु
 राजातिरूपून्तमासु ॥ ९ ॥

धर्म्यासु ॥ धर्मादनपेतासु धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत् । कामा
 र्थयशसि कर्तुं शीलं यासां तासु । कर्माहेर्लित्यादिना ताच्छी

स्त्री टः अतः कृकमीत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्त्वं टित्वात् डीप्
मतासु पूजितासु लोके तासां प्रतीतत्वात् । अधिगतासु काले
विवाहयोग्ये काले परिणीतासु सोऽभिरेमे स राजा ऽभिरतवा
न्यत्नीषु पत्युर्नोयज्ञसंयोग इति नकारः । तिसृषु कौशल्या कै
केयीसु मित्रांसु उत्तमास्त्रिति सन्नारीगुणैः श्रेष्ठासु विद्यास्त्रिति
विदन्ति आभिर्धर्माधर्माविति विद्या संज्ञायां समजेत्यादिना
क्यप् । तिसृषु सामर्ग्यजुराख्यासु धर्म्यास्त्रित्यादिकं तुल्यम् । वि
द्वानिव यथा अधिगतविद्य इत्यर्थः विदेः शतुर्वसुः दीर्घहल्ङ्गा
दि संयोगांतलोपः तस्य राज्ञः पत्नीभिस्ताभिः सह रममाणस्य
सुता नैवासन् ॥ ८ ॥

धर्म्यास्त्रिति ॥ स राजा तिसृषु पत्नीषु अभिरेमे चिक्रीड तृफले
त्यादिना अकारस्यैवं खिलोपश्च यथा विद्वान् पण्डितो विद्यासु
रमते वेत्तेः शतुः कसुर्व्वेति वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पाण्डि
त्यार्थे नित्यमिति बोध्यं । विद्वन्तीति विद्याः शीघ्रजयज्यादिना
क्यप् उभयविशेषणमाह धर्म्यासु धर्मादनपेतासु ढधेकात्
ष्ठीकित्यादिना षष्ठ्यः तेषां षष्ठादीनां सेत्त्वमनित्त्वञ्च स्यात् अत्रा
नित्वं तेन णित्ते त्रिरित्यादिना नत्रिः द्वित्रेति न ईप् काममर्थं
यज्ञः कुर्व्वन्ति इति स्रक्कुट्ट इतिटः । हेत्वाद्यर्थे ट इति परे खमते
यज्ञस्फुरी विद्येति उदाहरणेन हेत्वाद्यर्थः सूचितः विद्याया यज्ञ
स्फुरणे हेतुत्वात् अन्यथा विद्येति निर्द्देशेनिरर्थकः टित्वात् द्वित्र
ञ्च्चाहेति ईप् सेतुकखपफेवेति वेः सः लोके मतासु पूजितासु काले
विवाहसमये अधिगतासु परिणीतासु पक्षे शैशवसमये गृही
तासु श्रेष्ठासु ॥ ९ ॥

पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिरानायिविद्वान् क्रतुषु
क्रियावान् । विपक्लिमज्ञानगतिर्मनस्वी मान्यो मुनिः
स्वां पुरमृष्यशृङ्गः ॥ १० ॥

अथशृङ्गनामा मुनिः पुत्रीयं क्रतुं जानातीति पुरोधसो व
शिष्टादुपश्रुत्य राज्ञा वारविलासिनीभिरानायितो मुनिरित्येत
त्कथयितुमाह । पुत्रीयतेत्यादि । पुत्रीयता आत्मनः पुत्र
मिहता दृष्ट्यायां सुप आत्मनः क्यजिति क्यप् क्यचिचेतीत्यम् ।
तेन राज्ञा प्रयोजककर्त्ता वराङ्गनाभिर्वरस्त्रीभिः प्रयोज्यकर्त्ता
भिः आनायि स्वां पुरमिति योज्यम् । नीवह्योरित्यादेरपि
अकथितञ्चेति चकारेण संगृहीतत्वात् नयतिर्दिकर्मकः । तत्र
प्रधानकर्मणि लुङ् । चिणिलोपौ चिणोलुगितितशब्दस्य लुक् गु
णकर्मणि तु पुरमिति द्वितीया गतिबुद्धीत्यादिना प्रयोज्यकर्तरि
द्वितीया न भवति । नीवह्योः प्रतिषेध इति वचनात् विद्वान् वेदा
र्थतत्त्ववित् एवञ्च कृत्वा क्रतुषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः प्रशंसायां
मतुप् विपक्लिमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तम् पचतेः क्लिः
क्लिर्मप् यत्पूर्वजन्मकृतमनिवर्तनीयं कर्म तस्योद्यतपःप्रत्ययादि
नोपदेशात् ज्ञानात्प्रवृत्तिर्बुद्ध्यावस्य जातेत्यर्थः । मनस्वी प्रश
स्तमनाः प्रशंसायामस्मायामेधेत्यादिना विनिः मान्यो माना
हः अर्हेकृत्यतृचयेतिष्यत् । धर्मादिमननान्मुनिः मनेरुचोप
धाया इति इन् उपधायाउकारः । अथ्यस्य शृङ्गं अथ्यशृङ्गं
तच्छृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स अथ्यशृङ्गः । सप्तम्युपमानेत्यादिना
उत्तरपदलोपी समासः ॥ १० ॥

पुत्रीयतेत्यादि ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छता तेन राज्ञा प्रयोजक
कर्त्रा वराङ्गनाभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिर्ह्यथशृङ्गनामा मुनिः स्वां पु
रमानाधिष्णीञ् प्रापणे द्विकर्मकः एषादिञ्जन्ताढेत्यादिना मुख्य
कर्मात्कं रतनोर्थगिणाविति तनि इण् इणस्तल्लोप इति तनो
लोपः । जेल्लोप इति त्रिलोपः तदानयनेहेतुगर्भविशेषणमाह
विद्वान् पण्डितः क्रतुषु यज्ञेषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः मोक्षस्य
पादिति अस्त्यर्थे वतुः अस्त्यर्थप्रत्ययाः प्राशस्त्यादिविवक्षया भव
न्ति । यदुक्तं भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेति शायने । संसग
स्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादय इति । विपाकेन जाता ज्ञा
नस्य गतिर्मार्गोचस्य स तथा विनोपदेशाज्ज्ञानं जातमित्यर्थः
अतिपरिणतज्ञानमार्ग इत्यर्थोवा । द्वितस्तज्ज इति त्रिमक् गति
र्मार्गे दशायाञ्च ज्ञाने यात्राद्युपायने इतिविश्वः । मनस्वी प्रशस्त
मनाः । सङ्ग्रेधास्मायादिति विन् मान्यः मानार्हः ढघेका
दिति अर्ह्यर्थे साध्वर्थे वा ण्यः धर्मादिमननान्मुनिः मनेर्निपात
नात् छयस्य मृगस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य आकर्षय इत्युदाहरणे
न कचिन्मध्यपदलोप इति सूचितं षष्ठीप्रथमयोरिवार्थं समास
इति श्रीपतिदत्तः तन्मते छयस्येव मृगस्येव शृङ्गमस्येति विग्रहः ।
प्रशस्तान्यङ्गान्यासामिति गोतृणेति पामादिलान्नप्रत्ययेऽङ्गनाः
पुत्रीयतेतिकोऽभ्यादितिक्यैः अकारस्य ईकारः ॥ १० ॥

ऐहिष्टं कारयितुं कृतात्मा क्रतुं नृपः पुत्रफलं मु
नीन्द्रं । ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत् कर्मठः कर्म
सुतानुबन्धि ॥ ११ ॥

ऐहिष्ट ॥ तं मुनीन्द्रं क्रतुं कारयितुं नृप ऐहिष्ट ईहितवान्
ईहतेरात्मनेपदिनो लुङि सेट्वादिटि च रूपं । द्विकर्मकता तु
ह्यक्रोरन्यतरस्यामिति । कृतात्मा वशीकृतात्मेतिभावः । पुत्र
फलं पुत्रः फलं कार्यं यस्य क्रतोः तत उत्तरकालं स मुनिः पर
चित्तज्ञत्वात् ज्ञाताशयो ज्ञाताभिप्रायो राजाभिमतं कर्म कार
यितुं तस्य नृपस्य कर्म व्यतानीत् प्रारब्धवान् । तनोतेर्नेटीतिह
लन्तलक्षणायां प्रतिषिद्धायां अतोहलादेरिति विभाषावृद्धिः
कर्मठः कर्मणिघटते कर्मणि घटोठच् । यागक्रियानिष्पादक इ
त्यर्थः सुतानुबन्धं सुताननुबध्नातीति कर्मण्यण् । सुतानुबन्धीति
याठान्तरम् सुताननुबन्धुं शीलमस्येति । सुप्यजातौणिनिः सुपी
त्यनुवर्तमाने सुव्यहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य
निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् अन्यथा जाताविति किं ब्राह्मणानामन्वपिते
ति न युज्यते आङ्गित्यस्योपसर्गत्वात् ॥ ११ ॥

ऐहिष्टेत्यादि ॥ तं मुनीन्द्रं नृपः पुत्रफलं क्रतुं कारयितुं ऐहिष्ट
ईहचेष्टेत्यां सिः बभोरस्येतीम् घीटीद्योष्वित्यम् आदिगेचौरिति
त्रिः घोऽजौञेरिति प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं कृतात्मा कृत आत्मा
यत्नो येन आत्मा यत्नोद्धृतिरित्यमरः ततो ऽनन्तरं ज्ञाताभि
प्रायः स मुनीन्द्रस्तस्य नृपस्य सुतानुबन्धं कर्म व्यतानीत् तनुदज
विस्तृतौ व्यासिः रुदाद्यस्तीति ईम् बभोरस्येति इम् हसादेः सेम

इति त्रिः सुतानुबध्नाति जनयतीति ढात्षष्ठिति षष्णि सुतस्थानु
बन्धः सुतानुबन्धः घञन्तः ततोऽस्यर्थेनैकाजिति इन् कर्माणि कु
शलः कर्मठः कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकं इत्युक्तेः
कर्मणः कौशलेठइति बोध्यं ॥ ११ ॥

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्थदङ्गान्ययाक्षीदभितः
प्रधानम् । शेषाण्यहौषीत्सुतसम्पदे च वरं वरेण्यो नृ
पतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

रक्षांसि ॥ वेदीं परितः यजनवेद्याः समन्तात् विघ्नायोपस्थिता
नि रक्षांसि रक्ष्यते एभ्य इत्यसुन् तानि रक्षोघ्नैर्मन्त्रैर्निरास्थत् नि
रस्तवान् । पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थे तसिल् । अभितः परित इत्या
दिना द्वितीया अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानमिति । यद्देवता
मथोपागः सा देवता तत्र प्रधानं पुत्रफलत्वादिष्णुः प्रधानम् । त
मिद्धा तस्योभयतः पार्श्वयोर्नान्यङ्गानि चक्षुरादीनि देवतान्तरा
णि तान्ययाक्षीत् । अग्रावाङ्मया पूजितवान् कर्तुः क्रियाफला
भावात्तङ् न भवति षलकले शेषाण्यहौषीदिति स्वाङ्गं विष्णु
मिद्धा शेषाणि प्रतिष्ठितानि पिष्टकमयानि सुतानां सम्पदर्थमग्नौ
हुतवान् । जुहोतेः सिचिवृद्धावीटि च रूपम् । वरेण्यः श्रेष्ठः वरं
चामार्गीत् । मार्गितवान् हे देवा अग्निप्रभृतयो नृपतेः सुता
भूयासुरिति । मार्गं अन्वेषणे । आधृषादेति यदाणि ज्नास्ति
तदा चङ् भावात्सिजेव भवति ॥ १२ ॥

रक्षांसीत्यादि ॥ वरेण्यो मुनिर्वेदीं परितो वेद्याः समन्तात्
रक्षांसि निरास्थन्निराकृतवान् पूर्ववदस्तैर्हः अस्यादेशश्च प्रधा

नमभितः प्रधानयागस्थोभयपार्श्वे आदावन्तेच अङ्गानि अथा
 शीत् अङ्गयागानकार्षीत् यद्वा प्रधानदेवतायाविष्णोरुभयपा
 र्श्वे अङ्गानि चचुरादीनि लोकपालनवग्रहादीन् वा पूजितवान्
 एतेन साङ्गादैदिककर्मणः फलावश्यभाव इति सूचितं ऊलिहो
 मे दने आकाशकलिशाङ्कुशशेषवेशेत्यादि नपुंसकसंग्रहे हेमच
 न्द्रेण पठितं नृपतेः सुतसम्पत्तौ च वरममार्गीत् मार्गअन्वेषणे अ
 याचीदिति यजेरनिम्वात् व्रजवदेतिभिः शक्काजिति षड्षषटोः
 कइतिकः किलादिति षत्वं वेदीं प्रधानञ्चेत्यत्र परितोऽभितोयो
 ने धिक् समयेत्यादिना द्वितीया ॥ १२ ॥

निष्ठां गते दक्षिमसभ्यतोषे विहित्रिमे कर्मणि राज
 पत्न्यः । प्राशूङ्गतोक्छिष्टमुदारवंश्यास्तिस्रः प्रसेतुं चतु
 रस्सुपुत्रान् ॥ १३ ॥

निष्ठां ॥ निष्ठां समाप्तिं गते कर्मणि यागक्रियायां समाप्तायां
 राजपत्न्यः ऊतोक्छिष्टं ऊतावशेषं शिष्टचरुं प्राशुः भक्षितवत्यः
 अन्नातेर्लिटि उप्सि रूपम् दक्षिमसभ्यतोषे दानेन निर्वृत्तोदत्रि
 मः सभ्यानां ब्राह्मणानां तोषो यत्र कर्मणि । विहित्रिमे विधाने
 न निर्वृत्ते कर्मणि । दाजो धाजश्चङितः क्लिरिति कौविहिते
 प्रथमस्य दोदङ्गोरिति ददादेशः द्वितीयस्य दधातेर्हिरिति हि
 रादेशः मप् सभायां साधव इतिसभ्याः सभाया यः । उदार
 वंश्याः महावंशोद्भवाः शेषे यत् । कौशल्या कैकेयी च क्षत्रिये
 सुमित्रा तु वर्णसंकरजा किमर्थं प्राशुः । प्रसेतुं सुपुत्रान्विनी
 तान् प्रसवितुं तत्र कौशल्याकैकेयी च एकैकं पिण्डं प्राशितवत्यौ

ताभ्यां चावयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं सुमित्रा प्रा
श्रितवती । ततश्च पुत्रद्वयं जनयिष्यति एवञ्चाभिसन्धाय चतुर
इत्युक्तं ननु चीनेति । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने खरतीत्यादिना
विभाषितेऽट् ॥ १३ ॥

निष्ठामित्यादि ॥ कर्मणि निष्ठां निष्पत्तिं गते सति उदारवंश्या
स्त्रियो राजपत्यः चतुरः शोभनपुत्रान् प्रसीतुं ऊतशेषं प्राप्नुः ।
अथ भोजने षूङ्ल प्रसवे तादर्थ्यं चतुम् वेमूदिदिति इम् पचे
इमो ऽभावः । वंश्या इति ढघेकादिति भवार्थे ष्यः तस्यानिष्ठा
अत्रिर्न ईप् । कर्मणि कीदृशे दानेन जातः सभ्यानां तोषो यत्र ।
कुदाञ्जलिदाने द्वितस्तज्जे इति चिमक् ददोष इति इत् । सभा
यां साधुः सभ्यः पूर्ववत् ष्यः । विहिचिमे विधानेन जाते पूर्ववत्
चिमक् धाजोहिरिति हिः ॥ १२ ॥

कौशल्ययासावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरत
स्ततो ऽभूत् । प्राप्सोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा
सह लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

कौशल्यया ॥ कौशलस्य राज्ञो ऽपत्यमिति वृद्धेऽकौशलराजा
दाञ्ज्यङ् । यङश्चाप् कौशल्यया प्राक् प्रथमं असावि रामः
जन्यतेऽस्म । षूङ् कर्मणि लुङि चिणिरूपम् सुखेनेति प्रकृत्यादि
त्वात्तृतीया । महतां जन्मनि न काचिदपि पीडास्ति । तदनन्तरं

कैकयीतो भरतो ऽभूत् । कैकयानाचष्ट इतिषिच् । सा हि ईदृ
शास्तादृशाः कैकया इति कथयति । तदन्नादच इरिति दकार
प्रत्यय औणादिकः लिलोपः । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । अ
पादानेचाहीयरुहोरिति तसिः । यदा च कैकयस्यापत्यम् जनप
दशब्दात्तच्चियादञित्यञ् । कैकयमित्रयुप्रलयाणांयादेरिय
इतीयादेशः । टिड्ढाणञिति ङीप् तदा कैकयीतिद्वितीयं रूपम्
सुमित्रा शत्रुघ्नं उदारचेष्टं उदाराचेष्टा यस्येति प्रामोष्ट प्रसूत
वती कर्त्तरि लुङ् । डित्वात्तङ् जातमात्रस्य हि तस्य किल महा
सत्वतया तादृशस्यैव चेष्टाभूदिति श्रूयते । एकेति एकैवेति गम्यमा
नत्वादेवशब्दो न प्रयुक्तः । सह लक्षण्येन लक्षण्येन सह ॥ १४ ॥

कौशल्यथेत्यादि ॥ कौशल्यथा राजकन्यया प्राक् पूर्वं सुखेन
रामो ऽसावि प्रसूयते स्म सुङ्गश्चास्तनि कर्मणि रूपं कौशलशब्दा
दपत्यार्थे वाङ्मादीत्यादिना षष्ठ्यः तस्य प्रकारेत्वाविवक्षया द्विन्न
ञ्च्वाहेति नेप् अदन्तत्वात् स्त्रियामत आप् । ततो ऽनन्तरं भरतः
कैकयीतो ऽभूत् कैकयस्य सव्यपत्यमिति वाङ्माद्यत इति षष्ठ्यस्य
एकारेत्वाविवक्षया न त्रिः यतोपायेति जं पो च तस्फेरिति तस्
एका सुमित्रा लक्षण्येन सह उदारचेष्टं शत्रुघ्नं प्रामोष्ट सुङ्गश्चा
स्तनिरूपं सहवारणेति सहयोगे तृतीया सहवारणेतिष्टुत्रे सहयो
गस्य प्रधानाप्रधानत्वाविशेषोक्तेरत्र सहयोगस्य प्राधान्यं विवक्षि
तं पित्रा सहागतः पुत्रः राज्ञा सह वनं यातीत्यादिवत्तेन लक्ष्म
णो ज्येष्ठइतिबोधं ये तु क्रियादिगौणात् सहार्थे तृतीया इत्याङ्ग
स्तन्मते ऽपि लक्षण्यस्य ज्येष्ठत्वं । तथाहि युगपदारब्धप्रसवक्रियायां
लक्षण्यस्य गौणत्वं क्रियायां असमापकत्वादियं प्रसूतेति व्यव

हाराभावात् शत्रुघ्नस्य प्राधान्यं क्रियायाः समापकत्वात् इयं प्र
सूतेति व्यवहारात् तेन लक्षणे जाते प्रसवक्रिया न समाप्ता प्र
त्यादव्यवहितकाले शत्रुघ्नस्य सम्भवात् तेन लक्षणस्य सहयोगो
विवक्षितः । शत्रुघ्नस्य तु क्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वं । वस्तुतस्तु यस्य
हिक्रियादिसम्बन्धः साक्षात् शब्देन प्रतिपाद्यते तत् प्रधानं यस्य
न प्रतीयते तत् गौणं एतच्च शक्तिस्वभावात् पित्रा सहागतः पुत्र
इत्यत्र पितुर्गौणत्वं साक्षात् क्रियासम्बन्धाभावात् । न च पिता
पुत्रसम्बन्धेन प्रधानाप्रधानता तस्मात् क्रियागुणद्रव्यसम्बन्धे गौ
णात् सहार्थैर्युक्तात् तृतीया स्यादिति बोध्यं । शत्रुं हन्तीति हनच
रगष्टक् हनगमित्युङ् लोपे हनोक्तेः ॥ १४ ॥

आर्चीद्द्विजातीन् परमार्थविन्दानुदेजयान् भूतग
णान्यषेधीत् । विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले यतिर्व
शिष्टो यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

आर्चीद्द्विजातीन् ॥ तेषु जातेषु द्विजातीन् द्वे जाती येषामिति
तान् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् परमार्थविन्दान् विन्दन्तीति विन्दाः
विद्वलाभे इत्यस्मात् अनुपसर्गादित्यादिना शः मुचादित्वाबुम् ।
परमार्थस्य विन्दान् लाभिन इति कर्मणि षष्ठी तस्याः कृद्यागाच्च
षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यमिति समासः । तानार्चीत् स्वगा
दिभिः पूजितवान् । अर्चपूजायामित्यस्मात् लुङि तिप् इट् सिचो
लोपः । भूतगणान् राक्षसादिगणान् उदेजयान् उत्कम्पान् ।
तस्मिन्नेव सूत्रे उत्पूर्वजिह्वन्तो निर्दिष्टः तस्मादुदेजयन्तीति
शः तान् न्यषेधीत् उत्सादितवान् । सिधेर्नेटीति हसन्तस्य

खाद्याः प्रतिषेधः विद्याभ्यारोहित्यकर्माणि कुशलः उपानेष्ट च
तान् रामादीन् तेषामुपनयनादिक्रियां चकार सम्माननेत्या
दिना आचार्य्यकरणे तद्। स्वकाल इति गर्भादेकादशे वर्षे
जातस्य गर्भैकादशेष्टित्यादिना वचनेन उपनयनकाल उक्तः।
यमनियमेषु यतत इति यतिः। सर्वधातुभ्य इति निति इन्। अहिं
सा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्मषं। इति पञ्च यमा येषां सन्ती
ति यमिनः स्मृताः। तेषां वरिष्ठः उत्तमः प्रियस्त्रिरेत्यादिना उरु
शब्दस्य वरादेशो महत्पर्यायस्य ॥ १५ ॥

आर्चीदित्यादि ॥ वशिष्ठः पुरोहितो द्विजान् परमार्थविन्दान्
उत्कृष्टधनलाभिनः आर्चीत् परमधनेन पूजितवान् इति पर्य्यव
स्यति विद्वत्लाभ इत्यस्मात् साहिशातीत्यादिना शः मुचादित्वा
श्रुणागमः। परमार्थ आत्मसाक्षात्कारः अर्चक पूजायां। उ
देजयान् भयहेतुकूरभूतगणान् राक्षसादीन् न्यषेधीत दूरी
चकार एजृकम्पने पूर्व्ववत् शप्रत्ययः विद्वान् विधिज्ञः तान् रामा
दीन् स्वकाले गर्भैकादशे वर्षे चचियोपनयनयोग्ये उपानेष्ट ज्ञा
नार्चीत्क्षेपणोपनयेत्यादिना मं। यतते यमनियमादिष्विति य
तिः औणादिक इः यमिनां मध्ये वरिष्ठः उरुतमः गुणादेष्टे
यस्य इतिगुणवचनादिष्टे कृते वाढान्तिकेति उरुशब्दस्य वरा
देशः। वशिष्ठ इति पूर्व्ववदिष्ठः वसनिवासे इति दान्यमध्यं पाराय
णिकाः साधयन्ति प्रकृष्टो वशी वशिष्ठ इति तालव्यमध्यमपि
प्राङ् ॥ १५ ॥

वेदो ऽङ्गवांस्तैरखिलो ऽध्यगायि शस्ताण्युपायंसत
जित्वराणि। ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानंसानि समं जनानां
गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

वेदो ॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दोविवृतिर्निर्हृतं ज्योतिषं
चेति षडङ्गानि शास्त्राणि तानि विद्यन्ते यस्य वेदस्येति अङ्गवान्।
तैरूपमीतैरामादिभिः अखिलो निम्नशेषो वेदो ऽध्यगायि अधीत
इत्यर्थः इडेऽधिपूर्वात्कर्माणि लुङि। विभाषालुङ्लुङेरिति
गाङादेशः चिण्युक् तलुक्। यदा इक्स्मरणे इन्वदिकदतिवक्त
व्य मिति गाङादेशः। अतएव तैरामादिभिः पूर्ववेदिताः साङ्गा
वेदा वशिष्ठमुखादधीता इत्यर्थः। शास्त्राणि धनुरादीनि जितरा
णि जयशीलानि। इणनञजीत्यादिना करप् तैरुपायंसत स्त्री
कृतानि। उपपूर्वो यमिः स्त्रीकरणे वर्त्तते तस्मात्कर्माणि लुङ्।
आत्मनेपदेष्वित्यादिना अदादेशः हनः सिजितिशापकादनुना
सिकलोपाभावः। ततस्ते राभादयो गुणिनो मानसानि मनांसि
प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे णः भिन्नवृत्तीनि नानाविधप्रवृत्तीनि विषयेषु
तानि मानसान्यपि जन्मानां समं साधारणं क्रियाविशेषणम् अध्य
वात्सुः अध्युषितवन्तः। अधिपूर्वादसेः सिचि वदब्रजेत्यादिना वृ
द्धिः सस्येति तत्वम् सिजभ्यस्तेति जुस्। उपाधीत्यादिना अधिकर
णस्य कर्मसंज्ञा ॥ १६ ॥

वेदइत्यादि ॥ तैरामादिभिः समस्तः साङ्गोवेदो ऽध्यगायि
अधीङ्लध्ययने गीङ्गृथ्योर्वेति ग्यादेशः। शिक्षाकल्पो व्याक
रणं निर्हृतं छन्दसांचितिः। ज्योतिषां निचयस्येति वेदाङ्गानि च
दन्ति षट्। तैः शास्त्राणि उपायंसत स्त्रीकृतानीति उपपूर्वोयमिः
स्त्रीकारे मान्तो ऽदनतइत्यत्। जिजये जयन्तीति जितराणि द्वर
प् सृजीति द्वरप् स्वस्य तन्पितीतितन् शीलार्थे द्वरविति परे।
स्वमते ऽपि शीलार्थे तृनित्युक्तेः क्वचित्तृन् षिन् इत्थं द्वरप्प्रभृ

तयः शीलार्थे ऽपि स्युरिति बोध्यं । ते रामादयो जनानां मानसा
नि विषयेषु भिन्नवृत्तीन्यपि समं साधारणं यथास्यात्तथा अथवा
सुः । वसोनिवासे अनिमलाद्भजबदेति त्रिः सत्स्यरे इतिसस्य तः
अनुसिद्धेरिति अन उस् गुणिनो गुणवन्तः नैकाजादितीन् । मन
एव मानसं विकारसंघेत्यादिना स्वार्थे षण्ः णित्ते त्रिरिति त्रिः
कर्मक्रियेत्यादिना उस् ढलं ॥ १६ ॥

ततो ऽभ्यगाद्गाधिसुतः क्षितीन्द्रं रक्षोभिरभ्याहतक
र्मवृत्तिः । रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं राजार्जिहत्तं
मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥

ततो ॥ तेषु रामादिषु तथाभूतेषु गाधिसुतो विश्वामित्रः क्षि
तीन्द्रं राजानमभ्यगात् अभिगतवान् दण्डगादेशः गतिस्थेत्या
दिना सिद्धो लुक् । रक्षोभिर्निशाचरैः अभ्याहता अभिभूता
यागादेः कर्मणो वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्येति रामं वरीतुं प्रार्थयितुम्
वृत्तौवेति इटोदीर्घत्वम् । परिरक्षणार्थं विहन्यमानस्य कर्मण
इत्यर्थः तं गाधिसुतं आर्जिहत् पूजितवान् अर्हं पूजयामिति स्वा
र्थिकशक्त्यैरादिको गृह्यते न भौवादिकः । तस्माद्धेतुमर्षिचा
च न भवितव्यम् णिश्रीत्यादिना चङ् णिलोपः दिवचने ऽस्तीति
स्थानिवद्भावादजादेर्द्वितीयस्येति हि षब्दे दिरुच्यते रेफस्य न न
द्रा इति प्रतिषेधः चुत्वत्वा आट् वृद्धिः मधुपर्कपाणिः दधि घृत
मधूनि एकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते तस्मिन्पात्रे स्थितः पाणि

र्यस्येति विग्रहः सप्तम्युपमानेत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः ।

पाचादुद्धृत्य मधुपर्केण पूजितवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत इत्यादि ॥ अनन्तरं गाधिसुतो विद्यामित्रो रक्षोभिरभ्या
हतकर्म्मवृत्तिः सन् अर्थात् कर्म्मण आत्मनो वा परिरक्षणार्थं रामं
वरीतुं चितीन्द्रमभ्यगात् । इषो गाध्यामितिगादेशः भूष्यापि
वेत्यादिना खेर्लुक् राजा तं आर्ज्ज्वहत् अर्हक्पूजायां सुभोर्निर्व्वे
तिजिः जिश्रीत्यङ् धुर्दिष्यङीति हेर्दित्वं माजन्तादेरादिर्दिः
स्यादो नवद्रोये इति च निषेधान्नादिरेफयोर्दित्वं झभस्वथेति ह
स्य जः जैर्लोपः मधुपर्कः पाणौ हस्ते यस्य स तथा एतेन मधुपर्क
णार्चनं शस्यते । वरीतुमिति नेमेकाजादित्यादौ वृवर्ज्जनात् वसो
रस्येतीम् वृतावेमो र्घ इति र्घः ॥ १७ ॥

ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वं रूपादिवोधान्न्यवृतच्च
यत्ते । तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन ध्यानं नृपस्तच्छि
वमित्यवादीत् ॥ १८ ॥

ऐषीः ॥ मुक्तिस्तत्त्वावबोधस्तस्या ध्यानं प्रयोजनं तच्च पुनर्जन्म
भूयोजनम् तस्य जयाय यत् ध्यानं त्वमैषीः एषितवानसि । इषेर्लुक्
मध्यमैकवचने इट् इटीतिमिचो लोपे रूपम् रूपादिवोधान्न्य
वृतच्च यत्ते रूपादिषु शब्दस्यैकरूपरसगंधेषु चचुरादिद्वारेण
योबोधः अध्ववसायलक्षणा बुद्धिः तस्माच्च यत् ध्यानं न्यवृतत्
निवृत्तम् । वृतेर्द्युतादित्वात् चुह्योलुङीति तिप् चैरङ् तत्त्वानि
पञ्चविंशतिः पुरुषप्रधानमहदहङ्कारादीनि । प्रतनूनि सूक्ष्मा

णि येन ध्यानेनावुद्धाः ज्ञातवानसि बुधेरनुदात्तेतोऽलुङ् यास्
मिच् लिङ्मिच्चावात्मनेपदेऽस्त्विति मिच्चः कित्ताङ्गुणाभावः मिज्लो
पधत्वजशत्वादि । तद्भ्यानं शिवं शोभनं कश्चिदिति नृपः अवा
दीत् न तस्य व्याघात इति । वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः ध्ये चिन्ता
यां भावे ल्युट् ध्यानं ॥ १८ ॥

ऐषीरित्यादि ॥ तव तद्भ्यानं शिवं निर्विघ्नं तस्य कल्याणमिति
वा इति नृपोऽवादीदुक्तवान् व्रजवदेति त्रिः यद्भ्यानं पुनर्जन्मनो
जयाय अभिभवाय त्वं ऐषीः द्रुश वाञ्छे व्यां मिः रुदाद्यस्ती
तीम् वषोरस्येतीम् झसस्त्राज्झसीम इति सेर्लोपः घीठीथीध्विति
अम् आदिगेचोरिति णुः भूयोमजादेरिति पुनरम् आदिगेचो
रिति त्रिः यच्च ध्यानं ते तव रूपादिबोधात् चक्षुरादिदारेण रूप
रसादीनां यो बोधो ज्ञानं तस्मात् न्यवृत्तत् निवृत्तं ध्यानं न रूपर
सगन्धादिविषयकं स्यात् वृतेर्द्युतादित्वात् शासुलिद्द्युदिति ङः ङ
विधानं अतएव पं । येन ध्यानेन प्रतनूनि दुर्बोधादतिस्त्रा
णि तत्त्वानि त्वं अवुद्धाः बुधेऽस्मि झसस्त्रादिति मिलोपे ढभात्त
थोरिति यस्य धः झपझसोरिति धस्य दः ॥ १८ ॥

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेर्विघ्नान्ति रक्षांसि वने
क्रतून् । तानि द्विषदीर्यनिराकरिणुस्तृणेषु रामः
सह लक्ष्मणेन ॥ १९ ॥

आख्यत् ॥ पृष्टो मुनिस्तस्य समाधेर्ध्यानस्य शिवमनुपद्रवमा
ख्यत् कथितवान् । चक्षिङ्ः ख्याञ् अख्यतीत्यादिना ज्ञेरङ् आतो

लोपः किंस्वयं दोषः विघ्नन्ति रचांसि वने क्रतून् । गमहनेत्यादि
ना उपधालोपः होहन्नेरिति कुलं । किं क्रियतामिति चेदाह
तानि रचांसि द्विषतां वीर्यं सामर्थ्यं वीरेः स्वार्थिकण्ठादयो
यत् तस्य निराकरिणुः निराकरणशीलः अलङ्कृतित्यादिना
इणुच् तृण्डु हिनस्तु तृहेर्विधौ लोट् । एरुः रुधादित्वात्अम् ।
तृणह इम् होठः द्रुलंढोठ इति ठलोपः सह लक्षणेन लक्षणेन
सह ॥ १८ ॥

आख्यदित्यादि ॥ ततो मुनिराख्यत् कथितवान् वत्सख्यया
लिपेतिङः उल्लेखित्यालोपः तस्य समाधेः शिवं कल्याणं तस्य
नृपस्य आख्यत् सम्बन्धविवक्षया षष्ठीत्यन्ये । तु शब्दे वाक्यभेदे
विषयद्योतकत्वे वा । रचांसि वने क्रतून् यज्ञान् विघ्नन्ति हन
गमेत्युङ्लोपः हनोक्तेः तानि रचांसि रामो लक्षणेन सह
तृण्डु हन्तु तृहधकि हिंसे विधिनिमग्नयेति प्रार्थनायां गी तुपि
रुधादित्वात् दिवसु तुदरुधेति नण् तृह इन् पिङ्गसे इति इन् हो
ढोभाविति हस्य ढः ढभात्तयोरिति तस्य धः द्रुभिरिति धस्य ढः
क्रोद्रीति ठलोपः द्विषतां शत्रूणां वीर्यं निराकरोतीति जिभाज
भू सहेति इणुः शीलार्थे वा इणुरित्यन्ये ॥ १८ ॥

स शुश्रुवांस्तदचनं मुमोह राजासहिष्णुः सुतवि
प्रयोगं । अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुरूचे वचस्तापस
कुञ्जरेण ॥ २० ॥

स राजा तस्य मुनेस्तदचनं शुश्रुवान् श्रुतवान् सन् सुत

विप्रयोगमसहिष्णुः असहजप्रीतः मुमोह मोहमुपगतः शृणोते
 भाषायांसदवसमुवेत्यनेन कसुः । सुतेन विप्रयोगमिति कर्तृक
 रणेछतावज्जलमिति समासः नलोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठ्याः प्रतिषे
 धः । अथानन्तरं अहंयुना अहंकारवता अहंशुभमोर्युस्
 तापसकुञ्जरेण तपःसहस्राभ्यांविनीनिरित्यनुवर्तमाने अण्वेति
 मतर्थे ऽण् तापसस्य स कुञ्जरस्येति वृन्दारकेत्यादिना समासः ।
 तेन चितिपो राजा शुभंयुः कल्याणवान् पूर्ववद्युस् । वचो व
 द्यमाणमूचे उक्तः कर्मणिस्त्रिट् सस्यसारणं अहंयुनाथ इति
 विसर्गान्तपाठान्तरम् तत्र अहंयूनां चित्रियाणां नाथ इति धो
 व्यम् ॥ २० ॥

सशुश्रुवानित्यादि ॥ तस्य मुनेर्वचनं शुश्रुवान् स राजा मुमोह
 मुह्यल्लज्जि वैचित्रं यतः सुतविप्रयोगं पुत्रस्य विरहं असहिष्णुः
 अथानन्तरं तापसकुञ्जरेण तपस्त्रिंशेन चितिपो वल्लभाणं
 वच ऊचे व्यथयहेति खेर्जिः सहस्रपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः न्या
 दिभ्यस्तेति गौणकर्म उक्तं कीदृशेन स्वप्रार्थनाभङ्गसम्भावनाया
 क्रोधादहङ्कारवता कीदृशो राजा शुभंयुः शुभयुक्तः गोतृणमेधे
 ति अवयवाभ्यां अहंशुभंशब्दाभ्यां युरस्यर्थे ॥ २० ॥

मया त्वमाप्याः शरणंभयेषु वयं त्वयाप्याप्सहि
 धर्मवृद्धौ । ज्ञात्रं दिजत्वं च परस्परार्थं शंकां कृथा मा
 प्रहिणु स्वहनुं ॥ २१ ॥

मया ॥ भयेषु त्वं शरणम् आप्याः प्राप्नोऽसि मया आप्तेः
 कर्मणि लुङ्मिञ्श्लोपः । तथापि धर्मवृद्धौ धर्मोपचयाय वयं

माप्सहि प्राप्ताः । पूर्ववत्तुङादिः उत्तमवज्रवचनं सिचोऽलोपा
भावः मकारस्यास्यलतात् । तदित्यं चात्रं द्विजलं च धर्मवृद्धौ प
रस्परार्थं अन्योन्यप्रयोजनकर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः स
मासवच्च वज्रलमिति यदा न समासवत् तदा अयम् । तस्मात्मा
शङ्का कृथाः माकार्षीः कथमस्मिन्शङ्कटे पुत्रं विधोजयामीति ।
माङ्गि लुङ् अङ्भावः उञ्चेति कित्वाङ्गुणाभावः इस्मादङ्गादिति
सिचोऽलोपः प्रहिणु प्रेषय स्वं पुत्रं हिजोतेः प्रार्थनायां लोट् शुः
अपित्वात् ङित्वं गुणाभावः उतश्चप्रत्ययादितिहेर्लुक् हिनुमी
नेतिणत्वम् ॥ २१ ॥

मयेत्यादि ॥ मया भयेषु शरणं रचिता त्वं आप्याः प्राप्तः
दे यास् आपूनैकिप्रापणे ससखादिति सेर्लोपः । त्वयापि धर्म
वृद्धौ वचं आप्सहि प्राप्ताः अत्रापि दे महि तस्मात् चञ्चिलं प्रा
ह्मणत्वञ्च अन्योन्यप्रयोजनकं जातिव्यक्त्वाभेदोपचारात् व्यती
हारे गतिहिंसितिसूत्रे ऽनन्योन्यार्थ इति ज्ञापकात् परस्परं व्यति
लुनन्तोत्युदाहरणेन च क्रियाव्यतीहारे परस्परार्थं भवतीति
बोद्धव्यं । त्वं शङ्का मा कृथाः ससखादितिसेर्लोपः घीटीथीवित्य
त्रामेति वाक्यात् मायोगे अमनिषेधः स्खलनं प्रहिणु प्रस्थापय
विधिनिमन्त्रणेति प्रार्थनायां गी हिनवर्द्धने गतौ स्वादित्वात् दि
वसतुदेति नुः हेर्लोप इति हिजोपः प्राग्वज्जान इति णत्वं ॥ २१ ॥

घानिष्यते तेन महान्विपक्षः स्थायिष्यते येन रणे पु
रस्तात् । मा मां महात्मन्परिभूरयोग्ये न मदिधो
न्यस्यति भारमय्यं ॥ २२ ॥

घानि ॥ अमागतमर्थं ज्ञानेन समीक्ष्याह । महाविपत्ता रा
वणः त्रैलोक्यविजयित्वात् सोऽपि रामेण घानिय्यते किमुत इतर
राक्षसाः । हनोः कर्मणि लृट् स्थितिजित्यादिना चिण्वदिट् उप
धावृद्धिः । होहन्तेरिति कुलं पुरस्तादयतो यद्रणं युद्धं भावि
परशुरामेण सार्द्धमिति भावः । तत्र येन स्थायिय्यते तेन घानि
य्यते इति योज्यं अत्र तिष्ठतेर्भावे लृट् चिण्वदिट्वा आतोयुक् हे
महात्मन् महासत्त्व मा मां परिभूः मावज्ञासीः । किमेवं वदसी
ति परिपूर्वा भवतिर्निराकरणे वर्तते । मदिध इति विधानं विधा
प्रकारः आतस्योपसर्ग इत्यङ् विधा भेदः सादृश्यञ्च इह सादृ
श्यं गृह्णाति मया विधा सादृश्यं यस्येति मदिधः प्रत्ययोत्तरपद
योस्येति मदादेशः मदिधो मत्सदृशोऽन्यो न भारमय्यं अयाद्यत्
अयोग्ये असमर्थे न्यस्यति निक्षिपति किमहं येनानागतं समी
क्षितमिति भावः । योगाय प्रभवति योग्यः योगाद्यत् ॥ २२ ॥

शङ्कायाश्रकरणे हेतुमाह ॥ घानिय्यत इत्यादि ॥ येन रामे
ण रणे पुरस्तादेव स्थायिय्यते नच पराङ्मुखीभविय्यते तेन म
हान् विपत्तोऽपि घानिय्यते यद्वा येन हेतुना रामेणैवमेवं करि
य्यते ततः शङ्का मा कृथा इति पूर्व्वेणान्वयः हनग्रहदृशच इति
मिण् खेर्होघोऽणिति चेति हस्य घः हनस्तङ् इत्यत्र इण् वर्ज्जनात्
न तङ् मिनिणोः समानत्वात् स्थायिय्यते इति पूर्व्ववत् मिण् यन
जिणत् कृदिन्यात् इतियन् पुरस्तादिति दिक्शब्दादिगदेशकाले
इति सप्तम्याः स्तात् पूर्व्वधरावराः पुराधावेति पूर्व्वस्य पुरादे
शः हे महात्मन् हे महामते त्वं मां मां परिभूः न तिरस्कृ मा
टीवेति भूक्षापिवेति खेर्लुक् मायोगेऽमनिषेधः । आत्मादेहमनो

अस्माकमभावधृतिबुद्धिस्थिति विश्वः । मदिधोजनः अयोग्ये ऽसम
र्थे अग्र्यं अष्टं भारं न न्यस्यति नार्पयति योगाद्य प्रभवति योग्यः ढ
धेकादिति णः अनित्यविवक्षया न त्रिः तत्पुरुषोवा नञः समास
इति । नञ् तत्पुरुषसंज्ञकसमासार्थं परे सूत्रं कुर्वन्ति तन्मते
न योग्यो ऽयोग्य इति विग्रहः स्वमते योग्यादन्यः अयोग्यः अन्यार
भेत्यादिना नञो ऽन्यार्थत्वात् पञ्चमीसमासः व्यं पूर्वमिति नञः
प्राग्भावः नञोनौवेत्यः एवमब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणस्य न सदृशो
ऽब्राह्मणः समर्थैनेत्यादिना नञः समर्थत्वात् षष्ठी तेनाचषष्ठी
समासः अनिमित्तान्यथा पश्यन्नित्यत्र एकार्थेन निन्दितानि च ता
नि निमित्तानि चेति कर्मधारयः नञो निन्दितार्थे एकार्थत्वात्
अपापमित्यत्र पापस्याभावो ऽपापमित्यव्ययीभावः ऽनञो ऽव्यय
त्वात् एवमन्यत्र यथान्वयं बोद्धव्यं । तत् सादृश्यमभावस्य तदन्यत्वं
तदव्ययता । अप्राशस्त्यं विरोधस्य नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः इत्य
समासे तु नञो वाचकत्वानङ्गीकारात् तद्योगे उक्तव्याख्या प्राप्त
विभक्तिर्न स्यात् । समैव विधा प्रकारो यस्य तादृशः सर्व्वजाना
तीत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

क्रुध्यन्कुलं धक्ष्यति विप्रवक्त्रियोस्यन्मुतस्तप्यति मां
समन्यु । इत्थं नृपः पूर्व्वमवालुलोचे ततो ऽनुजज्ञे ग
मनं सुतस्य ॥ २३ ॥

क्रुध्यन् ॥ यद्यहं भूतरक्षणे ऽधिकृतो ऽस्य वचनं न कुर्यात् तदा
क्रुध्यन् सन् दिवादित्वात् श्यन् विप्रो वक्त्रिरिव उपमितिसमासः
धक्ष्यति कुलं भस्मसात्करिष्यति दहेर्लृट् दादेरिति घः भष्भावः

चत्वं घकारस्य ककारः। इण्कोरिति षत्वं यास्यन् गमिष्यन्
सुतः मां समन्यं सशोकं तस्यति सन्तापयिष्यति तपेर्लट् इत्यमेवं
प्रकारं नृपः पूर्वमादौ अवालुलोचे अवलोचितवान् अवाङ्पूर्
व्वालोचेर्लिट् तत उत्तरकालं सुतस्य गमनमनुजज्ञे अनुज्ञातं
नृपेणेति विभक्ति विपरिणामेन तेनेति योज्यं कर्माणि लिट् ज्ञा
अवबोधनेदति परस्मैपदित्वात् नचानुपूर्वादस्माद्वात्मनेपदं वि
हितं ॥ २३ ॥

क्रुध्यन्नित्यादि ॥ विप्र एव वक्त्रिः क्रुध्यन् कुलं धत्त्यति भस्मीक
रिष्यति दहौ दाहे औदित्वान्नेम दादेर्घ इति ह्रस्व घः झपझसो
रिति घस्य कः किलादिति षः यास्यन् गमिष्यन् सुतः समन्यं सशो
कं मां तस्यति तपौ दाहे इत्यमनेन प्रकारेण नृपः पूर्वमवालु
लोचे आलोचितवान् लोचृडीचे धुर्दिष्यडीतिद्विः झभखथह
र्चेति ओकारस्य उकारः। ततोऽनन्तरं सुतगमनं अनुजज्ञे
अत्रानुशब्दस्य उपसर्ग प्रतिरूपकत्वेन जिन्ञ्यन्तपिवेति मं। य
दा विभक्तिव्यत्ययेन नृपेण सुतस्य गमनमनुजज्ञे अनुज्ञातं कर्मा
णि प्रत्ययः यदा अनुपश्चात् ततस्तेन सुतस्य गमनं जज्ञे ज्ञातं तस्
क्तेरिति तस् यदा जनोडे रूपं अनुज्ञातार्थता हनगमित्युङ्क्षोपः
॥ २३ ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः क्षितीन्द्रं प्रीतः प्रतस्थे मुनिरा
अमाय। तं पृष्ठतः प्रष्ठमियाय नम्रो हिंसेषु दीप्रास्त्र
धरः कुमारः ॥ २४ ॥

आशी ॥ रामगमनस्यानुज्ञातत्वात् प्रीतो मुनिः क्षितीन्द्रं

राजानं आशीर्भिरभ्यर्च्य पूजयित्वा आङ्गशासः कियुपसंख्या
नात् उपधाया इत्वं प्रतस्थे पुनराश्रमाय आश्रमं पुनः प्रस्थि
तवान् । तिष्ठतेः समवेत्यादिना लिटि तङ् प्रष्ठं अग्रचायिनं
तं प्रष्टोऽग्रगामिनीति षत्वं पृष्ठतः पश्चात् इयाय कुमारः । दणो
णलि वृद्धिरायादेशः दिवचनेचीतिस्थात्तिवद्भावात् दिवचनमि
कारस्य अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् नमोऽनुकूलः हिंसनशी
लाः इषवः शराः हिंसेषवः आप्तमविसम्बादि यङ्नुः तत् हिंसे
षु दीप्तमाप्तधनुर्यस्य कुमारस्येति विग्रहः । अत्र धनुषश्चेति
अनङ् न भवति समाप्तान्तविधिरनित्य इति । दीप्रास्तधनुरि
ति पाठान्तरं दीपमस्तं धृष्टतया यस्य धनुषस्तत् दीप्रास्तं धनु
र्यस्येति सः । कस्मिन्विषये हिंसेषु नान्येष नम्रादयो नमिकम्पी
त्यादिना रप्रत्ययान्ताः ॥ २४ ॥

आशीर्भिरित्यादि ॥ मुनीरामस्य गमनानुज्ञया प्रीतः सन् चिती
न्द्रं पुनराशीर्भिरभ्यर्च्य आश्रमाय प्रतस्थे प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे सं
प्रथवाचस्य इति मंगत्यर्थं मन्यढे इति चतुर्थी आङ्गः शासः कियु
शासुङ्ङिङ्ङुस इति उङ् आकारस्य इः सषेसुस्सेति रङ्गि र्यनचत्
चीतिर्घः कुमारो रामस्तं प्रष्ठं अग्रगं मुनिं पृष्ठतः पश्चात् इयाय ।
इङ्गौ णप् धुर्दिष्यङ्गेति द्विज्जिर्ण्यन्ते जुङ्गोरिति त्रिः खेर्थो
रियुवर्णे इति इय प्रात्स्वोऽग्रगे इति षत्वं पृष्ठत इति स्थास्तस् ।
नम्रोऽविनयावनतः हिंसदीपेति कर्त्तरि रः हिंसेषु हिंसकेषु दीपं
दीप्यमानं अस्तं धरतीति पचादित्वादन् हिंसदीपाभ्यां पूर्व्वण
रः । हिंसेषु दीप्रास्तधनुरिति पाठे हिंसेषु इषुणा दीपमाप्तं
यहीतं धनुर्येन इति विग्रहः ॥ २४ ॥

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णोरामस्य रोचिष्णुमुख
स्य धृष्णुः । चैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः सभ्यङ्
रतः श्रेयसि लक्ष्मणो ऽभूत् ॥ २५० ॥

प्रया ॥ प्रयास्यते गमिष्यते रामस्य लक्ष्मणः सभ्यङ् अभूत्
सहायीभूतः सहास्यतीति किम् अनुषङ्गलोपः उगिदशमिति
नुम् हलन्तादिसंयोगान्तलोपो किन्प्रत्ययस्येति कुत्वं नकारस्य
ङकारः सहस्य सभिरिति सभ्यादेशः पुण्यवनाय पुण्यहेतुत्वात्पु
ण्यं वनं गत्यर्थात्कर्षणि चतुर्थी जिष्णोः जयशीलस्य ग्लानिस्थ
स्येतिङुः रोचिष्णु रोचनशीलं मुखं यस्य रामस्य पितुराज्ञया तु
ष्टत्वात् अलङ्कृजित्यादिना इष्णुच् धृष्णुः शत्रुविध्वंसने प्रगल्भः ।
चसिगृधीत्यादिना क्रुः चैमातुरः तिसृणां मातृणामपत्यमिति
तदितार्थविषये समासः पश्चान्मातुरुत्सङ्ख्यादित्यादिना अण् उ
त्वं च द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुङ् न भवति सहि पिण्डद्वयप्राशना
त्ताभ्यां च जनितः अस्त्रश्च शस्त्रश्चेतिद्वन्द्वः । कृत्स्नं समग्रं जितम
धिगतमस्त्रं शस्त्रं येनेतिविग्रहः रतः श्रेयसि कल्याणे प्रकृत्यैकाच्
प्रशस्यस्य अः लक्ष्मीरित्यौणादिकः लक्ष्मेर्मुट् ईप्रत्ययश्च सा य
स्यविद्यत इति लक्ष्मणः । लोमादिषु लक्ष्म्या अचेति अच् न प्र
त्ययः अन्तश्च ॥ २५ ॥

प्रयास्यतइत्यादि ॥ रामस्य श्रेयसि कल्याणे रतो लक्ष्मणः
सभ्यङ् सहचरो ऽभूत् । सह अस्यति गच्छतीति किप् सहस
न्निरःसभिरितिरीति सहशब्दस्य सभ्यादेशः किम्भूतस्य पुण्य
हेतुत्वात् पुण्यं पवित्रं वा यदनं तस्मै प्रयास्यतो गमिष्यत

गत्यर्थमन्यडे इति कर्षणे चतुर्थी जयतीति जिष्णुः श्लुक् भूजेरिति
 श्लुक् । यज्ञरक्षार्थं गमनानन्दात् रोचिष्णु दीप्यमानं मुखमख
 जिभ्राजेति दण्डः किम्भूतः धृष्णुः प्रगल्भाः क्षिपचसगृधधृषः कुरिति
 क्रुः श्रीलार्थं श्लुक् दण्डक्रुप्रत्यया इत्येके तिष्ठन्तां मातृशामपत्यं चै
 मातुरः संख्यासंभद्रान्मातुर्दुर्णे इति कुर । कृत्स्नं समस्तं जित
 मस्त्रंशस्त्रं च येन स तथा रतः रमधातोः क्तप्रत्यये वनतगाद्य
 निमामिति मलोपः ॥ २५ ॥

दधुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ धनुररि
 भिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने । व्रजति पुरतरुण्यो बद्ध
 चित्राङ्गुलित्रे कथमपि गुरुशोकान्मा रुदन्माङ्गुलिक्यः
 ॥ २६ ॥

दधुमति ॥ रघुसिंहे रामे रघुषु रघुवंशभवेषु सिंहे इव शैर्या
 द्विद्योगात् व्रजति सति दधुमति सनिषंजे प्रशंसायां मतुप् ।
 दन्दशूकान् हिंस्रान् दंश्रेः लुपसदेत्यादिना यङ् अपजमेत्या
 दिना अभ्यासस्य नुक् । तदन्त्याद्यजपेत्यादिना जकः । अतो
 लोपः यस्यहलः जिघांसौ हन्तुमिहौ अज्जनेतिदीर्घः । अन्धा
 याचेति कुलं यना शंसेति उः न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीये
 व । धनुर्दधाने विभाषे अरिभिरसह्यं सोढुमशक्यम् अकि
 सहेत्येति यत् मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडयित्वा मुष्टिशब्दे तृतीयान्ते
 उपपदे सप्तम्यां चोपपीडेति षमुस्त्वञ्च चकारेण तृतीयानुकर्ष
 णात् । बद्धं चित्रमङ्गुलित्रं येन अङ्गुलिं आघत इति कःपुरे

तरुणः पुरतरुणः मञ्जुजीककुल्लुल्लरुणतलुमानामुपसङ्ख्यानमि
ति ङीप्। यदि तदस्य ऽर्धवत् नो चेद्गौरादिपाठात् ङीप्। रामो
गत इति गुरुः शोको वासं ताः। कथमपि मारुदन् न इदित
वत्यः। इदेरितोवेति श्वेरङ् चतो माङ्गलिक्यः मङ्गलप्रयो
जनाः। तदस्य प्रयोजनमिति ङम् टिङ्ढाणञित्वादिना ङीप्
॥२६॥

इषुमतीत्यादि ॥ रघुविंशे रघुश्रेष्ठे रामे प्रजति सति तद्विद्वे
दात् गुह्यशेकात् पुरतरुणः कथमपि महाकष्टेन मारुदन्
खविरुदरोदे चतो माङ्गलिक्यः मङ्गलाय हिताः मङ्गलप्रयो
जना वा विकारसंघेति णिकः द्विचञ्च्चाहेति ईप् नदादिनात्
तरुणशब्दादीप् वयस्यचरमे इति कमदीयरादयः। रामे की
दृशे इषुमति मतुरस्यर्थे प्रशंसायां। दन्दशूकान् जिघांशौ दंशौ
दंशने इत्यस्मात् जागृयङन्तेति ऊकः यङोलुवेति ङङलुक्
दंशोमलोपोवेति न लोपः दन्दशूकान् दंशनशीलानिति धातु
चन्द्रादयः दन्दशूकश्च पुलिङ्गो राक्षसे च खरीसृपे इति मेदिनी
हन्तुमिच्छजिघांसुः सन्निच्छायामिति सन् अत्तुमिच्छति जि
घसतीत्युक्तेषु मृगभाङ्गातोः सञ्चिते बोध्यं अन्यथा ऽत्तुमिच्छ
तीत्युक्तेर्नैवार्थः स्यात् सन्यङन्तो दिरिति द्विः खेराद्यचो लोप्य
इति खेर्लोपः श्रमेखयेति हस्य जः खस्येत्समीति इः खेर्होर्हो ङिण
ति चेति हस्य घः घौञ्चनिङ्गमानिति दीर्घः अरिभिरसङ्घं धनु
र्दधाने किञ्चूतं तत् मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडा यस्य तत्तथा एतेन
मुष्टेर्दीर्घं सञ्चितं अन्ये तु प्रमाणाशब्देऽस्तृतीयाचक्षमीत्यां क्त्वा
चक्षन्समाधौ वेत्याहुः। तन्मते मुष्टिना पीडयित्वा इत्यर्थः।

मुष्टिं पीडयतीति पञ्चादित्वाद् मुष्टिपीडमिति विशेष्येन भगु
षो ऽतिदास्यं सचितमिति केचित् । केचित्तु मुष्टिं मोषणं पीड
यति खण्डयति इत्यनेन पौर्यापसारणमपि कविभिर्निरूप्यते अतो
तस्करता स्थितेति कालिदास इत्याह मुष्टिं हि सामर्थ्यात् न
कृतां पीडयतीति केचित् धारणक्रियाविशेषमिति, केचित् वि
चित्रं अङ्गुलिचित्रं बद्धं येन अङ्गुलिं चायते रचयतीति हनजवादि
ति डः ॥ २६ ॥

अथ जगदुरनीचैराग्निषस्तस्य विप्रास्तुमुलकलनिना
दं तूर्यमाजघ्नुरन्ये । अभिमतफलशंसी चारु पुष्कोर
बाहुस्तदेषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥
इति भट्टिकाव्ये रामोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥

अथ ॥ तस्य रामस्य व्रजतः विप्राः अनीचैः महता ध्वनिना
आग्निषः दृष्टवचनानि जगदुः गदितवन्तः अन्ये वादकाः तूर्य
कांस्यतालपटहादिसमूहं आजघ्नुः ताडितवन्तः आलो यमह
नदन्ति आत्मनेपदं न भवति । अकर्म्मकादित्यनुवर्तते तुमुलो
महान् कलो मधुरो निनादो ध्वनिर्यस्येति अभिमतं दृष्टं फलं
शंसितुं शीलं यस्य वाहोः स च पुष्कोर सुतरां स्फुरितवान् । अथ
दक्षिणो बाहुः सामर्थ्याद्भस्यते स्वाङ्गत्वात् अनेन सीताप्रा
प्तिवीजमुपन्यस्तं स्फुरतेरभासस्यार्पूर्वाः स्वय इति स्वयः प्रेषः
सर्व । पक्षिणश्च तदेषु स्थिताः अनुकूलाः सन्तः उच्चैः सुहु चुकुवुः
कृतितवन्तः । कुशब्द इत्यस्य लिटः कित्वादुवकादेशः ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रकीर्णकाण्डे राम
सम्भवः प्रथमः सर्गः ॥

अथेत्यादि । अनन्तरं विप्रास्तस्य रामस्य अनीचैरुचैराश्रितो
जगदुः उक्तवन्तः अन्ये तूर्य्यवाद्यं आजगुः वादितवन्तः कीदृशं तुमु
लो महान् कलो मधुरास्फुटो निनादो ध्वनिर्यस्य । तूर्य्यो ऽस्त्री
वाद्यनिर्घोषे वादित्रं वादनञ्च तदिति कोषः तस्य रामस्य वाङ्म
यार यथा स्यात्तथा पुष्कोर किम्भूतः अभिमतं फलं शंसति कथ
यतीत्यर्थात् दक्षिणवाङ्मयस्यन्दनं कान्तालङ्गनस्य चकमिति वृ
द्धाः । यद्वादितामिन् अन्ये तु शीलार्थे णिन् इत्याहुः । अनुकूलाः
पक्षिण उचैशुकुतुः शब्दं चक्रुः कुङ्कुम्बे एतेन गमनमङ्गलमुक्तं ।
यदुक्तं वामे मधुरवाक् पक्षी वृक्षः पल्लवितो ऽयतः । अनुकूलो वदन्
वायुः प्रघाणे शुभशंसिन इति ॥२७॥

इति श्रीभरतसेनकृतायां भट्टिकाव्यटीकायां मुग्धोपाधिन्यां प्रकीर्ण
काण्डे श्रीरामसम्भवो नाम प्रथमः सर्गः ॥

वनस्पतीनां सरसां नदीनां तेजस्विनां कान्तिभृतां
दिशाञ्च । निर्याय तस्याः स पुरः समन्ताच्चिरं दधा
नां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

इदानीं विजिगीषूणां कण्टकान् समुद्धर्त्तुं शरत्काले समुद्योग
इति तमेव वर्णयन्नाह वनस्पतीनामित्यादि । स रामः तस्याः
पुरः अयोध्यायाः निर्याय निर्गत्य समन्तात्सर्वतः शरदं ददर्श
दृष्टवान् कालस्याप्रत्यक्षत्वात् कार्याणां दर्शनात्तद्दर्शनमिति

मन्यते श्रियन्दधानां धारयन्तीं केषां वनस्पतीनां शरस्यरादि
दर्शनाद्भुत् । अत्र लोकप्रतीत्या वृक्षा द्रष्टव्याः ननु पारिभा
षिकाः । तथा सरसां तडागानां नदीनां गङ्गादीनां तेजस्वि
नाञ्चन्द्रतारादीनां कान्तिं नैर्मल्यं विभ्रतां दिशां च तदा हि
निर्भला दिशो भवन्ति । वनस्पत्यादीनां श्रियं दधानो ग्ररदं
ददर्शं तां रामव्यापारं विना सामान्येन वर्णयन्नाह ॥ १ ॥

वनस्पतीनामित्यादि ॥ स रामस्तस्याः पुरो ऽधो व्याधा निर्गत्य
समन्तात्सर्वतः शरदं ददर्श । यद्यपि कालस्य प्रत्यक्षता नास्ति
तथापि तद्वज्रकदर्शनात्तथा व्यपदेशः किम्भूतां वनस्पत्यादीनां
श्रियं दधानां वनस्पतयो वृक्षाः परस्परं व्यतिषुनन्तीति ज्ञाप
कात् कचिदभिधानात् सकारागम इति बोध्यं । वानस्पत्येतरद्रौ
स्याद् द्रुमाच्चे ऽपि वनस्पतिरिति रभसः तेजो विद्यते येषां ते तेज
स्विनञ्चन्द्रादयः सञ्ज्ञेधास्माद्यादिति विन् एषां कान्तिभृता
मिति सम्बन्धः कान्तिं विभ्रतीति किप् स्वस्यतन्पितीति तन् । वन
स्पतीनां पुष्पसम्बन्धात् सरसां विकसितपद्मादिमत्त्वात् नदीदिक्
तेजस्विनां अन्यत्कान्तिभृत्त्वं ॥ १ ॥

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशैर्ज्वालाश्रियं सातिशयान्द
धन्ति । सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुस्ताम्रोत्पलान्याकुल
घट्पदानि ॥ २ ॥

तरङ्ग । तरङ्गसङ्गात् सलिलोर्मिसम्यक्चपलैः चञ्चलैः पलाशैः
पत्रैः ज्वालाश्रियं सातिशया दधन्ति सधूमदीप्ताग्निरुचीनि सधू
मदीप्ताघेरिन्न रुचियेषां रक्तोत्पलानां तानि रेजुः दीप्यन्तेऽसौ

राजैर्जिह्वादि फणां च सप्तानामिति एताभ्यामलोपा । आकुलाः
इतस्ततोवायिनः षट्पदा येभ्यति चलितवचाणामग्निविद्या
तुल्यत्वात् षट्पदानाञ्च धूमतुल्यत्वात् धूमदीप्ताग्निश्चोनीत्युक्तं
॥ २ ॥

तरङ्गेत्यादि । तापोत्पलानि रक्तोत्पलानि रेजुः राजृष्ण दीप्तौ
फणादिनात् तृफलभञ्जयेति अतएवं खिलोपश्च । कीदृशानि
तरङ्गसङ्गाद्यपलैश्चलैः पलाशैः पत्रैः सातिव्यां व्यासादि
दधन्ति धारयन्ति धूमेन सह वर्तमानस्य दीप्ताग्नेरुचिरिव रुचि
र्धेया । आकुलाश्चलैः षट्पदा भमराश्च रक्तोत्पलद
लानां वङ्गिज्वालासादृश्यं भमरस्य धूमसादृश्यमितिभावः ॥ २ ॥

विम्बागतैस्तीरवनैस्समृद्धिं निजां विलोक्यापहृतां
पयोभिः । कूलानि सामर्षतयेव तेनः सरोजलक्ष्मीं
स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥

विम्बा । विम्बं प्रतिविम्बं तेनागतैर्निपतितैरिति । तृतीयेति
योगविभागात् । तीरवनैः कुसुमितैरित्यर्थात् तैः करणभूतैः
पयोभिः कर्तृभिः समृद्धिं विभूतिं निजामात्मीयां अपहृतां वि
लोक्य कूलानि कर्तृभूतानि सामर्षतयेव साक्षमतयेव सरोज
लक्ष्मीं कमलशेभां पयःसम्पन्निनीं तेनः विस्तारितवन्ति । अत
एकहस्त्यादित्यादिना एताभ्यामलोपा । कुले सरोजासम्भ
व इति चेदाह स्थलपद्महासैरिति स्थलकमलविकाशैरित्यर्थः
॥ ३ ॥

विम्बेत्यादि । प्रतिविम्बेनागतैस्तीरवनः करणभूतैः पयोभिः

कर्तृभिरात्मीयां वसृष्टिं सम्पत्तिं अपहतां विलास्य नद्यादीनां
कूलानि सामर्थ्यतया सकोधतया खलपद्महावेः खलकमकवि
काशैः पथःसम्बन्धिनीं सरोजलक्ष्मीं पद्मशोभां तैलुः तमदुञ्ज
विस्तारे इवोत्प्रेक्षायां ॥३॥

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः पत्रान्तपर्यागलदच्छ
विन्दुः । उपारुरोदेव नदत्यतङ्गः कुमुदतीं तीरतरु
दिनादौ ॥ ४ ॥

निशा ॥ निशायां तुषारैः हिमः नयनाम्बुकल्पैः अश्रुतुल्यैः नयना
नुकारिषु पत्रेषु स्थितत्वात् । तैर्हेतुभूतैः पत्रान्तपर्यागलदच्छ
विन्दुः पत्रान्तात्पर्यागलन्तः अच्छास्तुषारविन्दवो यस्य तीर
तरोः । स दिनादौ दिनारम्भे कुमुदतीमुपारुरोदेव आक्र
न्दितवानिव भाति शशिविद्योगादीदृशी त्वं भूतासीति रोदनमि
यथा आक्रन्दनविशिष्टया कुमुदत्या ईक्षिततमत्वात् इतिः सक
र्षकः । तदाक्रन्दनं योजयन्नाह नदत्यतङ्ग इति कृत्यत्पक्षी
त्यर्थः पतेरंगत्यचिषीत्यौषादिकः । कुमुदती कुमुदनङ्गेत्यादिना
उक्तम् । अपहतिवत्त्वम् उगितात् ऊप ॥ ४ ॥

निशेत्यादि ॥ रात्रिसम्बन्धिहिमैर्नयनतुल्यैर्हेतुभिः पर्णान्त
पर्यागलदच्छविन्दुः सन् दिनादौ प्रातःकाले तीरस्थितो वृक्षः
कुमुदतीं उपारुरोद इव चन्द्रस्य विरहान् लमीदृशी क्रातेति
क्रन्दितवानिव पर्णान्तेभ्यः समन्तात् मलन्तो निर्गमसा हिमानां
विन्दवो यस्य एतेन नयनाम्बुतुल्यत्वं सूचितं । नदन्तः कूजन्तः
पतङ्गाः पक्षिणो यत्र एतेन पतङ्गश्चैरेव रोदन्तं सूचितं ।

आङ्गानविशिष्टाया रोदनक्रियायाः सकर्षकत्वं केवलायास्त
कर्षकत्वमिति वृद्धाः वतौ कुमुदस्यातो लोपो निपातनात् ॥ ४ ॥

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः पुष्पैः सरोजैश्च नि
लीनभृङ्गैः । परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मीमालोक
याच्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥

वनानि ॥ वनानि पुष्पैर्निलीनभृङ्गैः स्थितभ्रमरैः लीयतेः स्वादय
आदित इति निष्ठा मत्वं नेत्रकल्पैः नेत्रतुल्यैः । तोयानि च सरोजैः
निलीनभृङ्गैर्नेत्रकल्पैः विस्मयवन्ति जातविस्मयानि परस्पराम
न्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभां आलोकयाच्चक्रुरिव । आदरेण तात्प
र्येण ॥ ५ ॥

वनानीत्यादि ॥ नेत्रसदृशः पुष्पैर्वनानि सरोजैस्तोयानि च
परस्परं अन्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभां आदरेण आलोकयाच्चक्रुरिव
शोभातिशयात् विस्मययुक्तानि परस्परमिति क्रियाव्यतीहारे नि
पातः परस्परमिति पाठेऽपि तथा क्रियाविशेषणं वा नेत्रसा
दृश्ये हेतुगर्भविशेषणमाह निलीना आस्रियता भृङ्गा चेषु ॥ ५ ॥

प्रभातवाताहतकम्पिताकृतिः कुमुदतीरेणुपिश
ङ्गविग्रहं । निरासभृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनी
शं सद्वतेऽन्यसङ्गमं ॥ ६ ॥

प्रभात । प्रभाते यो वातस्तस्याघातेन कम्पिता चलिता आकृति

राकारो यस्याः पद्मिनीः सा भृङ्गं निरास निरस्तवती । कुमुदती
रेणुना पिशङ्गः कपिशः विग्रहो यस्य भृङ्गस्य कुपितेव । यथा अ
न्यथा स्त्रिया सहोषितं तदङ्गसंक्रान्तपरिमलकण्ठमालमात्म
दयितं काचित् कुपिता निरस्यति तदत् । सा किमिति निरस्यति
यतो मानिनी मानवती अन्यसङ्गमं अन्यथा सह सङ्गमं न सहते
आत्मसङ्गादन्यसङ्गमं न संसहते न क्षमते ॥ ६ ॥

प्रभातेत्यादि । पद्मिनी कुपितेव भृङ्गं निरस्यति स्म । कीदृशं कुमु
दत्या रेणुभिः पिशङ्गः कपिलो विग्रहः शरीरं यस्य । कीदृशी
प्रातःकालसम्बन्धिवाताभिघातेन कम्पिता आकृतिर्यस्याः सा यथा
कुपिता स्त्री अन्ययोषिता सह गमितरात्रिं पतिं तदङ्गलग्नचन्द्र
नचिह्नेन निर्णीय क्रोधात्कम्पितवती निरस्यति तथेवमपीति
भावः यतः प्रशस्तमानवती स्त्री अन्ययोषित्सङ्गमं ईशं पतिं न
सहते अन्याशब्दस्य पुम्बत्त्वेरिति पुम्बत् । संसहत इति पाठे
अर्थात् पत्युरन्यस्त्रीसंसर्गं न सम्यक् सहते ॥ ६ ॥

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ प्रशान्तचेष्टं हरिणं जि
घांसुः । आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान् लब्धे समाधिं न
दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

दत्ता ॥ मधुलेहिगीताविति मधुलेहुं शीलमेवामिति णिनिः ॥
मधुलेहगीताविति पाठान्तरं तच्च लिहन्तीति लोहाः पचाद्यच्

मधुनो लेहा इति षष्ठीसमासः मधु लिहन्तीति वा कर्मस्थान्
 दत्तावधानं दत्तमानसं हरिणं प्रशान्तचेष्टं जिघांसुः हन्तुमि
 कुरपि मृगावित् व्याधः मृगान्विध्यतीति क्तिप् । यद्विज्येत्यादि
 ना सप्रसारणम् नहिवृतीत्यादिना दीर्घः । लक्ष्ये वध्ये समा
 धिं चित्तैकाग्रतां न दधे न धारितवान् जिह्वात्तङ् लोटः किल्ले
 आतोलीपः उत्सुकानां हंसानां नादानाकर्णयन् शृण्वन् तत्रा
 भिरतचित्तकत्वात् । वर्तमानकालो भूतेनाभिसम्बध्यमानः सा
 धुः । धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति च आकर्णयन्निति प्रातिपदिका
 द्वात्वर्थे वज्रसमिति णिच् लक्षणहेत्वोरिति शतृप्रत्ययः ॥ ७ ॥

दत्तावधानमित्यादि । प्रशान्ता चेष्टा शरीरक्रिया यस्य ता
 दृशमपि हरिणं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुर्मृगावित् व्याधः उत्सुकानां हं
 सानां नादान् आकर्णयन् शृण्वन् लक्ष्ये शरव्ये हरिणे समाधिं अव
 धानं न दधे न धृतवान् हंसध्वनिश्रवणेन स्वस्रोत्कण्ठितत्वात् प्र
 शान्तचेष्टले हेतुगर्भविशेषणमाह मधुलेहिनां भ्रमराणां गीता
 दत्तमवधानं येन । मधुलेहीति यहादित्वाभिन् मृगं विध्यतीति
 क्तिप् वीरहोदधङ्काविति दीर्घनिर्देशात् क्वचित् क्विन्ते पूर्वपद
 स्य दीर्घत्वं स्यादिति सूचितं तेनात्र दीर्घत्वं आङ्पूर्वस्य विध्यते
 रूपं वा व्यथिताडे इत्यस्य दन्धवत्त्वात् न जवलं तेन स्रभान्त
 स्यादिजवामित्यस्य न विषयः कर्णत्कभिदीत्यस्याङ्पूर्वस्य अव
 षार्थकत्वं । लक्ष्यं लक्षं शरव्यञ्च इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक इति चाम
 रः । शकटाद्यने तु उत्तमनसि उत्सुकः साधितः ॥ ७ ॥

गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं तोयावशेषेण हिमाम
मभं । सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं शैलाधिपस्यानु
चकार लक्ष्मीं ॥ ८ ॥

गिरेर्नि । गिरेः कस्यचित् नितम्बे मध्यभागे स्थितमभं कर्तुं
मरुता विभिन्नं विह्वलीकृतं तोयावशेषेण ययसोऽवशिष्टतया हि
मामं हिमसदृशं सरिन्मुखानां गिरिनदीनिर्गमाणामभ्युच्चयं
वृद्धिं आदधानं कुर्वाणं शैलाधिपस्य हिमवतः लक्ष्मीं शोभामनु
चकार अनुकृतवत् ॥ ८ ॥

गिरेरित्यादि । पर्वतस्य नितम्बे शिखरे स्थितं अभं मेघः शै
लाधिपस्य हिमालयस्य लक्ष्मीं शोभामनुचकार सदृशीचकार ।
कीदृशं मरुता वायुना विभिन्नं तोयावशेषेण हिमस्येव आभा
यस्य सरिन्मुखस्य गिरिनदीनिर्गमस्यानस्य अभ्युच्चयं वृद्धिं वृष्ट्या
आदधानं कुर्वाणं अभतीति अभं अभगत्यां पचादित्वादन् ।
यदा न भ्रश्यन्ति जलान्यस्मादिति गमादित्वात् हनजनाङ्गमादे
र्ङइति ङः । न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्युत इति
निरुक्तिः । आपोभ्रश्यन्त्यस्मादिति वा पूर्ववत् ङः कट्टारित्युक्तेः
तेन वकारवानप्यब्भ्रशब्दः । अपोविभर्त्तीत्यब्भ्रमिति केचित् नि
तम्बो रोधसि स्कन्धे शिखरेच कटीरके इति विश्वः ॥ ८ ॥

गर्जन् हरिःसाम्भसि शैलकुञ्जे प्रतिध्वनीनात्मक
तान्निशम्य । क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः प्रतर्कयन्नन्य
मृगेन्द्रनादान् ॥ ९ ॥

गर्जन् ॥ हरिः सिंहः गर्जन् शब्दं कुर्वन् क शैलनिकुञ्जे निरेगं
हने साभसि ससलिले एवंविधे प्रदेशे प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान्
आत्मकृतान् निश्चय्य श्रुत्वा सरोषः सकोपः क्रमं बबन्ध क्रमितु
मुत्पतितुं यत् सामर्थ्यं तच्चकारेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्भातूनां बधि
रच करणे वर्तते । किमिति प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् । इदा
नीं रामं व्यापारेण वर्णयन्माह ॥ ८ ॥

गर्जन्वित्यादि । हरिः सिंहः सजले पर्वतसम्बन्धिततादिपि
हितस्थाने गर्जन् शब्दं कुर्वन् आत्मकृतान् प्रतिनादान् वितर्क
यन् सकोपः सन् क्रमितुं उत्पतितुं क्रममुत्पतनानुकूलशरीर
क्रियां बबन्ध चकारेत्यर्थः । क्रमः शक्तौ परीपाय्यां क्रमं चरण
पङ्क्त्योरितिविषयः । तर्ककृद्दीप्ताविति दीप्यर्थोऽपि तर्कधातुर्वितर्क
माह । प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव इत्यभिधा
यात् ॥ ८ ॥

अदृक्षताभ्रांसि नवोत्पलानि रूतानि चाश्रोषत
षट्पदानां । आघ्रायि वान् गन्धवहस्सुगन्धस्तेनार
चिन्द्व्यतिषङ्गवांस्य ॥ १० ॥

अदृक्षत ॥ नवान्युत्पलानि येवमस्सु जलेषु तानि रामे
णादृक्षत दृष्टानि दृष्टेः कर्मणि लुङ् शलद्गुपधा इति
प्राप्तस्य कसादेशस्य न दृश् इति प्रतिषेधात् इरितोवेति सि
जैव भवति । तेन विकल्पेनाङ्गेविधीयमानत्वात् लिङ्सिचावि

ति कित्त्वे गुणाभावः । षट्पदानां रूतानि अश्रोषत श्रुतानि । शृ
पोतेः कर्मणि लुङ् वच्नतीति वहः पचाद्यच् गन्धस्य वह इति छ
द्योगे षष्ठी समस्यते । गन्धवहो वायुराघ्रायि आघ्रातः कर्मणि
लुङ् । अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गः सम्यक् सोऽस्ति यस्य वायोः
स वातीति वान् वातेः शतृप्रत्ययः सुगन्धः शोभनो गन्धो यस्य सः
अरविन्दव्यतिषङ्गवच्चात् । गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्य इती
कारः समासान्तो न भवति । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणमिति
वचनात् सुगन्ध आपणिक इति यथा ॥ १० ॥

अदृच्छतेत्यादि । तेन रामेण अस्मांसि अदृच्छत दृष्टानि नवानि
उत्पलानि यत्र अस्मांसि नवानि उत्पलानि चादृच्छत इति वा षट्
पदानां भ्रमराणां रूतानि शब्दा अश्रोषत श्रुतानि । वहतीति
वहः पचादित्वाद्गन्धस्य वहो गन्धवहो वायुराघ्रायि वान् ग
ङ्गन् वाल गमनहिंसयोः अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गवान् संसर्ग
वान् अतएव सुगन्धः शोभनो गन्धोऽस्य इति सूक्ष्मुरभिपूतेर्ग
न्धादिरिति समवेतस्यैव गन्धस्य ग्रहणं अत्र तु परम्परया गन्ध
सम्बन्धान्न द्वप्रत्ययः । सुगन्धिरिति पाठे विकारसंघेत्यादिना
सुगन्धशब्दात् स्वार्थे णिः कचित्तु समवायाध्याहारात् सुगन्धः
समीरण इति प्रयोग इति पाणिनीयाः । अगन्धादेर्वा इति
कालापाः । अदृच्छतादिषु कर्मणि टी अदृच्छतेत्यत्र इगुङ्मुर्महीत्य
निम्किदिति कित्त्वान् णुः मान्तोऽदनत इत्यन्तस्य अत् आघ्रा
यीत्यत्र रतनोर्यगिणाविति इण तलोपः यन्जिणदिति यन् ॥ १० ॥

लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् स नद्यवस्कन्दमुपासृ
शच्च । कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं काकुत्स्थ ईषत्स्य
मान आस्त ॥११॥

लतेति ॥ विशिपतिपदिस्कन्दा व्याप्यमानासेव्यमानयोरि
ति द्वितीयान्त उपपदे नमुल्लिधीयते । तत्र व्याप्यमाने द्रव्य
वचनस्य आसेव्यमाने च क्रियावचनस्य नित्यवीप्स्येयोरिति दि
र्वचनं विधीयते अत्र तु समासेनैवाकृतात् नोपयुज्यत इति स्थि
तम् । स काकुत्स्थो रामो गच्छन् लता लता अनुपात्य कुसुमा
न्यगृह्णात् गृहीतवान् लता अनुपात्यानुसृत्य च । तृतीयाप्रभृ
तीन्यन्यतरस्यामिति समासः ग्रहेर्लङ् । आप्रत्ययस्य अपिदि
तिङित्वे ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् । नद्यवस्कन्दमिति नदीं न
दीं अवस्कन्द्य सर्वाश्रमीम् अवस्कन्द्य ढौकित्वा नदीं वा अवस्कन्द्याव
स्कन्द्य उपासृशत् आचमनं कृतवान् । कुतूहलादिति सर्व्वत्र
थोज्यम् चारुशिलोपवेशमिति चारुशिलाः चारुशिला उपविश्य
चारुशिला उपविश्योपविश्य वा आस्त आसितवान् । आसेर्लङ्
रूपं ईषत्स्यमानः ईषद्भूषन् ॥ ११ ॥

लतानुपातमित्यादि । स काकुत्स्थो रामः लतानुपातं कुसुमा
नि पुष्पाणि अगृह्णात् गृहीतवान् । लतानां पातस्य पश्चात् लता
नुपातमित्यधीभावः लतानां पातमनुक्रमेति लतानां पतनमनति
क्रमेति वा अव्ययानामनेकार्थत्वादनुशब्दोऽनतिक्रमेऽपि । नद्यव
स्कन्दं उपासृशत् स्नातवान् नद्यामवस्कन्दोऽवगाहो यत्र स्नान

क्रियायां नदीयमिति बोधो यत्रेति वा उपसर्गः स्वर्गमात्रे खाना
चमनयोरपीतिविश्वः । कुतूहलादिति सर्व्वत्र बोध्यं चारुशिलोपवे
शमास्त चारुशिलायामुपवेगोवसनं यत्रासनक्रियायां चारुशि
लानां रत्नशिलानामुपगता वेशा यस्मादिति वा । एतेन राम
स्थित्या रत्नशिलानां सौन्दर्य्यं सूचितं ईषत् स्मयमान ईषद्भूष
मानः । यद्यपि स्निग्धातोरीषद्भूमनमेवार्थस्तथापि ईषत् श
ब्देन अत्यन्तानुपलभ्यहास्यत्वेन गाम्भीर्य्यं सूचितं । पातादयो घ
ङन्ताः लतानुपातमादयो णमन्ता इति पाणिनीयाः । तस्मते
लतां लतामनुपात्य नदीं नदीमस्त्वन्त्य गत्वा चारुशिलायां उ
पविश्येत्यर्थः । स्वमते चणम् समूलघातमित्यत्र व्याख्यातः अगृह्णा
दित्यादिषु घी वृषहंपस्य इन्द्रस्य ककुदि स्थितत्वात् ककुस्य इच्छा
कुःपृषादरादित्वाद्कारलोप इति रायमुकुटादयः । स्वमते
मनीषादित्वादिति यथा देवीदासचक्रवर्त्ता कदाचिदानरे
श्वर इव सुग्रीवो वैदेहीतिब्रुवाणस्यालघुकाकुस्यस्यार्थिनः प्रार्थना
क्रियतां सफलेति वानरपुङ्गवानादिशदिति मलचमूक्षेपः तेन
निस्तकारकाकुस्यशब्द इति बोध्यं प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे
ककुदोऽस्त्रियामित्यमरः केचित्तु निपातनात् ककुदशब्दस्यातो
लुकि ककुत्स्यशब्दस्तकारवान् इत्याहुः । तैस्तु निपातनात्
ककुदस्यातो लुगिति वृथोक्तं दान्तककुद्शब्दस्य विद्यमानत्वात् ।
तथाहि ककुदोऽस्त्री ककुच स्त्री वृषाङ्गे राजलक्ष्मीति भूरिप्रयो
गः ककुचंश्च इत्यागमश्च निस्तकार एव ककुस्य शब्द इति कश्चित्
तन्न तत्कारवतोऽपि प्रयोगस्य दृश्यमानत्वात् । तथाच राघवपा

कवीये । सार्द्धं दिवैः संवृतधानि जिष्णावुपेयुषि स्थातककुत्सवंश
इति हनजनादितितिष्ठतेर्दः ततोऽपत्येष्यः ॥११॥

तिग्मांशुरश्मिच्छुरितान्यदूरात्प्राञ्चि प्रभाते सलिला
न्यपश्यत् । गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि तेजांसि भानो
भुवि संभृतानि ॥१२॥

तिग्मांशु ॥ अदूरात्समीपे सलिलान्यपश्यत् । दृशेर्लङि
पात्रेति पश्चादेशः तिग्मांशोरादित्यस्य रश्मिभिः कुरितानि रश्मि
तानि तुक् । प्राञ्चि पूर्वस्यां दिशि अवस्थितानि । प्रपूर्वादञ्चते
र्छलिगित्यादिना क्तिप् अनुषङ्गलोपः शिः नर्पुसकस्य नुम् । भानो
रिव तेजांसि भुवि संभृतानि पिण्डीकृतानि । गभस्तिभिः रश्मि
भिः धाराभिरिव द्रुतानि गलितानि धारा प्रपात इतिभिदादि
पाठादद्रष्टव्यं ॥ १२ ॥

तिग्मांश्वित्यादि । रामोऽदूरात् समीपे सलिलानि अपश्यत् स्था
दानपेतिदृशः पश्चादेशः किंभूतानि प्रभाते तिग्मांशोः सूर्यस्य
रश्मिभिश्चुरितानि प्राञ्चि पूर्वदिगवस्थितानि । अत्रोत्प्रेक्ष्यते भा
नोस्तेजांसि गभस्तीनां रश्मीनां धाराभिर्द्रुतानि द्रवीभूतानि सन्ति
भुवि संभृतानि धाराभिरितिधृजस्तुलेक्षेत्यादौ निपातः ॥१२॥

दिग्व्यापिनोर्लोचनलोभनीया मृजान्वयाः स्नेहमिव
स्ववन्तीः । ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्तीस्तोष पश्यन्
वितृणान्तरालाः ॥१३॥

दिग्वापि । शब्दविशेषाणां शास्त्रादीनां पङ्क्तिः पञ्चसुतोष
तुष्टवान् । दिग्वापिनीः सर्वदिग्वापनशीलाः लोभयन्तीति
लोभनीयाः वङ्गलवचनात्कर्त्तर्यनीयर् । लोचनानां लोभनीया
इति षष्ठीसमासः । मार्जनमृजा बुद्धिः विद्धिदादिभ्योऽङ् तच्चा
अन्वयो अनुगमो यासाम् , बुद्धानुगता इत्यर्थः । ततः खेदमिव
स्ववन्तीः अजवश्च ता आचताश्च वितृष्णान्तरालाः उत्पाटितानि
तृष्णानि अन्तराले मध्यभागे यासाम्ताः ॥ १३ ॥

दिग्वापिनीरित्यादि । सरामः शब्दविशेषाणां शास्त्रादीनां
पङ्क्तिः पञ्चसुतोष । किम्भूताः दिग्वापुवन्तीति यदादित्वात्पिन्
शीलार्थे णिश्चित्यन्ते । लोचनानां लोभनीया आकांक्षणीयाः त
व्यानीयया इत्यनीयः । यदा लोचनानां लोभनीयं लोभो दर्शने
च्छारूपो यच्च पूर्वेषु भावेऽनीयः लोचनानि लोभयन्तीति कर्त्तर्य
नीय इति केचित् स्वमतेऽपि नियोज्यमर्हतीति नियोग्यः प्रभुरिति
वाक्यात् कवित् कर्त्तर्यपि तव्यादयः स्युरिति सूचितं । मृजुबलमु
द्धौं वित्तात्भीविचिन्तीत्यादिनाङ् स्त्रियामाप् अनुयन्तीति च
अव्याः पञ्चादित्वाद्मृजाया अव्याः बुद्धानुगता इत्यर्थः मृजा
या अव्ययः सम्बन्धो यच्च इति वा खेदं स्निग्धतां अनुरागं वा स्व
न्तीरिव अतिस्निग्धत्वादुत्प्रेक्षा अजवः शरसाश्च ता आचता
दीर्घास्तेति उत्पाटिततृष्णत्वात्तृष्णरहितं अन्तरालं अभ्यन्तरं
यासां ॥ १३ ॥

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः काले नृपांशं विहितं
ददद्भिः । आहार्य्यशोभारहितैरमायैरेक्षितं पुंभिः
प्रचितान्शु गोष्ठान् ॥ १४ ॥

वियोग ॥ पुंभिः शोभैः प्रचितान् व्याप्तान् गोष्ठान् गावस्तिष्ठन्ति
येष्विति सुपिच्छ इति कः अन्वाखेत्यादिना मूर्द्धन्यः तांश्च राम
ऐक्षितं दृष्टवान् अनुदान्तेत्यात्तङ् इट् वियोगदुःखस्य योऽनु
भवः अनुभवनम् तस्यानभिज्ञैः तेषां पुत्रदारैः सहैव सर्वत्र
गमनात् । एतावता कालेन एतावद्देयमिति विहितं कृतम्
दधातेर्हिः नृपांशङ्करं ददद्भिः आहार्य्या कटकादिभिः आह
रणीया वा शोभा दीप्तिः तथा रहितैः अमायैः अजुभिः आ
हार्य्येति अहलोर्ण्यत् शोभयतीति शोभा पचाद्यच् । पचासन्न
न्यायुजिति युच् न भवति तस्य स्त्रीलिङ्गे भावे अकर्त्तरि च कार
के विधानात् । मन्त्रादिपाठात् क्लृप् भवति तस्य वासङ्गोऽस्त्रिया
मिति विकल्पितत्वात् अथवा शोभनं शोभा स्त्रीलिङ्गे भावे घञ् ।
कृत्यक्लृप्ते वञ्जकमिति वञ्जकवचनादन्वेऽपि कृतः प्राप्तमपि
स्याभिधेयं व्यभिचरन्ति ॥ १४ ॥

वियोग इत्यादि । स रामो गोष्ठान् गोष्ठानामि ऐक्षितं दृष्टवान्
ईचङ्दब्जे । किञ्चूतान् पुंभिः पुरुषैः प्रचितान् व्याप्तान् किञ्चूतैः
प्रवाशितान् वियोगेन स्त्रीपुत्रादिविच्छेदेन यो दुःखानुभवस्तथा
नभिज्ञैः एतावति काले एतावद्देयमिति विहितं नृपस्यांशं करं
ददद्भिः । आहार्य्या लङ्कारादिभिराहरणीया कृत्रिमा या शो
भा तथा हीनैः आहार्य्येति हृद्यवासेरिति व्यङ्ग्युभेर्वजनस्य

स्त्रीलिङ्गत्वं कचिदभिधानात् नास्ति माया चेष्टा मयासादेरिति
स्त्रः । गोष्ठमन्त्रोऽपि पुंलिङ्गाऽस्तीति प्राज्ञः यावत्सिद्धमि यचेत्याद
न्ताद्वनजनादिति उः कट्टोरित्युक्तेर्गोभूमिदिचीत्यादिना रामा
नन्दसूत्रेण पत्नं मनीषादित्वादा गोष्ठान् गोष्ठवहितान् ग्रहेष्टा
निति केचित् ॥ १४ ॥

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं चारुण्यवकाण्यपि वीक्षि
तानि । चञ्चून् विश्वासकृत्यः स्वभावान् गोपाङ्गनानां
मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

स्त्रीभूषणं ॥ गोपाङ्गनानां चेष्टितम् गमनागमनादि अप्रगल्भं
लज्जावत् तच्च स्त्रीविभूषणं स्त्रीणामलङ्कारकथा वीक्षितानि
विलोकितानि अवकाण्यपि कटाचादिरहितान्यपि चारुणि शो
भनानि स्वभावान् स्वाभिप्रायान् चञ्चून् अकुटिलान् विश्वासकृतो
विश्वासस्व जनकान् विलोक्य मुमुदे दृष्टवान् स रामः सिटो
ऽपिच्चात्किञ्चे गुणाभावः । कार्याणां दर्शनात् स्वभावानां दर्श
नमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

स्त्रीभूषणमित्यादि । रामो गोपस्त्रीणामेतानि विलोक्य दृष्ट्वा
मुमुदे जिमुदङ्कुर्यते तानि कानीत्याह स्त्रीभूषणं मेखलाकङ्कणा
दिकं चेष्टितं गमनादिकं स्त्रीणां भूषणमिव यतोऽप्रगल्भं सल्लभं
तथा अवकाणि कटाचादिरहितान्यपि चारुणि वीक्षितानि वि
लोकितानि तथा विश्वासजनकान् चञ्चून् कपटरहितान् स्वभा
वान् तत्कार्यविलोकनादेव तद्विलोकनव्यपदेशः गोपाङ्गनानां

विश्राववत्ताभावे ऽपि स्त्रभावसिद्धचरितान्येव हर्षजनकानि भव
न्ति। तथाहि विश्रावा नागरस्त्रीणां न तथा रमयन्ति नः। यथा
स्त्रभावसिद्धानि वृत्तानि वनयोषितामिति कौमुदी। अन्येनाप्युक्तं
सर्वः प्रियः खलु भवेदनु रूपचेष्ट इति॥१५॥

विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं समुद्रहृत्कारुनितम्बर
मम्। आमन्त्रमन्यध्वनिदत्ततालं गोपाङ्गनानृत्य
मनन्दयत्तं॥१६॥

विवृत्तेति। गोपाङ्गनामान्दधिमन्यनाथ यत् स्थानं कृत
मत। नृत्यमिवेति गोपाङ्गनानृत्यं कर्तुं तं रामं अनन्दयत्
यमोषितवत् मन्देर्ष्यमास्य लङ्घि रूपम् विवृत्ते तिर्यक्चलि
ते पार्श्वे यच्च नृत्ये। रुचिरः शोभनो ऽङ्गहारो अङ्गविचेपो यच्च
समुद्रहृता तिर्यक् समुद्रहृता चारुनितम्बेन कटिभागेन रम्यम्
मनोहरम्। आमन्त्र ईषङ्गभीरो यो मन्यकतो ध्वनिः तेन दत्त
सालो यच्च॥१६॥

विवृत्तपार्श्वमित्यादि। दधिविलोडनावसरे गोपाङ्गनानां
गात्रविचेपो नृत्यम्बेन वर्धते गोपस्त्रीणां नृत्यमिव नृत्यं कर्तुं तं रा
ममनन्दयत् अतोषयत्। कीदृशं विवृत्तं तिर्यक्चलितं पार्श्वं यच्च
रुचिरो मनोहरो ऽङ्गहारो ऽङ्गविचेपो यच्च। समुद्रहृता तिर्यक्
गूर्ध्वमधःखलता चारुणा नितम्बेन रम्यं आमन्त्रेण ईषङ्गभी
रो दधिमन्यमदण्डध्वनिना दत्तसालो यच्च एतेन नृत्यसादृश्यं
व्यज्यते॥१६॥

विचित्रमुच्चैः श्रवमानमारात्कुतूहलं चक्षुः ततान
तस्य। मेघात्ययोपात्तवनेपशोभं कदम्बकं घातम
जं मृगाणां ॥ १७ ॥

विचित्रम्। मृगाणां कदम्बकमृन्दनस्य रामस्य कौतूहल
मतान विस्तृतवत् विचित्रम् दृष्टव्येतत्वात् उच्चैः श्रवमानम् उ
र्ध्वं जिह्वानम् आरात्समीपे चक्षुः चमनशीलम् चक्षुः गृहीत्यादि
ना कुः। मेघात्ययेन मेघापगमेन उपात्तवनेपशोभम् उ
पात्तं गृहीतम्बनम् उपशोभा च येनेति व्यधिकरणं वज्रनीहिः
वातमजति वातमजम्वाताभिमुखं पृच्छतीत्यर्थः वातशुनीति लब्ध
धैर्येति खण्डः। अरुर्द्विषदिति मुम् ॥ १७ ॥

विचित्रमित्यादि। मृगाणां कदम्बकं समूहस्तस्य रामस्य कु
तूहलं ततान विस्तारितवत् कीदृशं विचित्रं नानावर्णं उच्चैः श्रव
मानं शुद्धं सर्पणे विचित्रं यथा स्थापय्या उच्चैः श्रवमानं वा आ
रात् समीपे चक्ष्यतीति चक्षुः क्षिपयति चेति कर्त्तरि कुः। शीलार्थे कुरि
त्यन्ये मेघात्ययेन शरत्कालेन मेघापगमेन वा प्राप्तं वनं उपशोभा
च येन प्राप्तेन वनेन उपशोभति इति वा वातमजं वायोरनुगामि
अभिमुखधायि वा तृभृद्वृज्जीत्यादिना खः परमपवत् ॥ १७ ॥

सितारविन्दप्रचयेषु स्त्रीनाः संसक्तफेणेषु च सैकते
षु। कुन्दावदाताः कलहंसमालाः प्रतीयिरे ओचसु
खैर्निनादैः ॥ १८ ॥

सितेति । सितारविन्दानाम्मयेषु समूहेषु एरष् सङ्गे चानौ
 ताराधर्य इति चञ् कौ न भवतः प्राणिषु सङ्गश्चक्षुः सङ्गत्वात्
 लीनाः कलहंसमालाः तथा संसक्तफेणेषु च सैकतेषु पुलिनेषु ली
 नाः सिकता येषु विद्यन्ते इति देशे लुविलचौ चेति चकारादण्
 कुन्दावदाताः कुन्दमिवावदाताः शुक्लाः उपमानानीत्यादिना स
 मासः । प्रतीयिरे-ज्ञाताः तेन रामेणेति विभक्तिविपरिणामेण स
 मन्वः । कर्मणि लिट् द्रष्टोयण् दिव्यचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद् दि
 व्यचनम् । ओचमुखैर्मधुरैर्निनादैः करणभूतैः नौगदेत्यादिना
 चञ् । शरद्वर्णनमुपसंहरन्नाह ॥ १८ ॥

सितारविन्देत्यादि । अर्थाद्रामेण कर्त्ता श्रवणसुखकारिभि
 र्निनादैः कलहंसमालाः प्रतीयिरे ज्ञाताः कर्मणि ठी यिणेऽच्
 याविति द्रष्टो यादेशः निनादश्रुतिव्यतिरेकेणाप्रत्यये हेतुगर्भविशे
 षणमाह शुक्लपद्मसमूहेषु फेणयुक्तेषु सैकतेषु च लीना गुप्ताः कुन्द
 पुष्पवत् शुक्लाः सिकताश्चात् विकारसंघेत्यादिना इदमर्थे वि
 कारार्थे अख्यर्थे वा णः सैकतं बालुकामयस्थानमुच्यते कादम्बे
 कलहंसः स्थाद्राजहंसे च दृश्यते ॥ १८ ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीन
 षट्पदं । न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गु
 ञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १९ ॥

नतज्जलमित्यादि । किम्बुद्धनोक्तेन सर्वथा न तज्जलं यत्सु
 चारुपङ्कजं न भूव पङ्कजमपि यदलीनषट्पदम्नादपि न । असौ
 षट्पदोऽपि तथाविधो नाभूत् । यः कलम्भधुरन्न जुगुञ्ज न गुञ्जित

वान् । गुजि अयन्ते शब्दे इदितोनुम् धातोरिति मुनि लिटि ख्वं ।
मुञ्चितमपि तत् नैवासीत् यन्मनो न जहार न हतवत् रामस्य
लोकस्य वा ॥ १८ ॥

न तदित्यादि । शरदि तज्जलं नास्ति यत्र न सुचारुणि पङ्क्तौ
जानि सन्ति तत् पङ्क्तौ जमपि नास्ति यत्र षट्पदा न लीनाः अना
श्लिष्टा लोड्यश्लेषि सूत्राधारिति कस्य मतं । असौ षट्पदो
ऽपि नास्ति यः कलं मधुरास्फुटं न जुगञ्च गुजिकुञ्जने तद्गुञ्जित
मपि नास्ति यन्मनो न जहार ॥ १८ ॥

तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यैस्तपःकृशाः शान्द्युद
कुम्भहस्ताः । यायावराः पुष्पफलेन चान्ये प्राणर्चुर
र्च्या जगदर्चनीयं ॥ २० ॥

तं या । यायजूकाः अत्यर्थं यजनशीलाः यजजपदशां यङ् इ
त्यूकः अतोऽलोपः यस्य हलः ते तपोवनस्थितास्तं रामभागवत्
न्तमानर्चुः सुष्ठु पूजितवन्तः अर्चेलिङि दिवचनम् अतश्चादेरिति
दीर्घत्वम् । तस्मान्नुड्दिहल इति नुट् सह भिक्षुमुख्यैः भिक्षुशीला
भिक्षवः परिव्राजकाः सनातनसंभिक्ष उः तेषां ये प्रधानाः तैः सह
तपःकृशाः तपसा दुर्बलाः शान्द्युदकुम्भहस्तनिवारणसाधर्म्यात् उपचारैश्च प्रह
रण्यो शिरःसूदकदानेन प्राणर्चुः । अन्ये मुनयो यायावरा एक

चानियतमिच्छयाः यातेर्यङ्गनात् यश्चयङ्गति वरश्च । अतोऽपि
दि पुष्पफलेन प्रानर्चुः पुष्पाणि च फलानि चेति जातिरप्राणि
नामिति एकवद्भावः । अर्च्या अर्चनार्हाः अर्हेत्यः अर्चनीय
मित्यत्रापि । जगताञ्जगद्भिर्वा अर्चनीयम् इत्यानां कर्त्तरि वेति
पक्षे षष्ठी । नतु कर्त्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी ॥ २० ॥

तमित्यादि । यायजूकाः पुनः पुनरतिशयेन वा यज्ञशीलाः
भिच्छूणां परिव्राजकाणां मुखैः सह जगतामर्चनीयं तं रामं प्रान
र्चुः अर्च पूजायां स्थानादादृदाद्यस्तेरिति खेरान् जागृयङ्गने
ति ऊकः । सनभिचेति भिचेरप्रत्ययः कीदृशाः तपोभिः कृशाः शा
न्यर्थं यदुदकं तस्य कुम्भो हस्ती येषां एतेन शान्तिजलेनार्चा प्रती
यते । उदकुम्भ इत्यत्र समासे उदकस्यासंयुक्तहस्तादौ पूर्व्ये इति
उदादेशो विकल्पेनेति परे स्वमते उदशब्देऽप्यस्ति । अन्ये मुनयः
पुष्पफलेन प्रानर्चुः यायावराः सन्तो नानावनभ्रमणशीलाः याते
र्यङ्गनात् यायायभासकचेति वरः यङ्गलुक गत्यर्थादङ्गे यङ्गिति
केचित् यातिरत्र ज्ञानार्थः सर्व्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश्चेति
न्यायादत्यर्थज्ञानशीला इत्यर्थः । अर्च्याः स्तुत्यर्थाः चक्षुषनुत्यां
तेत्याः श्रव्यार्हमेत्येति घ्यण् सेमक्तात् न चजोः कगाविति कलं
॥ २० ॥

विद्यामयैर्न विजयां जयां च रक्षोगणं क्षिप्रमविच्छ
तात्मा । अध्यापिपद्गाधिसुतो यथावन्निघातयिष्यन्
युधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

विद्याम् । तपोवनव्याप्तः गाधिसुतः एनं रामं द्वितीयाटा
वित्तेनादेशः । विद्याव्याप्ता विजयाञ्जयाश्च यथावत् यथाविधि

अध्यापित् पाठितवान् षौचसंख्येति मातृभावपक्षे रूपम्
अधिपूर्वादिङो हेतुमन्त्रिञ्जीङ्जीनां षौ इत्यात्वम् पुगादिवि
धयः । रत्नोपगणम् चिन्नमेरुधितारम् चमिगृधीत्यादिना क्रुः नलो
केति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव । अविच्छेतात्मा रागादिभिरनभि
भूतचित्तवृत्तिः । तस्य हि विद्या अमोघा भवति युधि संगामे यातु
धानान् रक्षांसि निघातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्तेहेतुमन्त्रिञ्
घत्वं खट्खटः सदादेशः ॥ २१ ॥

विद्यामित्यादि । अथानन्तरं युधि संगामे यातुधानान्
राक्षसान् रामद्वारा निघातयिष्यन् गाधिसुता विश्वामित्र एनं
रामं नाम्ना विजयां जयाञ्च विद्यां यथावत् यथाविधि अध्यापित्
पाठयामास । किम्भूतां रत्नोपगणं चिन्मं चिप श जौ नुदि चिपच
सीति कर्तरि क्रुः शीलार्थे क्रुरित्यन्वे । ढघेह्येति सूत्रे उदन्तकप्र
त्ययवर्जनात् न ढे षी । कीदृशः अविच्छेता वाणादिभिरनुपचत
आत्मा यस्य । एनमिति इदमसमानार्थकस्य एनशब्दस्य रूपं
द्विटौसीति सूत्रस्यानूक्तिविषयत्वात् । जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः सं
शय्य कर्णादिषु तिष्ठते य इति भारविः । अध्यापित्दिति अधीङ्ल
अथने जिः प्रेरणे इति जिः क्रीजीङोऽजेत्या ह्रीलीति पन् जिञी
त्यङ्नाजन्तादेरिति निषेधात् धुर्दिङ्यङीति पीत्यस्यैव द्वित्वं जे
लोपः निघातयिष्यन्निति पूर्ववत् जिः हनस्यङिति तङ् खेर्होघ
इति घः ॥ २१ ॥

अग्निं यजमानं यजकमस्त्वजातममोघमभ्यर्णमहाह
वायामिदं वधाय क्षणदाचराणां तस्मै मनिः श्रेयसि
जागरूकः ॥ २२ ॥

आधो । स मुनिः तस्मै रामायास्वजातम् अस्त्रसमूहन्ददौ
 दत्तवान् । ददातेर्लिट् णल् आत औ णल् आयुध्यन्ते अस्त्रिणि
 ति आधोधनम् संधामः अधिकरणे ल्युट् तच्च स्थायुकं स्थितिकर
 णशीलम् जयावहत्वात् । लषपतेत्यादिना लकञ् आतो युक् अत
 एवामोघम् अवन्ध्यम् अवृष्टामोचत्वात् अभ्यर्णे निकटो महाह
 वो यस्य तस्मै अभिपूर्वार्ददेः निष्ठायां अभेष्टाविदूर्य इतीट्
 प्रतिषेधः रदाभ्यामिति नत्वम् अभ्यर्णः आहव इति आह्वयन्ते
 अस्त्रियुद्धाभेति ऋयतेराङ्पूर्वादाङि युद्धे इति सम्प्रसारणम्
 अप्रत्ययः गुणावादेशो बधाय चणदाचराणामिति चणदा
 राज्ञिः तच्च चरन्तीति चरेष्टः तच्च हि महाहवे रामो राक्षसान्
 हनिष्यतीति हनश्च बध इति बधादेशः कृत्ययोगे चणदाचरा
 णामिति कर्मणि षष्ठी । अथसि जागरूकः तत्कल्याणे सावधानः
 जागर्त्तेरूकः ॥ २२ ॥

आधोधनइत्यादि । मुनिः चणदाचराणां राक्षसानां बधाय
 हिंसार्थं तस्मै रामाय अस्त्रजातं ददौ कीदृशं आधोधने युद्धे
 स्थायुकं स्थितिशीलं जयावहत्वात् शृङ्गाभूकमिति ङुक् यनञिष्ण
 दिति यन् अमोघं अव्यर्थं तस्मै कीदृशाय अभ्यर्णः समीपवर्त्ती महा
 नाहवो युद्धं यस्य अभ्यर्णेति अभिपूर्वस्यार्दतेः क्तान्तरूपं जुञ्
 वाढेति निपातः । आह्वयन्ते घोड्वारो ऽस्त्रिन् इति आहवः अभि
 धानाञ्जिः कीदृशो रामस्य साधूनां वा अथसि कल्याणे जाग
 रूकः सावधानः जागृत्यहन्तेति जागर्त्तेरूकः । आयुध्यन्ते ऽ
 स्त्रिन् घोड्वार इत्याधोधनं आधारे ऽनट् । हन्तेः कभावे ऽमी
 इत्यनि कृते हनबधहीन्यस्तीति बधादेशः समूहार्थस्य जातस्य चव
 गादित्वमीरितमिति विम्बः ॥ २२ ॥

तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना यान्तं वने रात्रिचरी
डुढैके । जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्रस्तां ताडकाख्यां
निजघान रामः ॥ २३ ॥

तन्विप्र । विद्यामस्त्रजातश्चादाय यज्ञकर्षणि विप्रोपशमनार्थं
स्वने यान्त रामम् रात्रिचरी रात्रिचरी ताडकाभिधाना डुढैके
ढैकते स्म । ढैकतेरात्मनेपदिनो लिटि रूपम् ताञ्च रामो निज
घान निहतवान् विप्रदर्शं कृतघातयत्ना विप्रान् ब्राह्मणान्दृष्ट्वा
कृतमारणाभियोगा रात्रिचरी रामो ऽपि जिघांसुवेदन्मृतभासु
रास्त्रः जिघांसुं विदित्वा धृतम्भासुरं भासनशीलम् अस्त्रं येनेति
वज्रग्रीहिः विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति कर्षणि दृष्टिविदोः साकल्य
इति णमुल् ॥ २३ ॥

तमित्यादि । वने यान्तं गच्छन्तं तं रामं रात्रिचरी डुढैके
प्राप्तवती ढैकङ् गत्यां झमखयेति खेरौकारस्य झस्य उकारः
रात्रौ चरतीति पचादित्वादन् ततो नदादित्वादीप् कीदृशी विप्र
दर्शं विप्रं दृष्ट्वा कृतो घाते यत्ना यथा घात इति हनेर्घञन्तस्य रूपं
यत्न इति खपरच्चेति यतेर्नङ् जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं दीप्त
मस्त्रं येन स रामः तां ताडकानास्त्रीं रात्रिचरीं निजघान भासुङ्
दीप्तौ मिह्नासभञ्ज इति घुरः विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति चणम्वा
भीक्ष्ण इत्यत्र योगविभागाच्चणम् यदा विप्राणां दर्शो दर्शनं य
स्मात् रामस्य विशेषणं एतेन रक्षोभिया पलायमानानां विप्राणां
पूर्वं दर्शनं नासीत् रामागते तु विप्रदर्शनमिति व्यव्यते जिघांसुं वे
त्तीति ङात् षण् पचादित्वादन्वा इदमपि रामस्य विशेषणं ॥ २३ ॥

अथालुलोके ऊतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्ध
शाखं । तपोवनं प्राध्ययनाभिभूतसमुच्चरचारुपतत्रि
शिञ्जं ॥ २४ ॥

अथ । अथासौ रामो राक्षसीं हत्वा तपोवनम् आलुलोके दृष्ट
वान् । कथम्भूतं ऊतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् ऊत
आसौ धूमकेतुरग्निश्च ऊतधूमकेतुः तस्य शिखाञ्जनेन स्निग्धाः समृ
द्धाश्च फलादिना शाखा यस्य तपोवनस्य । प्राध्ययनेन वेदपाठेन
अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती चार्वी शोभना पतत्रिणाम्यलि
णां शिञ्जा ध्वनिर्यत्र शिजि अव्यक्ते शब्दे शिञ्जनं शिञ्जा गुरोश्च
हल इत्यकारप्रत्ययः । पतन्तं त्रायन्त इति पतत्राणि पक्षाः
आतोऽनुपसर्गे कः तानि येषां सन्तीति पतत्रिणः । पतङ्गशिञ्जमि
ति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

अथेत्यादि । ताडकावधानान्तरं रामस्तपोवनं आलुलोके
लोहकडीचे कीदृशं ऊतस्य धूमकेतोरग्नेः शिखाया यदञ्जनं तेन
स्निग्धा समृद्धा फलपुष्पवती शाखा यत्र तथा धूमकेतुः स्मृतो व
क्तावुत्पातग्रहभेदयोरिति विश्वः । प्राध्ययनेन प्रकृष्टाध्ययनेन अ
भिभूता समुच्चरन्ती उद्गच्छन्ती चारुणाः पतत्रिणां पक्षिणां शिञ्जा
अस्फुटशब्दो यत्र शिजि च किङ्स्फुटध्वनौ सेमक्तात् सरोरिति
ङः स्त्रीत्वञ्च अमरकोषे तु भूषणानान्तु शिञ्जितमित्युपलक्षणं
॥ २४ ॥

क्षुद्रास्र जक्षुर्हरिणान्मृगेन्द्रा विश्वश्वसे पक्षिगणैस्स
मन्तात् । नन्नम्यमानाः फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र
लता विलोलाः ॥ २५ ॥

क्षुद्रान् । तत्र तस्मिंस्तपोवने तपोधनानाम्निवभावात् । क्षुद्रानि
तरानपि हरिणान्मृगेन्द्राः सिंहाः न जक्षुः न बाधितवन्तः क्षुद्र
न इति क्षुद्राः स्थायितञ्जीत्यादिना श्रौणादिको रक् लिङ्गन्यत
रस्यामिति अर्देर्ध्रु गमहनेत्युपधालोपः खरिचेति चर्त्तम् शा
सिवसीत्यादिना षत्वम् पक्षिगणैः समन्तात्सर्व्वच विहङ्गैरपि काको
लूकादिभिः परस्परस्मिन्श्वसे विश्वस्तम् भावे लिट् लताश्च विलो
लाश्चपलाश्चकाशिरे शोभन्ते स्म फलदित्सयेव मुनिभ्यः फलन्दा
तुमिच्छयेव नन्नम्यमानाः अत्यर्थन्नमन्त्यः दातमिच्छा दित्वा
ददातेः सन् सनिमीमेत्यादिना इष् अत्र लोपा ऽभ्यासस्येति अ
भ्यासलोपश्च । सस्येत्यादिना सकारस्य तकारः अप्रत्ययादि
त्यकारप्रत्ययः । फलानां दित्स्येति कर्त्तृणि षष्ठीं विधाय कृष्टी
गे समासः । नन्नम्यमाना इति नमेर्यङि नुमतो ऽनुमासिकेति नुक्
यङन्ताच्छानच् आने मुक् ॥ २५ ॥

क्षुद्रानित्यादि । तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् हरिणान्
न जक्षुः अद् लौ भचे व्यावेति घसादेशः हनगमित्युङ्लोपः ।
झपझसरिति घस्य कः किलादिति षः पक्षिगणैः समन्तात्सर्व्वतो
विश्वश्वसे तपःप्रभावात् । नित्यविरोधस्याप्यभावाद्भावे ङी विलो
लाश्चपला लताश्चकाशिरे काशृङ्द्युतौ फलानि दित्सयेव नन्न
म्यमाना अतिशयेन नताः नमेर्यङन्तश्च जमजपजमेति खेनुन्

फलभारगतानामुपेक्षेयं। दातुमिच्छा दिक्ता दाजः सनि मि
मीमादेतीम् खिलोपश्च सत्सरे इति तः संख्यादः स्त्रियामाप
॥ २५ ॥

अपूपुजन्विष्टरपाद्यमाल्यैरातिथ्यनिष्णा वनवासि
मुख्याः। प्रत्यग्रहीष्टा मधुपर्कमिश्रं तावासनादि
क्षितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥

अपूपु। वनवासिमुख्याः महर्षयो विष्टरादिभिः अपूपुजन् पूजि
तवन्तः तौ क्षितिपालपुत्रावित्यर्थात् द्वितीयान्तेन योज्यम् वनवा
सीति श्रयवासेत्यादिना विकल्पेन सप्तम्या अलुक् पूजेः स्वार्थिकण्य
न्तस्य लौ चङि ह्रस्वः। दीर्घो लघोरिति अभ्यासस्य दीर्घः विष्ट
रमासनम् वृक्षासनयोर्विष्टर इति निधातनात्। पाद्यं पादार्घ्यम्
दकम् पादार्घ्याभ्यामिति यत्तदर्थत्वात्पद्मावाभावः माल्यानि
कुसुमानि मालायां साधूनि तत्र साधुरिति यत्। अतिथ्यनिष्णाः
अतिथ्यर्थम् अतिथ्यम् अतिथेऽर्थः तत्र निष्णाः कुशला निनदीभ्यां
स्नातेः कौशल इति षत्वम् तौ च क्षितिपालपुत्रौ रामलक्ष्मणौ तदा
सनादि प्रत्यग्रहीष्टा अतिगृहीतवन्तौ प्रतिपूर्वात् ग्रहेर्लुङ् तस्य
स्नाम् ग्रहोलिटि इति दीर्घः षत्वष्टुले मधुपर्कमिश्रम् मधुपर्केण
सहेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपूपुजन्विष्टादि। वनवासिनां मुनीनां मुख्या विष्टरपाद्यमा
ल्यैरपूपुजन् अर्थात् रामलक्ष्मणौ पूजकपूजेटी जिज्ञीत्यङ् ष्यञ्जु
ङ् स्त्र इति स्त्रः स्त्रेः सन्वदित्यादिना स्त्रेर्घः विष्टर आसनं वेस्त्रो ना

श्रीति रामानन्दसूत्रेण मनीषादित्वात् वा षत्वं । वृक्षाश्चनयोर्वि
ष्टर इति क्रमदीश्वरः । आसने कुशमुष्टौ च विष्टर इति विश्वः विष्ट
रो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यभासनमित्यमरः पादार्थं जलं पाद्यं
विकारसंघेति षष्ठः पाद्यं पादाय वारिणीत्यमरः मासैव मास्यं स्वा
र्थे षष्ठः मासायां साधूनि मास्यानि कुसुमानि वा किंभूताः अति
अनिष्णाः अतिथ्यर्थं अतिथ्यं अतिथिश्चब्दात् तादर्थ्ये षष्ठः स्वार्थे
षष्ठ इति केचित् क्रमादातिथ्यातिथेये ह्यतिथ्यर्थे ऽत्र साधुनीत्यम
रः । वस्तुतस्तु अतिथ्यशब्देन अतिथिसेवनमुच्यते तच्च निष्णाः कु
शला नदीस्नातिनिस्नात्योर्दाचे इति रामानन्दसूत्रेण मनीषादि
त्वाद्वा षत्वं । निनदीभ्यांस्त्रःकौशले इति षत्वविधायकं क्रमदीश्वर
सूत्रं । क्षितिपालस्य पुत्रौ रामलक्ष्मणौ मधुपर्केण सहितं आसना
दिप्रत्यग्रहीष्टां व्यासिः ग्रहेरिमोर्धोऽयामिति र्धः किलादिति षः
द्युभिरिति तस्य टः ॥ २६ ॥

दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य
भारं । हवींषि संप्रत्यपि रक्षतं तौ तपोधनैरित्यमभा
षिषातां ॥ २७ ॥

दैत्या । दितेरपत्यानि दैत्याः दित्यर्दित्यादित्येत्यादिना ष्यः
त्रैरभिभूतस्य मग्नस्य शरणस्य भुवनस्य भारमितिकर्त्तव्यतालक्ष
णन्दोर्भिर्भुजैः युवामवोढम् ऊढवन्तौ नरनारायणौ युवामित्यु
क्तौ तच्च तच्चेति एकशेषः अवोढमिति वक्ष्येर्लुङ् यस्यसंभू हसन्त

सचक्षा वृद्धिः सिजलोपः सहिवहोरित्योत्वं ढलष्टलढलोपः दो
रिति दमेर्जोसित्यौणादिको जोस् । हवींषि होतव्यानि सप्त
त्यपि रचतम् अर्चिसुचिष्ठसृष्टिकादिहृदिभ्य इसिरित्यौणादिक
इषिः । राक्षसैः उपहन्यमानानि रचतं प्रार्थनायां लोट् । अप्
यसस्तम् इत्यमिति इदमस्यमुः अनेनोक्तप्रकारेण तपोधनैस्तप
एव धनं येषामिति अभाषिषाताम् अभिहितौ भाषतेः कर्मणि
सुङ् सिजिटौ ॥२७॥

दैत्येत्यादि । तप एव धनं येषां तैस्तपोधनैस्तपस्त्रिभिसौ
रामलक्ष्मणौ इत्यमभाषिषातां भाषृङ्वाचीति कर्मणि टौ इदं
प्रकारं इत्थं निपातनात् किं तदित्याह युवां भुवनस्य भारं परिर
क्षणं दोर्भिर्भुजैः अवोढं वहेष्व्यास्तं स्रसस्तादिति सेर्लुक् हो ढोभा
विति ह्रस्व ढः ढभात्तयोरिति तस्य धः द्युभिरित्यादिना धस्य ढः
सहवहोऽदेढि इत्योत्वं द्रोद्रीति ढस्य लोपः कीदृशस्य दैत्याभिभू
तस्य अतएव मग्नस्य नष्टप्रायस्य दितेरपत्यानि दैत्याः वाह्या
द्यत इत्यादिना गर्गादित्वात् ण्यः मस्जेरौदित्वात् सूत्याद्योरि
त्यादिना क्तस्य नः स्यादेः सलोप इत्यनेन सलोपः । चजोः कगावि
ति सूत्रे अनिम् यञ्चाङ्गयज इति कृते ये अनिम्धातवस्तेषां चजोः
कगौ स्यातां इति सर्व्वं सङ्गतं भवति तथापि यतोऽसेम इति कृतं
चजोर्धिति क्ते च परे चजोः कगौ भवत इति सूचनार्थं तेन मग्नरुग्गभु
ग्नादयः सिध्यन्ति ब्रह्मैः कङ् चेति कङ् विधानं शङ्गाजेति षङ् विधा
ननिरासार्थं तेन मृजस्तु मृष्ट इत्यत्र षङ् विशेषविधित्वादिति
देवीदासचक्रवर्त्तिना व्याख्यातं तेनैव सूत्रेण जस्य गः मनीषादि
न्नादा सम्प्रत्यपि हवींषि होतव्यानि राक्षसेभ्यो रचतं विधिनिम
न्वणेति प्रार्थनायां गीः कलिहोमेदने त्रासुसिति इस् ॥२७॥

तान् प्रत्यवादीदथ राघवो ऽपि यथेष्टितं प्रस्तुत
कर्म धर्म्यम् । तपोमरुद्धिर्भवतां शराग्निः संधुक्ष्यतां
नोऽरिसमिन्धनेषु ॥ २८ ॥

तान् प्र ॥ अथैतस्मिन् प्रस्तावे राघवोऽपि रघुसुतः तान्मुनीन् प्र
त्यवादीत् वदव्रजेति वृद्धिः यथेष्टितं यथाभिमतं आप्नोतेः आप्
ज्ञपधामीदितीत्यम् अभ्यासलोपश्च सनन्तात्कर्मणि निष्ठा । धर्मा
दनपेतन्धर्म्यं यागादि कर्म प्रस्तुत प्रारम्भम् प्रपूर्वत्वौतिः प्रा
रम्भे वर्तते तस्मान्निमन्त्रणे नियोगकरणे लोट् यस्य तः शपो
लुक् तपांसि मरुत इव तपोमरुद्धिः भवतान्तपोमरुद्धिः नो ऽस्माकं
वज्रवचनस्य वसन्साविति नसादेशः शराग्निः शरो ऽग्निरिव संधु
क्ष्यतां दीप्यताम् धुक्षधिक्षन्दीपनक्लेदनजीवनेषु तस्मात्कर्मणि
लोट् अरिसमिन्धनेषु अरिकाष्ठेषु समिध्यते एभिरिति समिन्धना
नि करणे ल्युट् अरयः समिन्धनानीव ॥ २८ ॥

तानित्यादि ॥ अथ तद्वचनानन्तरं रघोरपत्यं रामोऽपि तान्
प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तवान् वदेष्टां सौ व्रजवदेति त्रिः यूयं यथेष्टितं
धर्मादनपेतं कर्म प्रस्तुत प्रारम्भं विधिनिमन्त्रणेति विधौ गी लु
गङ्गोऽप इत्यदादित्वात् शपोलुक् आपूनौकिव्यापने सनि ज्ञपद्धा
पामीर्य्य इतीखिलोपौ भवतां तपोवायुभिर्नोऽस्माकं शराग्निः
अरिसमिन्धनेषु शत्रुकाष्ठेषु संधुक्ष्यतां धुक्षङ्सन्दीपने समर्थमा
शिवोर्गोति आग्निषि कर्मणि गी तपांसि मरुत इव शरोऽग्निरिव

अरयः समिन्धनामीव इति व्याघ्राद्यैस्तद्गुणस्त्यस्येति समाम
इति क्रमदीश्वरादयः स्वमते इवादेर्योतकत्वात् एकार्थताऽस्यैव
अविशेषणस्यास्यदेवज्जत्वमेकत्वद्वित्येवार्थिकत्वेनेति पाणिन्यादयः
स्वमते कदम्बान्येकदिवज्जत्वेकश इति सूत्रे एकदिवज्जत्वं विवक्षया
साक्षात्सम्बन्धेन परम्पराम्बन्धेन वेति व्याख्यानादत्रात्मगुणानां
वज्जत्वेनैव वज्जजनसाध्यकार्यकारित्वात् द्वित्वे वज्जत्वं ॥ २८ ॥

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृष्टैस्ते यच्चियैर्द्रव्यगणैर्यथा
वत् । दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजीनैस्तद्यातुधानैश्चिचि
ते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

प्रतुष्टुवुः ॥ ततो रामवचनादनन्तररूपपोधनाः कर्म याग
क्रियाम्प्रतुष्टुवुः यथावत् यथाविधि प्रारब्धवन्तः यज्ञियैः यज्ञ
कर्माहैः द्रव्यगणैः प्रकृष्टैः मिलितैः कृपोरो लः दक्षिणामर्हन्तीति
दक्षिण्याः महामुनयः कडङ्करदक्षिणाश्चेति चकाराद्यत् तै
र्दिष्टमुक्तम् कृतमार्त्विजीनैः अतिकर्माहैरनुष्ठितम् अतिजस्र
ब्रह्मादयः षोडश पठिताः तच्च कर्म प्रसर्पत् वृद्धिङ्कत् यातुधा
नै राक्षसैः चिचिते ज्ञातम् चिती संज्ञाने इत्यस्मात् कर्मणि
ल्लिट् । यच्चियैरार्त्विजीनैरिति यच्चर्त्विग्यां चक्षणाविति तत्कर्मा
हतीति ॥ २९ ॥

प्रतुष्टुवरित्यादि । ततो रामवचनानन्तरं ते मुनयो द्रव्यगणैः
श्रुवादिभिः करणभूतैर्यथाविधि यागकर्म प्रतुष्टुवुः प्रारब्धवन्तः ।

किञ्चूतैः प्रकृतेर्विरचितैः कृपः कृपाऽकृपादाविति कृपादेवः यश्चि
यैः यजेः स्वपरवक्ष्यतेति नङ् जिनिषेधश्च यज्ञाय साधवो यश्चि
या ढघेकादिति इयः तत्कर्म यातुधानैराचमैश्चिचिते ज्ञातं चिती
संज्ञाने कर्मणि ठी । कोट्ठं दक्षिणदिष्टं दक्षिणामर्हन्ति ढघेका
दिति षण्णः तस्यामित्वविवक्षया न जिः दक्षिणा ब्रह्मलेनारोपिता
मुनयः तैर्दिष्टं आर्त्विजीनैः ऋत्विक्कर्मार्हैः कृतं । ऋतौ यजतीति
क्विप् ग्रहस्वपेति जिः ऋत्विजः कर्म आर्त्विजं कर्मार्थे विकारसंवेत्या
दिना षण्णः तदर्हतीति ढघेकादित्यादिना षीनः ऋत्विक् शब्दात्
स्वार्थे णीनो वा प्रसर्पदृङ्मि गच्छत् ॥ २८ ॥

आपिङ्गरुक्षोर्द्विशिरस्यवालैः शिरालजं वैगिरिकूट
दम्नैः । ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः खं प्रावृषेण्यैरिव
चानशे ऽब्दैः ॥ ३० ॥

आपिङ्ग । ततः कर्मप्रवर्त्तनादनन्तरम् क्षपाटैः निशाचरैः
अटन्तीत्यटाः पञ्चाद्यच् क्षपायामटा इति सप्तमीति योगविभा
गात्समासः खमाकाशमानशे व्याप्तम् अश्रोतेः कर्मणि लिट् अश्रो
तेष्वेति नुट् । शिरसि जाताः शिरस्या शरीरावयवाद्यत् आपि
ङ्गा आ समन्तात् पिङ्गा विद्युदिव रुक्षाः सूक्ष्माः ऊर्द्धशिरस्या
वाला येषां तैः । अन्योऽपि शिरस्यो भवति इति वालग्रहणम् अम
ङ्गल वाला इत्यर्थः । शिराः सन्ति यासामिति प्राणिस्वादातो
संजन्यतरस्यामिति खच् शिराला जङ्ग येषाम्नैः गिरिकूटदम्नै

गिरिकूटप्रमाणैः प्रमाणे दयसजिति दघ्नच्। पृथूनि विलीर्णानि
पिङ्गलानि चाक्षीणि धेषान्नैः। वङ्गब्रीहौ सकथ्यक्षोरिति षच्।
प्रावृषेणैरिवेति प्रावृष एण्यः अर्द्धैर्मैधैः कृष्णसाधर्म्यात्। अपो
ददतीति अब्दाः चकारः पादपूरणार्थः ॥ ३० ॥

आपिङ्गेत्यादि। ततस्तज्ज्ञानानन्तरं चपाटैराक्षैः खं आका
शं आनशे व्याप्तं अशूडनव्याप्तिसंहत्याः कर्मणि ठी स्यान्तादिति
खेराम्। कीदृशैः आपिङ्गा ईषत्कपिला रुचा ऊर्द्धाः शिरस्याः
शिरसि भवाः केशा येषां शिरस्यग्रहणं अवणकुण्डलादिवत् तदा
कृत्तिप्रतिपत्त्यर्थं शिरस्यवालैरिति कचित् पाठः शिरा नाडी
तथा व्याप्ता जङ्घा येषां शिराशब्दात् गोतृणमेधेत्यादिना चूडा
दित्वात्। गिरिकूटदघ्नैः गिरिशृङ्गप्रमाणैः दघ्न मात्रदयसन्माने
इति दघ्नः पृथूनि पिङ्गलानि च अक्षीणि येषां सकथ्यक्षः सः स्वाङ्गे
इति वङ्गब्रीहौ षः प्रावृषेणैर्वर्षाकालिनैः अर्द्धैर्मैधैरिव प्रावृष
एण्यो भवार्थे अभिधानात् अपो ददातीत्यब्दः आदन्तात् हनज
नादिति डः न केवलं चिचिते चानशे च इति चार्थः। पादपूरणे
चेति केचित् ॥ ३० ॥

अधिज्यचापः स्थिरवाङ्मुष्टिरुदञ्चिताक्षो ऽञ्चित
दक्षिणोरुः। तान् लक्ष्मणः संनतवामजङ्घो जघान
शङ्खेपरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥

अधि। तान् चपाटान् गगणस्थान् लक्ष्मणो जघान हतवान्

कीदृशः अधिज्यचापः अथारूढा उत्कलिता ज्या गुणो यस्य चा
पस्य तदधिज्यम् प्रादिभ्यो धातुजस्येति समासः अधिज्यं चापो
यस्य लक्षणस्य । स्थिरो निश्चलो वाङ्मुष्टिश्च यस्य । उदञ्चिते
ते उत्तिष्ठते अक्षिणी येन स उदञ्चिताक्षः । आकाशस्थापित
दृष्टिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो दक्षिणोर्येन सोऽञ्चित
दक्षिणोरुः अञ्चेःपूजायामितीटोऽनुत्पन्नत्वात् स्थानस्य रूपम् न
चात्रपूजा गम्यते किन्तु गतिविशेष एव अनुषङ्गलोपोऽपि न
भवति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । समन्तात् नता वामजङ्घा
यस्य स सन्नतवामजङ्घः । शुद्धेषु निश्चितवाणः अमन्दमत्यन्तं
क्रष्टुं शीलमस्याभावमन्दकर्षी कर्षान्नाकृष्टचाप इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अधिज्येत्यादि । लक्षणंस्तान् राक्षसान् जघान । कीदृशः अधि
रूढा ज्या गुणो यत्र तादृशश्चापो यस्य । स्थिरो निश्चलो दृढो वा
वाङ्मुष्टिर्यस्य स लक्षणः दर्शनार्थं उदञ्चिते ऊर्ध्वमुखापिते
अक्षिणी येन आकाशक्षिप्तदृष्टिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो
दक्षिणोर्येन जेर्लोपेऽपि स्थानिवद्भावात् नाञ्चेर्न लोपः सन्नता
वामजङ्घा यस्य शुद्धो निश्चित दपुर्थस्य अमन्दं यथास्यात्तथा, ध
नुः कर्षतीति ग्रहादित्वाङ्निण् क्रष्टुं शीलमस्येति परे ॥ ३१ ॥

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं रामोऽपि मायाचणमस्त्र
चुञ्चुः । स्थासुं रणे स्मेरमुखो जगाद् मारीचमुच्चैर्ब
चनं महार्थं ॥ ३२ ॥

गाधेय । गाधेरपत्यङ्गाधेयो विश्वामित्रः द्युञ्च इत्यनुवर्त्त
माने इतश्चानिञ्ज इति ढक् तेन दिष्टकथितं मारीचं नाम

राक्षसं रामो जगाद मदितवान् रसन्तस्वदनम् विरसमप्राप्यमि
ति क्रियाविशेषणम् मायाचणमायया वित्तम् अस्त्रचुक्षुः अस्त्रैः
प्रतीतो रामः तेन वित्तसुक्षुचणपाविति । स्थासुं रणे स्थिति
शीलम् तस्य सेनापतित्वात् स्मेरमुखः चित्तस्थासोभादीषड्भूष
नशीलवदनः नमिकम्भीत्यादिना रः । उच्चैस्तराञ्जगादेति
क्रियाविशेषणम् वचनं वक्ष्यमाणस्य महार्थअधानं ब्रुविशासीत्यत्र
ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् दिकर्मकता मारीचं वचनञ्च ॥ ३२ ॥

गाधेयेत्यादि ॥ रामः अपिशब्दात् लक्ष्मणो ऽपि महार्थमुच्चैर्व्य
चनं मारीचं जगाद । याञ्जार्थदुहेति सूत्रे ब्रुवीत्यर्थस्य ग्रहणं
तेन दिकर्मकत्वं पचादित्वाद्वा । कीदृशं मारीचं गाधेयेन विश्वा
मित्रेण दिष्टं कथितं गाधेरपत्यार्थे वाङ्माद्यत इत्यनेन अव्यादि
त्वात् श्लेषः । विरसं कठोरं यथास्वात्तया रसन्तं शब्दायमानं
मायया स्थातं मायाचणं वित्तचुक्षुचणाविति चणः । रणे स्थासुं
स्थितिशीलं ग्लाञ्चास्यादिति सुः । रामः कीदृशः अस्त्रचुक्षुः
अस्त्रेण स्थातः स्मेरमीषड्भूषनशीलं मुखमस्य हिंसदीपकम्येति रः
॥ ३२ ॥

आत्मभरिस्त्वं पिशितैर्नराणां फलेग्रहीन् हंसि
वनस्यतीनां । शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति
तेषां दयसे न कक्षात् ॥ ३३ ॥

आत्मम् । नराणाम्पिशितैर्मसैः आत्मानम् विभर्षि पुष्पादि
मान्यदपि शरीरस्थितिहेतुर्भवतीति भावः । स त्वमात्मभरिः
आत्मभरणाय फलानि गृह्णन्ति ये वनस्यतीनानान् फलेग्रहीन्

फलाग्निना मुनीन् हंसि मारयसि शपो लुक् फलेष्वहिरात्मभरि
स्येति निपातिता । शोभवितारः शैवस्तिकाः श्वसस्तुट्चेति ठञ्
तुडागमश्च । दारादित्वादैजागमः शैवस्तिकलन्तृषां विभवा
न व्रजन्ति तेषामश्वस्तनिकवृत्तीनाङ्गस्माच्च दयसे न रचसि अधी
गर्घदयेशामिति कर्मणि षष्ठी ॥ ३३ ॥

आत्मभरिरित्यादि । त्वं वनस्पतीनां फलेयहीन् मुनीन् हंसि
फलानि गृह्णन्ति तन्मात्रभोजित्वेन स्वीकुर्वन्तीति सकृत्सम्भा
दित्यादिना इप्रत्ययः । फले इति सूत्रे निर्देशादेत्वं वनस्पतीनां
मध्ये फलेयहीन् मुनीन् हंसि उन्मूलयसीति केचित् । त्वं कीदृशः
नराणां पिशितैर्मायैरात्मभरिः आत्मानमेव विभर्त्सीति कुक्ष्या
त्तोदराद्गः खिरिति खिः खित्यव्याजेति मन् येषां विभवाः सम्भ
दः शैवस्तिकत्वं भाविदिनस्थितत्वं न व्रजन्ति तेषां कस्माच्च दयसे
समार्येनेति कर्मणि षी शोभवः शैवस्तिकः श्वसोभवार्थेति कश्च
भिधानात् कणि मनीषादित्वात् त्यागमः दारस्मरेति उम् शिक्ते
त्रिरिति त्रिः तल्लभावे इति त्वं देवीदासचक्रवर्त्ती तु श्वस्तिकते
श्वस्तिकः तिष्ठज्गत्यां दृजुङ्त्वात् कुगृह्णातीति कः ततः स्वार्थे णः
अन्यत् पूर्ववदित्याह ॥ ३३ ॥

अद्वो दिजान् देवयजीन्निदम्नः कुर्मः पुरं प्रेतन
राधिवासं । धर्म्मो ह्ययं दाशरथे निजो नो नैवाध्यका
रिस्माच्च वेदवृत्ते ॥ ३४ ॥

अश्वः ॥ राक्षसः प्राह दिजान् ब्राह्मणचरिष्वैस्मान् अश्वो

भक्षयामः देवयजीन् देवान् यजन्ति आराधयन्ति ये तान्निहन्मः
 अचइरित्यनुवर्त्तमाने खनीत्यादिषूक्ष्ममानेऽधोणादिकेषु सूत्रेषु
 यद्यपि यजिर्न पठितस्तथापि नायजेरिः प्रकृतेऽत्र तदूक्षमिति व
 चनात् । आशिनिप्रहणेत्यत्र सङ्घातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणात्
 षष्ठी प्राप्तापि न भवति कर्मणः श्रेष्ठत्वेनाविवक्षितत्वात् पुरन्
 गरम्येतनराणांमृतनराणाम् अधिवासमवस्थानकुर्मः नित्यहन
 नेन श्शशानतुल्यम् इत्यर्थः । कस्मादेवमित्याह धर्म इति दश
 रथस्यापत्यं दाशरथिः अत इज् हे दाशरथे हि यस्मादर्थे वर्त्तते
 यस्मादयं धर्मः आचारः निजो नित्यः न इत्यस्माकम् वेदविरुद्ध
 इति चेत् नैवाध्यकारिभ्यो हि वेदवृत्ते वेदविहितं वृत्तमिति मध्य
 मपदलोपो समासः । यद्वाह्यणानाम् उक्तमनुष्ठानन्तत्र वयं
 नैवाधिकृता इत्यर्थः । अधिपूर्वात्करोतेः कर्मणि लुङ् ससिजित्या
 दिना चिणदिट् ॥ ३४ ॥

अन्न इत्यादि । पूर्वापरपरामर्शान्कारीचप्रत्युत्तरमिदं वयं
 द्विजान् अन्नः भक्षयामः देवयजीन् देवपूजकान् निहन्मः । यहेरि
 मोर्षोऽयां ब्रजेर्वदेरित्यादिनिर्देशात् सर्वधातुभ्य इप्रत्ययः स्यादि
 ति सूचितं तेन यजिरिति सिद्धं वातप्रभोवत् दीर्घान्तोऽयमित्येके ।
 पुर मृतमनुष्याधिवासं श्शशानतुल्यं कुर्मः कुरुलोपोऽन्न इति कज
 उपो लोपः कजोऽद्वनौरे इत्युकारः हे दाशरथे हि यस्मात्
 अथमेव अस्माकं निजो नित्यो धर्मः स्वभाव आचारो वा । धर्माः
 पुण्यमन्यायस्वभावाचारसोमपा इत्यमरः वेदवृत्ते वेदविहिते
 कर्मणि नैव अध्यकारिभ्यो वयं नाधिकृताः विधाया इत्यर्थः ।
 कर्मणि टो हनयद्दृशच्च इतिमिण् ॥ ३४ ॥

धर्मोऽस्ति सत्यं तव राजसायमन्यो व्यतिस्ते तु म
मापि धर्मः । ब्रह्मादिषस्ते प्रणिहन्मि येन राजन्यवृत्ति
धृतकार्मुकेषः ॥३५॥

धर्मो । रामः प्राह हे राजस रक्ष एव राजसः प्रज्ञादित्वादेण
स्वार्थिका अतिवर्त्तन्त इति पुलिङ्गता तवायमूर्खोक्तः पराभिद्रो
हलक्षणे धर्मोऽस्तीति सत्यमेतत् किन्तु ममापि रामस्य अन्यो
धर्मोऽश्लिष्टनियहलक्षणे व्यतिस्ते व्यतिभवते इदमुक्तमवति यद्य
प्येवमकारस्वद्धर्मो भविष्यति तथापीदानीमेव या तद्धर्म्येण वि
द्यमानतया निष्पाद्या सा अस्मद्धर्म्येणैव निष्पादकत्वेन व्यतिस्ते ।
ततश्चान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसम्बन्धिनीमितर
इति कर्मव्यतीहारसम्भवात् अस्तेः कर्मव्यतीहारे तड् । तथा हि
यो यदवसरे यां काञ्चित् क्रियाङ्करोति स तत्क्रियाकारीत्युप
चारात् लोक उच्यते । येन धर्म्येण हेतुना ब्रह्मादिषस्ते प्रणिहन्मि
मारयामि स व्यतिस्ते इति योज्यम् नेर्गदेत्यादिना एतलम् जासि
नीत्यादिना कर्मणि षष्ठी । तथा कथन्तव धर्म इति चेदाह राजन्य
वृत्तिरिति चक्षियवृत्तिः ततो राज्ञोऽपत्यम् राजश्वशुराद्यत् ये
चेति प्रकृतिभावः । धृतङ्कार्मुकम् दषवश्च येन सः यतः अहं
राजन्यवृत्तिः ततोऽहन्मृतकार्मुकेषुरिति धृतकार्मुकेष्विति पाठा
न्तरम् क राजन्यवृत्तिः सायुर्धेस्वित्यर्थः ॥३५॥

धर्म इत्यादि । रामवाक्यमिदं हे राजस तव अयं धर्मोऽस्ती
ति सत्यं रक्षःशब्दात् विकारसंघेत्यादिना स्वार्थे णः । नैलोक्यमि

त्युदाहरणेन स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तनैऽपीति
 सूचितं तेन पुंस्त्वं किन्तु ममापि अन्यो धर्मो व्यतिलो अस्तेर्यतीहारे
 गतिहिंसेति मं लोपोऽख्यसोरित्यकारलोपः यथा तव हिंसारूपो
 धर्मोऽस्ति तथा मम हिंसकहिंसाकारित्वरूपो धर्मोऽस्ति इत्यर्थः
 धर्मं प्रकाशयति येन धर्मेण हेतुना ब्रह्मद्विषस्ते तव प्रणिहन्मि कर्म
 णि धी प्राग्ब्रजेण इति णत्वं । कुतस्तेऽयं धर्म इत्याह यतो राज
 न्यानां वृत्तिः धृतं कार्यकमिषुश्च यत्र तथा भवति चित्रियाणां धनु
 र्बाणधारित्वं हिंसनाशार्थमेव राजन्येति मन्वर्जानित्यादिना
 मलोपनिषेधः ॥ ३५ ॥

इत्थंप्रवादं युधि संप्रहारं प्रचक्रतूरामनिशावि
 हारौ । तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽय बाणेन रक्षः प्रध
 नान्निरास्यत् ॥ ३६ ॥

इत्थम् । इत्थं अनेन प्रकारेण प्रवादो अन्योन्याभिघातो यत्र
 सम्प्रहारे तं सम्प्रहारम्यरस्यराभिभवलक्षणमकृतवन्तौ युधि
 रणभूमौ युध्यन्ते अस्त्रामिति सगदादित्वादधिकरणे किप् राम
 निशाविहारौ रामो निशाविहारो निशाचरो मारीचस्येत्यर्थः
 निशायास्त्रिहारो यस्येति समासः अथानन्तरं रघुनन्दनो रघुवं
 शस्य नन्दविता रामो मारीचस्त्राणेन तत्सम्बन्धिनि सत्यपि तृणा
 य मत्वा तृणमपि नावमत्य मन्यकर्म्मण्यनादर इति चतुर्थी तत्र
 प्रकष्टकुम्भितग्रहणङ्कर्त्तव्यम् इह माभूत् तृणमस्त्रेति प्रधानात्म्या
 मात् निरास्यत् अपनीतवान् ॥ ३६ ॥

इत्यमित्यादि । उक्तप्रकारं प्रवादं तदनन्तरं युधि युद्धे
संप्रहारं रामनिशाविहारौ प्रचक्रतुः निशायां विहारोऽस्येति नि
शाविहारो मारीचः सम्यक् प्रहारो यस्मात् इति संप्रहारं प्रवा
दविशेषणमित्येके अथ रघुनन्दनो राक्षसं मारीचं तृणाय मत्वा
बाणेन प्रधनात् युद्धात् निरास्यत् गत्यर्थमन्यडे इति श्री तृणाय
मानेनैवावज्ञा गम्यते तेन तृणादेव चतुर्थी ॥ ३६ ॥

जग्मुः प्रसादं दिजमानसानि द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं
वभूव । निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च भूयो बभाषे मुनि
ना कुमारः ॥ ३७ ॥

जग्मुः । यागविघ्नकारिषु निरस्त्रेषु दिजानां मानसानि मनां
स्येव मानसानि प्रज्ञादित्वादण् प्रसादं अत्र्याकुलत्वं जग्मुः ग
तानि गमहनेत्युपधालोपः द्यौः पुष्पचयं वर्षुका वर्षणशीला व
भूव भवति स्म लषपतपदेत्यादिना उक्त्वा नलोकेति षष्ठीप्रति
षेधः । निर्व्याजनिर्विघ्नं इज्या यागः प्रजयजोर्भावे क्यप् ववृते
वृत्तः लिट् भूयः पुनरपि मुनिना गाधेयेन कुमारः रामः अकृत
दारकर्मात् वचो वक्ष्यमाणम्बभाषे कर्मणि लिट् प्रवीत्यर्थं
ग्रहणात् द्विकर्मकता वचः कुमारश्च ॥ ३७ ॥

जग्मुरित्यादि । शत्रुवधात् दिजानां मानसानि प्रसादं अत्र्या
कुलत्वं जग्मुः हनगमित्युक्ल्लोपः द्यौः स्वर्गः पुष्पस्य चयं समूहं
वर्षुका वभूव वर्षतीति वर्षुका वृषेः शृङ्गाभूकमगमेति ऋकः ढधेक
तीति सूत्रे उक्त्वर्जनात् न कर्मणि षष्ठी । निर्व्याजं निर्विघ्नं यथा

स्यात्तथा मुनीनां दद्या यज्ञो ववृते निष्यन्ता यजेः श्रीव्रजेति क्यप्
स्त्रिया मुनिना विश्वामित्रेण कुमारो रामः भूयः पुनरपि वभाषे
ब्रवीत्यर्थात् द्विकर्मकत्वं कुमारत्वं केनैव पचादित्वाद् कुमारो
बालके स्तुन्दे युवराजेऽश्ववारके इति विश्वः ॥ ३७ ॥

महीय्यमाना भवतातिमात्रं सुराध्वरे घस्मरजित्व
रेण । दिवोऽपि वज्रायुधभूषणाया ह्रिणीयते वीरव
ती न भूमिः ॥ ३८ ॥

मही । भवता भूमिः पृथिवी महीय्यमाना पूज्यमाना अति
मात्रं सुष्ठु सम्यक्पालनादिवोऽपि स्वर्गस्य न ह्रिणीयते न लज्जते
किन्तु प्रतिस्पर्द्धत इति भावः ह्रिणी महीडिति कण्ठादिपाठाद्यक्
ङित्वात्तङ् अथवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकम्भवतीति मही
यश्चत्वात्कर्मणि लकारः शानच् यक् अतोलोपः मुक् महीय्य
मानेति रूपं सुराध्वरे सुरानुद्दिश्य योऽध्वरो यज्ञः क्रियते तत्र
ये घस्मराः अदनशीलाः राक्षसाः सृघस्यदः क्लमरच्तेषाञ्जित्वरेण
जयशीलन भवता इण्णशजीत्यादिना करप् वज्रायुधभूषणा
याः शक्र एवालङ्कारो यस्याः दिवः वीरवती त्वदिधा वीरो यस्या
भूमिमाविति ॥ ३८ ॥

महीय्येत्यादि । भूमिर्दिवोऽपि स्वर्गादपि न ह्रिणीयते न लज्जते
तामपि स्पर्द्धत इत्यर्थः यतो भवतातिमात्रं अतिशयेन वीरवती
प्रशस्तवीरान्विता अतएव लोकैर्महीय्यमाना पूज्यमाना महीड्वृ
द्धिपूजनयोः ह्रिणीङ्लज्जायां आभ्यं कण्ठादित्वात् नमस्तपोव

रिव इत्यादिना क्यः कीदृशेन भवता सुराध्वरे देवानां यज्ञे च
स्मराणां वज्रभक्षणशीलानां राक्षसानां जितरेण स्वधसौभचे द
त्यस्मात् घससदः क्कर इति क्करः क्करपृष्टजीनेति जेः क्करपृ
स्ततन्पितीत्यनेन तन् दिवः कीदृश्याः वज्रमायुधमस्तेति वज्रायु
ध इन्द्रः स एव भूषणं यस्याः इन्द्रो यथा दिवः परिपालकस्तथा त्वं
भूमेरिति भावः । आयुधतेऽनेनेति आयुधं इजुङ्गतात् कृगृञ्चाप्री
जुङ्ग इति कर्त्तरि विहितप्रत्ययः करणेऽपि बोध्यः । कङ्कोः कभावे
इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तेः ॥ ३८ ॥

बलिर्बबन्धे जलधिर्ममन्ये जह्रेऽमृतं दैत्यकलं वि
जिग्ये । कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोचे येनैष भारोऽ
तिगुरुर्न तस्य ॥ ३९ ॥

बलिर्बबन्धे सतिमाह । येन भवता बलिर्बबन्धे बद्धः जल
धिर्ममन्ये मथितः मन्दरं दोर्भिर्गृहीत्वा मन्यविलोडन इत्यस्य
रूपम् संयोगान्तत्वात्सिंटोऽकिञ्चे अनुनासिकलोपो न भवति जह्रे
ऽमृतम् हतम् स्त्रीरूपधारिणा दैत्यबलम्विजिग्ये विजितमने
कधा संलिटोर्जेरिति कुलम् एरनेकाच्च इति यणादेशः तथा क
ल्पान्ते प्रलये दुःस्था दुःस्थाना वसुधा पृथिवी ऊहे उद्धृता वराह
रूपिणा वहेर्यजादित्वात्सम्भारणम् तस्य भवत एष भारो
मुनिजनरक्षणम् अतिगुरुर्न भवति सर्वत्र कर्मणि लिट् ॥ ३९ ॥

बलिरित्यादि । येन भवता वामनावस्थायां बलिनामासुरो

यवर्धे बद्धः जलधिः समुद्रो ममन्ये मधितः मन्येः स्यात्थपित् कि
 देति किदभावपचे उडो लोपाभावः स्त्रीरूपेण असुरगृहीतम
 मृतं जह्रे हृतं दैत्यवंशो विजिग्ये विजितः जेर्गिः सन्धोः शुध्वोरण
 चीति यत्वं कल्पान्ते प्रलयकाले दुःस्था जलज्ञाविता वसुधा पृथि
 वी वराहरूपेण ऊहे उद्धता सर्व्वत्र कर्म्मणि ठीवहेर्यजादित्वात्
 व्यथग्रहेति खेर्जिः ग्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः दुःखेन तिष्ठतीति
 दुःस्था हनजनादिति डः खसयुक्तशसिविसर्गस्य वा लोपो मनीषा
 दित्वात् तस्य भवत एष भारो मुनिरक्षणरूपो नातिगुरुर्भवति
 ॥३८॥

इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च तमाञ्जिह्वनैथिलयज्ञ
 भूमिं । रामं मुनिः प्रीतमना मखान्ते यशांसि राज्ञां
 निजिघृक्षयिष्यन् ॥४०॥

इति ब्रु। इति यथोक्तप्रकारेण मधुरं श्रोत्रसुखं हितं च ब्रुवा
 णो अभिदधानः लक्षणहेत्वोरिति शानच् मुनिः प्रीतमनाः मखा
 न्ते यज्ञावसाने तं राममैथिलस्य यज्ञभूमिं आञ्जिह्वत् गमित
 वान् मिथिलानां राजेति जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्जित्यत्र तस्य
 राजन्यपत्यवदित्यतिदेशादञ् अहिगतौ इदितो नुम् प्रयोजक
 व्यापारे णिच् लुङ् आट् चङि णिलोपः दिव्वचनेऽचीति स्थानि
 वङ्गावादजादेर्द्वितीयस्येति हिशब्दस्य दिव्वचनम् नन्द्वा इति नका
 रस्य प्रतिषेधः अभ्यासकार्य्यम् आञ्जिह्वदिति रूपम् । राज्ञां यशां
 सि निजिघृक्षयिष्यन् नियहीतुमभिभवितुमेषयिष्यन् ग्रहेः सन्स

नि ग्रहगुहोऽस्येति दट्प्रतिषेधः दिव्यचनादिः रुदविदेत्यादिना
सनः कित्वम् ग्रहज्योत्यादिना सम्यसारणम् ढत्वभणभावौ गका
रस्य घकारः कत्वपत्वे पञ्चाक्षिच् तदन्ताद्भविष्यत्सामान्यविवचा
यां षट् तेन भविष्यदनद्यतने लुङ् न भवति ॥ ४० ॥

इतीत्यादि । उक्तप्रकारेण मधुरं हितं ब्रुवाणो मुनिः प्रीतमना
मखस्य यज्ञस्थान्नेतं रामं मैथिलस्य जनकस्य यज्ञभूमिं आञ्जि
हत् प्रापयामास राज्ञां यज्ञांसि नियहीतुं अभिभितुं दृष्ट्वा कार
यिष्यन् अर्थात् राम एव प्रयोज्यकर्त्ता मिथिलाया राजा मैथिलः
विकारसंघेति णः अहिङ्गतौ ददितो नुण् जिः प्रेरणे जिञ्जीत्यङ्
नाजन्तादेरिति स्यादौ नवद्रोऽये इति निषेधात् हिशब्दस्य द्वित्वं
खेर्लभखथेति हस्य जः जेर्लीपः ग्रहेः सनि नेमुगुह इतीम्निषेधः
ग्रहस्वपेति जिः होढः झभान्तस्यादिजवामिति घः षढोः कः से
इति ढस्य कः किलादिति षः सनयङन्तोद्भिः खेराद्यचो स्तेष्यः
झभखथेति खेर्घस्य जलं चकारस्य अत्वञ्च ख्यस्येस्यनि ततो जिः
ततः स्यतृः ॥ ४० ॥

इतः स्म मित्रावरुणौ किमेतौ किमश्विनौ सोमरसं
पिपासू । जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं रूपेण तावैजिह
तां नृसिंहौ ॥ ४१ ॥

इतः । एतौ तत्रागतौ नृसिंहौ नरौ सिंहविव जनकाश्रमस्थं
जनं रूपेण स्वरूपतया औजिहतामितर्कङ्कारितवनौ ऊहवितर्कं
इत्यस्माद्धातोः ण्यन्तात् कर्त्तुः क्रियाफलाविवचायां णिच्चेति
तङ् न भवति चङि णिञ्जोपस्य स्थानिवद्भावात् अजादेर्द्वितीयस्ये

ति दिव्यचनम् । ऊहमाह मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ देवता
इन्द्रे इत्यानङ् तयोर्महाभुभावत्वात् सोमरसमिपासू पातुमिहू
न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधः एतावागतौ आङ्पूर्वस्थेणो निष्ठायां
रूपं किमश्विनौ अश्विनीकुमारौ सोमरसमिपासू एताविति एव
अनम् औजिहतां सुशब्द इति पाठे एतौ सुमित्रे तिपाठः एतौ
स मित्रेति सशब्दे निपातः पादपूरणार्थः ॥ ४१ ॥

इत इत्यादि । तौ नृसिंहौ मनुष्यश्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ रूपेण
सौन्दर्येण समस्तं जनकाश्रमस्थं जनं औजिहतां वितर्कं कारित
वन्तौ ऊहङ् वितर्कं जिः प्रेरणे जिश्रोत्यङ् नाजन्तादेरिति निषे
धात् हेर्द्वित्वं घोत्रौञ्जेरिति ज्ञानार्थत्वात् कर्त्तुः कर्मत्वं । वितर्कमा
ह किमेतौ मित्रावरुणौ सूर्यावरुणौ सोमरसं पातुमिच्छावन्तौ
इतः स अमुं देशं प्राप्तवन्तौ द्रुणगतौ की स्नेहातीते इति की कि
म्वा एतौ अश्विनौ अश्विनीकुमारौ नामत्यदसौ नामत्यश्चैव दस
श्च स्मृतौ तौ नामतोऽश्विनाविति मार्कण्डेयपुराणं । केचित्तु सश
ब्दः पादपूरणे इतोऽस्मिन् देशे एतौ आगतौ आङ्पूर्वादिणः त
इत्याङ् । मित्रश्च वरुणश्चेति इन्द्रे सहचरितदेवताइन्द्रे पूर्वपद
स्यादन्ततानिपातनात् देवीदासचक्रवर्त्ती तु एकादश इत्युदाह
रता विश्वराजोऽदेत्यस्य योगविभागात् कश्चित् समासे पूर्वपद
स्य दीर्घत्वं सूचितमित्याह ॥ ४१ ॥

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् येनार्हिदहैत्यपुरं पि
नाकी । जिज्ञासमानो बलमस्य वाक्कोर्हसन्नभांक्षी
द्रघ्ननन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

अजिय । येन धनुषा दैत्यपुरं पिनाकी महादेव आर्द्धिदत्
हिंसितवान् अर्द्धैः स्तार्थिकष्यन्तात् चङि अजादेर्दितोयस्येति दि
शब्दे द्विरुच्यते रेफस्य प्रतिषेधः तद्धनुः तं रामञ्जनकः अजिय
हत् बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरन्दग्धमिति ग्रहेर्हेतुमण्यन्ता
चङि णिलोपः णौ चङि ह्रस्वः सन्वद्भावादित्यम्यहेस्वबुद्धार्थत्वात्
गतिबुद्धीत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा । अस्य रामस्य वाङ्मेर्भुजयो
र्बलञ्जिज्ञासमानो जनकः एवम्भूतन्धनुः हसन् स्मयमानो रघुन
न्दनो रामः अभाञ्जित् भगवान् भञ्जोर्लुङि सिचि हलन्तस्त्वणा
वृद्धिः तत्र हि हल्ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

अजियहदित्यादि । जनको राजा तं रामं तद्धनुरजियहत्
याहयामास धातूनामनेकार्थत्वात् ग्रहिरत्र ज्ञानार्थ इत्यभ्ये
घोञ्जोञ्जेरिति प्रयोज्यकर्तुः कर्मात्वं ज्यञ्जुङ्ख इति ह्रस्वः खेः सन्व
दिति सन्वत् येन धनुषा पिनाकी शिवो दैत्यानां पुरं त्रिपुरं
आर्द्धिदत् हतवान् अर्द्धकवधे स्यादौ नवद्रोऽये इति निषेधात् दे
र्दित्वं केचित्तु धनुषा प्रयोज्यकर्त्रा घातयामास इत्यर्थमाहुः
जनकः कीदृशः अस्य रामस्य वाङ्मेर्बलं जिज्ञासमानः ज्ञातुमि
च्छन् स्मृद्भग्ननुज्ञेति सनन्तज्ञो मं हसन् स्तौल्यैव तद्धनुरभा
ञ्जित् भञ्जोर्धौ मोटने व्यासिः अनिमत्वात् व्रजवदेति त्रिः चङि
ति कुङ् ॥ ४२ ॥

ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञानाङ्गायकान्
भूमिपतेरयोध्या । दित्युः सुतां योधहरैस्तुरङ्गैर्व्यस
र्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

ततो । धनुर्भङ्गादनन्तरसहानयमिति ज्ञात्वा जनकः सुतान्दु-
हितरन्दिस्तुः दातुमिच्छुः ददातेः सनिमीमेत्यादिना अच इस्-
दिर्व्यञ्जनम् अचलोप इत्यभ्यासलोपः सस्येति तत्त्वम् सनाशंसभिच-
षः भूमिपतेर्दशरथस्य आकायकान् आह्वयन्ति आकारयन्ती-
ति कर्त्तरि ण्वुल् आतो युक् कृत्ययोगे भूमिपतौ कर्म्मणि षष्ठी तान्
अयोध्यां व्यसर्जयत् विसर्जितवान् विपूर्वस्य सृजेर्हेतुमण्यन्तस्य
लङि रूपं गत्यर्थत्वात् दिकर्म्मकता । नद्यां स्नान्तीति नदीष्णाः सु-
पिष्य इति योगविभागात्कः आतोलोपः निनदीभ्यां स्नातेरिति
षत्वम् नदीन्तरीतुङ्कुशलान् इत्यर्थः । पथिकान् पथि कुश-
लान् तत्रकुशलः पथ इति ठक् गिरिज्ञान् यथाप्रदेशङ्गिरिज्ञान्
इगुपधेत्यादिना कः तुरङ्गैः अश्वैः करणभूतैः युध्यन्त इति घोधाः
पचाद्यच् तानाहर्तुं चमैः वयसि चेत्यच् । हसिमृषिणामिदमि-
लूपधूर्त्विभ्यस्तन्नित्यौणादिकस्तन् । म्रियन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति
मर्त्या भूर्लोकः तत्र भवा मर्त्या मनुष्या दिगादेराकृतिगणत्वात्
यत् आकृतिगणत्वस्य लिङ्गं देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्य इति नि-
र्देशः मुखमेव मुख्यः प्रधानम् शाखादिभ्यो यः । मर्त्यानामुख्यो
मर्त्यमुख्यः मैथिलस्यासौ मर्त्यमुख्यश्चेति विशेषणसमासः जनक
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तत इत्यादि । धनुर्भङ्गानन्तरं मिथिलासम्बन्धिमनुष्यश्रेष्ठो
जनकः रामाय सुतां दितुर्दातुमिच्छुः सन् भूमिपतेर्दशरथस्य
आकायकान् दूतान् तुरङ्गैरयोध्यां व्यसर्जयत् प्रेरयामास तुर-
ङ्गैः कीदृशैः घोधहरैः घोधान् हर्तुं चमैः हजः पचादित्वादन् वयो
बाधकवहनार्थेऽनिति क्रमदीश्वरादयः एतेन शीघ्रगमनं दर्शितं

शङ्खजहेत्यादिना तुरङ्गे निपातितः किम्भूतान् नदीष्वान् नदीषु
 न्तरणकुशलान् नदीस्नातिनिस्नातौर्दाक्ष्ये इतिरामानन्दसूत्रेण
 मनीषादित्वात् वा षत्वं नदीष्वो नदीश्च इति पुरुषोत्तमः । प
 न्थानं गच्छति वेत्ति वा इति निपातनादकः णान्तात् स्मार्थे को
 वा पथि कुशलः पथक इति केचित् गिरिं जानन्तीति गिरिज्ञा
 हनजनादिति डः ॥ ४३ ॥

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी यविष्ठवदृढतमोऽपि
 राजा । आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्तिरग्लानयानो मि
 थिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

क्षिप्रम् । आख्यान्ति कथयन्ति ये ते आख्यायकास्तेभ्यः श्रुता
 सूनुवृत्तिर्येन स राजा दशरथः सुयत इति सूनुः पुत्रः दाभाभ्या
 न्नुरिति वर्त्तमाने सुवः किञ्चेत्यौणादिको नुप्रत्ययः । ततोऽनन्त
 रमेव क्षिप्रं शीघ्रं स्थापितस्त्रीत्यादिना रक् क्रियाविशेषणश्चैतत्
 मिथिलामगच्छत् भरतश्चुप्राभ्यां सहेत्यर्थादनुषक्तव्यं गमिष्य
 ङि द्रुगमियमाच्छः अध्वानम् अलङ्गामिनो येतुरङ्गा अश्वः
 ते अध्वन्याः अलङ्गामीत्यस्मिन्नर्थे अध्वनोयत्वाविति यत् येचा
 भावकर्म्मणोरिति प्रकृतिभावः तैः साधु यातीति साधुकारिणि
 णिनिः अध्वन्यतुरङ्गयायी एवञ्च कृत्वा अग्लानयानः न विद्यते
 ग्लानं ग्लानिर्यस्मिन्याने तत् अग्लानं अग्लानं यानं यस्य तादृ
 शसुरङ्गैः सुखयानः ग्लानेति भावे निष्ठा संयोगादिरात इति

नत्वम्। वृद्धतमाऽपि यविष्ठवत् युवतम् इव युवशब्दस्येष्टनि
स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः पश्चात्तेन
तुल्यम् इति वतिः ॥ ४४ ॥

क्षिप्रमित्यादि । ततोऽनन्तरं आख्यायकेभ्यः श्रुता सूनाः पुत्रस्य
वृत्तिर्व्यवहारो येन स राजा दशरथः मिथिलां जनकपुरीं श्रीघ्न
मगच्छत् कीदृशः अध्वन्यैस्तुरङ्गैर्यातीति ग्रहादित्वालिन् श्रीला
र्ये णिन्नित्येके आवश्यके णिन् इति केचित् अध्वानमत्यर्थं गच्छती
ति ण्यः अनित्यविवक्षया न त्रिः मन्वर्जानवर्गेति नलोपाभावः
अध्वनिकुशलोऽध्वन्यो वा वृद्धतम इति अयमेवामतिशयेन वृद्धे
ऽपि यविष्ठवत् प्रकृष्टयुववत् गुणादेष्टेयस्य इतीष्टः वाढान्तिकेति
यूना यवादेशः जोमंश्चडिन्नैकाच इति डित्वात् टेलोपः । अग्लान
मक्किष्टं यानं यस्य ग्लैकान्तिसंचये ऋः यल्युक्तादन्तत्वात् सू
त्वाद्यारिति ऋस्य नत्वम् ॥ ४४ ॥

वृन्दिष्ठमार्चीदसुधाधिपानां तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्ग
रिष्ठं । सदृश्वच्चान्नं सुकृताधिवासं वंदिष्ठकीर्त्तिर्यश
सा वरिष्ठं ॥ ४५ ॥

वृन्दिष्ठम् । तं राजानमेतमायातञ्जनकमार्चीत् पूजितवान्
अर्चेलुङि रूपम् वृन्दिष्ठं वृन्दारकतममशस्ततममित्यर्थः केषा
मसुधाधिपानामृषीपतीनाम् प्रेष्ठमियतमम् गुरुवत् गुरुणा
तुल्यम्वर्त्तमानङ्गरिष्ठम् गुरुतमम् भट्टक् समानान्ययोश्चेत्युपसं
ख्यानान्दृष्टेः किप् रुडिशब्दश्चाद्यम् नात्र दर्शनक्रिया विद्यते ।

अभिजनादिभिस्तुल्यो जनक इत्यर्थः महान्तम् महानुभावसदृशमध्य महान्तं सुकृताधिवासं सुकृतनिलयम् अधिवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ् वंहिष्ठा वज्रलतमा कीर्त्तिर्यस्य स वंहिष्ठ कीर्त्तिः यशसा वरिष्ठज्जुहूतमम् अत्र वृन्दारकप्रियगुरुवज्रलो रूणामिष्ठनि यथासङ्गप्रियस्त्रिरेत्यादिना वृन्दप्रगरवंहवर इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ ४५ ॥

वृन्दिष्ठमित्यादि । अर्थात् जनकस्तमागतं दशरथं आर्क्षीत् पूजितवान् किम्भूतं वसुधाधिपानां राज्ञां मध्येवृन्दिष्ठं प्रशस्ततमं प्रेष्ठं प्रियतमं गुरुवत् उपदेष्टृवत् पितृवद्वा गरिष्ठं गुरुतमं महान्तं महाशयं सुकृतानि पुण्यानि अधिवसन्त्यस्मिन्निति आधारे घञ् यशसा वरिष्ठं उरुतमं वृहत्तममित्यर्थः । जनकः कीदृशः सदृक् अर्थात् दशरथस्य समान इव दृश्यते योऽसाविति तदादिभवत् समानेति किप् समानेदमिति सादेशः सदृशानां महान्तमित्यन्ये वंहिष्ठा वज्रलतमा कीर्त्तिर्यस्य स तथा वृन्दिष्ठादौ गुणादेष्टयस्य इतीष्टः वाढान्तिकेत्यादिना वृन्दारकप्रियगुरुवज्रलो रूणां वृन्दप्रगरवंहवरादेशः जीमंश्चेति डित्वात् टेलोपः प्रेष्ठमित्यत्र एकाचत्वान्न डित्वं ॥ ४५ ॥

त्रिवर्मपारीणमसौ भवन्तमध्यास्यन्नासनमेकमिन्द्रः । विवेकदृष्टत्वमगात्सुराणां तं मैथिलोवाक्यमिदं वभाषे ॥ ४६ ॥

त्रिवर्म । तन्द्रशरथकैथिलो जनकः वाक्यमिदं वभाषे प्रकीत्यर्थ

ग्रहणात् द्विकर्मकता किन्तद्वाक्यमित्याह असाविन्दो भवन्तम्
 एकासनमध्यासयन् आरोपयन् विवेकदृश्यत्वमगादिति सम्बन्धः
 आसनस्याधिशीङ्गित्यादिना अधिकरणे कर्मसंज्ञा भवन्तमिति
 गतिबुद्धीत्यादिना आस्तेरण्यन्तावस्थायामकर्मकत्वात् । पार
 क्कामोत्यस्मिन्वाक्ये अवारपारेत्यादिना पारशब्दात् खः तत्र
 विगृहीतविपर्यस्तग्रहणात् त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य पारीण
 मिति षष्ठीसमासः त्रिवर्गपारीणभवन्तं सुराणामध्ये स एवै
 का विवेकदृश्यत्वं विवेकज्ञतामगात् इष्टो गालुङ्गि गतिस्तेत्या
 दिना सिञ्चा लुक् विवेकन्दृष्टवानिति दृष्टेः कनिष् ॥ ४६ ॥

त्रिवर्गेत्यादि । मैथिलो जनकः तं दशरथं ददं वाक्यं वभाषे
 भुवीत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता किन्तदित्याह भवन्तमेकमासनमध्या
 सयन्नुपवेशयन् इन्द्रः सुराणां विवेकदृश्यत्वं सदसद्भेदज्ञत्वं अ
 गात् प्राप्तवान् कीदृशं त्रिवर्गस्य पारं गच्छतीति ढधेकादिति
 णीनः त्रिवर्गे धर्मकामार्थैरित्यमरः । असाविति बुद्धिस्थनि
 दर्शनं विवेकं दृष्टवानिति चासुसिति कनिष् भवन्तमिति अथासेः
 प्रागविवक्षितकर्मत्वादकर्मकत्वेन प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं आसन
 मिति कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वं ॥ ४६ ॥

हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा च्युता दिवः स्थासुरि
 वाचिरप्रभा । शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः सुता ददे
 तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

हिर ॥ तस्य दशरथस्य सुताय रामाय सद्यत इति सुतः

सुप्रसवश्चर्ययोरित्यस्मात् कर्मणि निष्ठा सुता मैथिली सीता द
दे जनकेनेत्यर्थात् कर्मणि लिट् मैथिलस्यापत्यं अतदञ् तद
न्तादितोमनुष्यजातेरिति ङीष् । रामस्य ज्येष्ठत्वात्तस्यैव कवि
ना परिणय उक्तः न शेषाणाम् तेन अन्या अपि तदैव दुहित
रो दत्ताः हिरण्मयी सुवर्णनिर्मितेव साललता वृक्षलता सुवर्ण
हवित्वात् तस्याः हिरण्यविकार इति मयटि दाण्डिनायनेत्या
दिना यलोपनिपातनम् । जङ्गमा सञ्चारिणी ननु स्थावरा अ
त्यर्थं जङ्गच्छतीति यङि नुगत इति नुक् यङन्तात्पञ्चाद्यचि यङो
ऽचिचेति यङो लुक् श्रुता दिवः आकाशात्पतिता अचिरप्रभेव
विद्युदिव तेजस्वित्वात् तन्मीलाच्च किन्तु स्थासुरचञ्चला सा तु च
ञ्चलेति व्यतिरेकः ऊढुत इति ऊङ् न भवति क्रियाशब्दत्वात्
तत्र मनुष्यजातेरिति वर्त्तते शशाङ्ककान्तेर्याधिदेवता अधि
ष्ठात्री देवता तस्या आकृतिर्यस्याः सौम्यत्वात् आक्रियते अन्ये
त्याकृतिः संस्थानम् अकर्त्तरिकारकेति स्त्रियां क्तिन् ॥ ४७ ॥

हिरण्मयीत्यादि । अर्थात् जनकेन तस्य दशरथस्य सुताय मैथि
ली सुता ददे मैथिलस्यापत्यं स्त्रीति षणः यद्वा मिथिलायां नगर्या
अर्थात् मिथिलाख्यभूभागे जाता अयोनिसम्भवत्वात् पार्थिवीत्य
र्थः अयोनिसम्भवेन दिव्यत्वलक्ष्मीत्वं सूचितं रामसमीपे सीता
कीदृशी हिरण्मयी स्वर्णमयी सालवृक्षसम्बन्धिनी लतेव एतेन रा
मस्य सालवृक्षतुल्यत्वं सूचितं मयटि हिरण्यस्य यलोपो निपात
नात् जङ्गमा सञ्चारिणी अन्या लता स्थिरिति विशेषः यद्यपि
गत्यर्थादङ्गतायां यङ्स्यात्तथापि जङ्गमशब्देऽयं ऊढः दिव
स्थिता अचिरप्रभा विद्युदिव स्थासुः स्थितिभीला विद्युच्चञ्चला

इति विशेषः ग्लाह्वास्तेति सुः अतिशैम्यत्वात् चन्द्रकान्तेरधिदेव
ताया अधिष्ठानुदेवताया इवाकृतिर्यस्याः ॥४७॥

लब्धां ततो विश्वजनीनवृत्तिस्तामात्मनीनामुदवो
ढ रामः । सद्रत्नमुक्ताफलभर्मभूषां संवहयन्तीं रघु
वंश्यलक्ष्मीं ॥ ४८ ॥

लभाम् । ततो दानानन्तरं लब्धान्तामात्मनीनाम् आत्मनेहि
तां आत्मविश्वेति खः रामः उदवोढ बहेः स्वरितेत्वात्कर्तुः क्रिया
फलविवक्षया तद्ध विश्वजनीना विश्वजनाय हिता वृत्तिः प्रवृत्ति
र्यस्य रामस्य स पूर्ववत्त्वः सती उत्कृष्टा रत्नादिशोभा यस्याः
तैरलङ्कृतत्वात् तां सद्रत्नमुक्ताफलभर्मशोभाभर्म स्वर्यं सर्वं
धातुभ्योमनिन् भर्मभूषामिति पाठान्तरम् सद्रत्नादिभूषा अल
ङ्कारी यस्या इति योज्यम् गुरोस्त्वहल इत्यकारः संवहयन्तीं
सम्बल्लामतिस्त्रिराङ्गवर्णाम् बल्लशब्दात्तत्करोतीति णिचि
इष्टवद्भावात् प्रियस्त्रिरेत्यादिना वंहादेशः पश्चात्तदन्तस्य सम्य
र्वस्य साधनेन योगः कामित्याह रघुवर्ग्यलक्ष्मीमिति रघुवर्गे
भवास्त्रिभूतिस्त्रिगान्ताद्येत्यनुवृत्तौ अशब्देयत्वावन्यतरस्यामिति
यत् ॥४८॥

लभामित्यादि । ततोऽनन्तरं आत्मने हितां लब्धां तां सीतां
राम उदवोढ उत्पूर्ववहः परिणये सहवहोऽदोढीति अत
ओत्वं दन्धवत्वात् भलाभावः विश्वेषां जनानां हिता वृत्तिर्व्यव

हारी यस्य विकारसंचित्वादिना हितार्थे ईनः मन्वर्ज्येत्यादिना
आत्मनो गलोपाभावः । सद्रत्नानि मुक्ताफलानि भर्माणि भूषा
अलङ्कारोपस्थाः शोभामिति पाठे तैः शोभति पचादित्वादन्वसती
वर्त्तमाना रत्नादीनां शोभा यचेति वा । हेम स्वर्णं जातरूपं सु
वर्णं भर्मा हाटकं ज्ञातकुशमिति हलायुधः रघुवंशखलसीं सर्वं
हयर्णी सन्यक् वज्रलीकुर्वतीं लेःकृत्याख्यानेजिः वाढान्ति केति
वंहादेवः ॥ ४८ ॥

सुप्रातमासादितसम्पदं तद्वन्दारुभिः संस्तुतमभ्य
योध्यं । अश्वीयराजन्यकहास्तिकाढ्यमगात्सुराजं बल
मध्वनीनं ॥ ४९ ॥

सुप्रातेति । विवाहं निर्धर्त्य प्रभाति अयोध्याभिमुखस्तद्वन्दारु
रथस्यागात् गतवत् । सुप्रातन्निरुपद्रवत्वात् शोभनस्यातर्हि न
मुखं यस्य बलम् । सुप्रातसुश्रुत्यादिना समासान्तद्विलोपश्च नि
पात्यते । आसादितसम्पदं प्राप्तहर्षं प्रसदसम्पदौ हर्ष इति निपा
तनम् । वन्दारुभिः संस्तुतं कृतस्तवम् अभ्ययोध्यम् अयोध्याभि
मुखम् अभिप्रतीत्याभिमुख्य इति अव्ययीभावः । अश्वानां समूहो
अश्वीयं केशाश्वभ्यां यज्जाविति च्छः राजन्यानां चचियाणां स
मूहो राजन्यकम् । गोत्रोत्पत्त्यादिनां वृज् प्रकृत्याकोराजन्यमनु
ययुवान इति प्रकृतिभावादपत्ययकारलोपो न भवति । अस्ति
नां समूहो हास्तिकम् अचित्तहसीति ठक् । एषां सेनापुत्रात्
द्वन्द्वकवज्जावः तेनाख्यमुपचितमिति तृतीयेति योगविभाषणस्य
भावः । सह रात्रेति विग्रहः हास्तिकवपने योगप्रसङ्गो वाच्यः ।

भावः । अयथीभावेऽकाश इति सभावः अग्नयेति टप् समा
 याम् । अध्वनीनमध्वानमलङ्कामीत्यध्वनोऽयत्नौ आत्माध्वनौ
 च इति प्रकृतिभावः ॥ ४८ ॥

सुप्रातमित्यादि। तदसं दशरथसैन्यं अभ्ययोधं अयोध्याम
भिमुखीकृत्य अगात् दण्डोपायां शोभनं प्रातरथस्य तत् सुप्रातः
निश्चिन्तात् निपातनेन स्वार्ये ष्येन वा साध्यं। आसादितः प्राप्तः
सम्पदो हर्षो येन वन्दारुभिः स्तुतिपाठकैः संस्तुतं वदितुं नृत्यमिवा
हयोः शृण्वन् आरुः अश्वराजस्य हस्तिनां समूहेन आरुं प्रभूतं वि
कारसंघेत्यादिना समूहार्थे अश्वादीयः राजस्य हस्तिभ्यां कण्
राज्ञा सह विद्यमानं सराजं राजसहितं अनवशिष्टं युगपदा इत्य
र्थः। वः कसामीष्येति साकस्ये यौगपद्ये वा अव्ययीभावः अनृत्यने
नाप्रत्ययः। सहः सोऽकाले इति सः अध्वानमनुगच्छति ढघेका
दिति ईनः मन्वर्जानित्यादिना नलोपाभावः ॥ ४६ ॥

विशङ्कतो वल्लसि वाणपाणिः सम्यन्नतालद्वयसः पु
रस्तात् । भीष्मो धनुष्मानुपजाम्बरद्विरैति स्म रामं पथि
जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

विभेति ॥ एवमस्य गच्छतः पथि मार्गे सप्तम्यां भस्य टेलोपः
पुरसादयतः अस्तातौषेति पूर्वस्य पुरादेशः । रामोजाम
हन्यः जमदग्नेरपत्यं रामोऽयम् नर्गादिपाठाद्यञ् स ऐति स्म
आयतवान् आङ्पूर्वादिषो षट् एत्येधत्युट्सितिवृद्धिः । विश
कटो भूषवि विशाल, उरवि वेः शासच्छकटशानिति शकटश्च ।

वाणः पाणायस्येति वाणपाणिः प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना सप्तम्य-
न्तस्य परनिपातः। सन्पञ्चोनिष्पञ्चोयसालवृक्षः स प्रमाणं यस्य
स तथोक्तः प्रमाणे द्वयसप्त। भीयते अस्मादिति भीष्मः भिद्यः
धुमेति औणादिको मक्षप्रत्ययः वा धुगागमस्य। भीमादयो
ऽपादान इत्यपादाने साधुः। धनुश्चान् धनुषा युक्तः संबर्गे
मतुप्। जानुनोः समीपमुपजानु सामीप्येऽव्ययीभावः उपजानु
अरत्त्रिर्यस्य स तथोक्तः प्रसन्नवाञ्छित्यर्थः॥५०॥

विशङ्कटइत्यादि। अथ जामदग्न्यः परशुरामः पुरस्तात् पूर्वं
स्थां दिशि अयति वा पथि रामं ऐति स्म आगतः जमदग्नेरपत्य-
मिति गर्गादित्वात् षष्ठः पुरस्तादिति दिक्शब्दाहिर्गदेशकाले स्था-
दिति स्थात् पूर्व्याधरावरा इति पुरादेशः। वक्षसि विशङ्कटो वि-
श्रासः वाणः पाणौ यस्य वाणयुतः पाणिर्यस्येति वा। सन्पञ्चो वि-
श्रासोयसालवृक्षः स परिमाणं यस्य दप्रमाचद्वयसप्तमाने इति
द्वयसः विभेद्यस्मात् भीष्मो निपातनात्। धनुश्चान् प्रशंसधनुर्भुक्तः
मतुरस्यर्थे जानुनोः समीपमुपजानु तच्चारत्त्रिर्यस्य दीर्घवाञ्छ-
त्वात् अरत्त्रिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमरः। रत्नरत्नी
स्त्रियौ हस्तौ बद्धमुष्टितताकुली इत्यमरमाला॥५०॥

उच्चैरसौ राघवमाकृतेदं धनुः सवाणं कुरु माति
यासीः। पराक्रमज्ञः प्रियसन्ततिस्तं नमः क्षितीन्द्रो
ऽनुनिनीपुरुचे॥५१॥

उचैः ॥ उचैर्महाता ध्वनिना राघवज्जागरयं हवन्त्यमा
 फमाकृत आकृतवान् सङ्गायामाक इत्यात्मनेपदम् आत्मने
 पदेऽन्यतरस्यामिति झिरङ् । धनुः सवाण्कुरु धनुषि वाणमा
 रोप्य बुद्धाय सञ्जीभवेत्यर्थः मातिचासीः मातिक्रम्य यमनङ्गा
 र्धीः चातेर्माङि लुङ् अडभावः यमरमनमातांसक्रेति इट् इट्
 ईटीति सिचोलोपः । अथ चितीन्द्रोदगरयः तमूचे ब्रुवोवचिः
 आदेशस्य स्थानिवद्भावेन कर्त्तुः क्रियाफलविवक्षायां लङ् न वचेः
 परस्मैपदित्वात् वञ्चादिना सञ्चसारणम् । पराक्रमञ्चः अत
 स्तस्य पराक्रमञ्जाग्राति राजा प्रियसन्ततिः प्रिया सन्ततिर्घस्य
 रामेऽप्यपादिते स्मभूत्सन्तानविकेद इति नञः प्रणतोभूत्वा अनु
 निनीषुः अनुनेतुमिच्छुः तदनुमयमाह ॥ ५१ ॥

उचैरित्यादि । अथौ परशुरामः उचैर्महाशब्देन राघवं
 राममाकृत सङ्गायामास आकृतं कृतवान् सङ्गायामाक इति
 ज्ञेजे मन्त्रसंख्यासिधेति डः । इदं मदीयं धनुः सवाणं कुरु अथै
 व वलं ज्ञात्वा युद्धं करिष्यामि हतावतैवापराजितोऽहमिति भा
 वः । अन्ये तु इदं तदीयं धनुः सवाणं कुरु धनुषि वाणमारोप्य बु
 द्धाय सञ्जीभवेत्यर्थ इत्याहुः इदमिति हस्तनिर्दिष्टत्वादुक्तं माति
 चासीः मातिक्रम्य गच्छ मेत्यव्ययं निषेधे तद्योगेऽमनिषेधः यमर
 मयमेति इमसनौ । अथ चितीन्द्रोदगरयस्तं जामदग्न्यमूचे वचो
 ऽरे इति ब्रुजो वचादेशः स्थानिवद्भावात् कर्त्तुः क्रियाफलवत्त्वविव
 क्षायां मन्त्रव्ययहेति खेर्जिः यद्वस्त्रपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः स किंभू
 तः पराक्रमञ्चः परशुरामस्य पराक्रमं जाग्राति प्रिया सन्ततिः
 सन्तानो भूत्य प्रियसन्तानः अतएव नञः प्रणतः सन् अनुनिनीषुः
 अनुनेतुमिच्छुः ॥ ५१ ॥

अनेकशो निर्जितराजकस्त्वं पितृनतासीं नृपरक्त
तोयैः । संक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षं कास्थार्भकेऽस्मिंस्तव
राम रामे ॥५२॥

अनेदति । संरम्भं क्रोधं संक्षिप्य उपसंहर चिपेः सौष्टि मध्यमैक
वचने रूपम् अण् एकमेकमिति विगृह्य सङ्कीकवचनाच्चेति शब्द
पश्चान्नञ्समासः । अनेकशोऽनेकप्रकारमिति क्रियाविशेषण
मेतत् निर्जितन्यराजितं राजकं राज्ञां समूहोद्येन स निर्जितराज
कः गोत्रोद्येत्यादिना वुञ् । त्वं पुनः पितृनतासीः प्रीणितवान्
सि कैः नृपरक्ततोयैः तृपप्रीणन इत्यस्मात्तुङ् सिच् हलन्तलक्षणा
वृद्धिः । असद्विपक्षम् असन्नविद्यमानो विपक्षो यस्मिन् संरम्भे नि
र्जितराजकत्वात् रामो विपक्ष इति चेदाह कास्थार्भकेऽस्मिंस्तव
राम रामे हे परशुराम अर्भके वालके रामे तव का आस्था
क आदरोऽस्ति नैवेत्यभिप्रायः ॥५२॥

अनेकशब्दत्वादि । हे राम हे परशुराम संरम्भं क्रोधं संक्षिप्य
संहर चिप्यैनुदि अनेकवारं निर्व्विजितं राजकं येन तथाभूतस्त्वं
अतः क्रोधो न युक्तः नृपाणां रक्तानि रुधिराण्येव तोयानि तैस्त्वं
पितृन् अतासीः प्रीणितवान् एकविंशतिवारान् निःशचीकृत्य तद्र
क्षैः पितृतर्पणकरणं तस्मै प्रसिद्धं निस्तृपप्रीणने कृषमृषस्युभेति
विकल्पात् सिः वेमूदितिरधादित्वादिकल्पेन भगवत्त्वे ऋजवदेति
त्रिः । संरम्भं क्रोधं असन्नवर्त्तमानो विपक्षो यत्र तादृशं निर्व्विजित
राजकत्वात् रामो विपक्ष इति चेदाह अस्मिन् मत्पुत्रे रामे अर्भके

वाक्ये तव का आस्था आदरो यत्नो वा न कापीतिभावः। आ
स्थावास्तन्नास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते इति विश्वः। रामपदद्वये
ननामसाम्नादपि क्रोधो नोचित इति व्यज्यते। अनेकश्च एकमेकं
इति विगृह्य संख्यैकार्थादीष्यायामिति चशस् पञ्चान्नञ्सः अनेक
स्थापि संख्यावाचित्वात् तत एव चशस् इत्येके राजकमिति विकार
संघेति राज्ञः समूहार्थे कण् ॥५२॥

अजीगणहाशरथं न वाक्यं यदा स दर्पेण तदा
कुमारः। धनुर्व्यकार्चीङ्गुवाणगर्भं लोकानलावीद्वि
जितांश्च तस्य ॥५३॥

अजीग। दाशरथन्दशरथस्तेदन्दाशरथन्तस्तेदमित्यण्
वाक्यम्बचनं यदा स्वदर्पेण स्वमदेन हेतुना जामदग्न्यः नाजीग
एत् न गणितवान् गणसङ्ख्यां दत्तस्यादन्तत्वान्न वृद्धिः षड्
चेति दिव्यचनम् ईचगणइति अभ्यासस्येकारः तदा कुमारो
रामो धनुर्व्यकार्चीत् आकृष्टवान् कृष आकर्षणे सृष्टमृशेत्यादिना
पसङ्ख्यानेन सिचि पचे रूपम् हलन्तलक्षणावृद्धिः षडोः कस्सी
ति कत्वम् कृतदारकर्मापि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यप
दिश्यते। गर्भयतीति गर्भः गुरुवाणोगर्भेयस्य धनुषः लोकांश्च स्व
प्रभावाद्द्विजितान् तस्य परशुरामस्य अलावीत् छिन्नवान् लुना
तेर्लुङि सिचि वृद्धौ रूपम्। समुच्छिद्यन्तामस्य लोका इति अमोघ
मस्त्रं मुक्तवानित्यर्थः ततः प्रभृति तस्य सर्व्व तेजोऽपहतम् ॥५३॥

अजीगणेत्यादि। यदा स जामदग्न्यः दाशरथं वाक्यं दर्पेण

दर्पात् न अजीगणत् न गणितवान् दशरथस्येदमिति विकार
संघेत्यादिना णः । गणत्कसंख्याने वेङ्गणकथः खिञ्च्यङ्गिति खे
रीङ् तदा कुमारो युवराजो वाञ्छको रामो धनुर्बुधार्थीत् आङ्
ष्टवान् कृषौत्वाकृषि कृषमृषेति षिः प्रजवदेति त्रिः षडोः कः खे इति
कः किलादिति षः । कीदृशं धनुर्गृहं महत् वाणो गर्भं इव मध्यव
र्त्ती यत्र वाणो गर्भे यस्येति वा गुर्विति वाणविशेषणम् । ततस्तस्य
जामदग्न्यस्य विजितान् वशीकृतान् लोकान् स्वर्गान्सावीत् द्विष्ट
वान् तत्र गमनं निषिद्धवानित्यर्थः लुञ्जगच्छिदि टी ॥ ५३ ॥

जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति शब्दायमानान्यशनैर
शङ्कं । वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि जगाहिरेऽनेकमु
खानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

जिते इति । जिते नृपारौ परशुरामे बलानि सैन्यानि मार्गान्
पथः जगाहिरे अवष्टभवन्ति । वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते
सति गच्छतेति । जामदग्न्यसंरम्भादसुमनांसि सुमनांसि सन्ति
सुमनीभवन्ति बलानि अरुर्मेन इत्यादिना चावग्न्यस्य लोपे अस्य
चावितीत्ये रूपम् । शब्दायमानानि अशनैः सुष्ठु शब्दं कुर्वा
णानि एवञ्चितस्तथा जितो नृपारिरिति शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्
अशङ्कन्निर्भयश्च जगाहिर इति क्रियाविशेषणम् । अनेकमुखानि पु
त्र्यभूतानि पूर्वभयेन वज्रलीभूतत्वादनीकानाम्बज्जत्वादज्जवचन
मिति ॥ ५४ ॥

जित इत्यादि । नृपाणां अरौ परशुरामे रामेण जिते इति वृद्ध

स्य राक्षसादशरथस्यानुमते अनुमते सत्यां बलानि सैम्यानि अश्वं
 जघा खातया मार्गान् पयोः जगाहिरे आक्रान्तवन्ति गाह्वि
 खोडे। कीदृशानि पूर्वं जामदग्न्यभयात् असुमनांसि सुमनांसि
 भवन्ति चिः हभस्वभूततद्भावे इति चिः। मनश्चक्षुरिति सखा
 पे अकारस्य ईः अन्नैरुचैः ब्रह्मायमानानि जयशब्दं कुर्वीणानि
 शब्दसुखकष्टादेरिति क्यः भोज्यरे इति दीर्घः। अनेकमुखानि
 पूर्वं भयात् वर्तुलीभूय सस्यति पृथग्भूतानि ॥५४॥

अथ पुरुजवयोगान्नेदयदूरसंस्थं दवयदतिरयेण
 प्राप्तमुर्वीविभागं। क्लमरहितमचेतनीरजीकारित
 क्ष्मां बलमुपहितशेभां तूर्णमायादयोध्यां ॥५५॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे सीतापरिणयोनाम
 द्वितीयः सर्गः ॥

अथ। अथेत्यानन्तर्ये बलन्दाशरथम् तूर्णं शीघ्रम् अथ
 मलरेत्यादिना पथे दृढभावः। ज्वरत्वेति वकारोपधयोद्धट्
 रदाभ्यामिति नत्वम्। अयोध्यामायात् आगतम् आङ्पूर्वाद्यातेर्ल
 कि रूपम्। पुरुर्महान्वेगोजवः तेन योगात् पूर्यते वर्द्धते इति पुरुः
 कुर्भक्षित्यधिकृत्य पृभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः। दूरसंस्थन्दूरे
 सन्निधत् इति कः। उर्वीविभागन्नेदयत् अन्निकदुर्वत् अन्निक
 शब्दात् समीपवाचिनः तत्करोतीति। णिच् दृढवद्भावादन्निक

वाढ्योर्नेदसाध्विविति नेदादेशः पञ्चाक्षट् शतरि ऋप् अथादेशः
प्राप्तं विषयीकृतं चोर्ध्वविभागं भूविभागम् अतिरयेण अतिवेगेन
दवयत् दूरीकुर्वत् पञ्चाङ्गागेन दूरशब्दात् पूर्वेष्विचि इष्ठवद्भावे
च स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः पञ्चाक्षया
एव लडादयः । क्लमरहितम् अपगतश्रमम् अचेतत् किञ्चिद्दूरमा
गता ऽहमित्यबुध्यमानम् चितीसंज्ञान इत्येतस्य शतरि रूपम् ।
अनीरजा नीरजाः कारितिति अरुर्मन इत्यादिना चावन्यलोपः ।
अस्यच्चावितीलम् नीरजीकारिता च्छा भूमिर्वक्ष्यामयोध्यायाम्
तां सिक्तसंमृष्टभूतलमित्यर्थः । उपहितशोभाञ्ज्वलध्वजपता
काभिरारोपितशोभाम् ॥५५॥

इति भट्टिकाव्यटीकायाञ्चयमङ्गलाख्यायाः प्रकीर्णकाण्डे सीता
परिणयोद्वितीयः सर्गः ॥

अथेत्यादि ॥ अथानन्तरं बलं दशरथसैन्यं तूर्णं ग्रीष्मं अयोध्यां
आयात् आङ्पूर्वाद्यातेर्घी । त्वरतेः क्ले अवावमवज्वरेति उक्ता
सहवस्य ऊट् सूत्वाद्योदिति क्लस्य नत्वं । कीदृशं पुरुजवयोगात्
प्रचुरजवयोगात् दूरसंस्थं नेदयदन्तिकं कुर्वत् खेः कृत्याख्याने
जिः वाढान्तिकेति नेदादेशः अतिरयेण अतिवेगेन प्राप्तं उर्ध्ववि
भागं दवयत् दूरं कुर्वत् जिः दवादेशः । क्लमरहितं अतिश्रवात् अ
पगतश्रमं अतएव अचेतत् किञ्चिद्दूरमागतमित्यजानत् चितीसं
ज्ञाने शतृः । कीदृशीमयोध्यां अनीरजा नीरजाः कारिता निर्धूखी
कारिता च्छा भूमिर्वक्ष्यां सिक्तसंमृष्टभूतलमित्यर्थः मनस्यचुरिति
चौ सलोपः उपहितशोभां ध्वजपताकादिभिः प्रापितदीप्तिः ॥५५॥

इति भरतसंज्ञतायां सुगंधाधिना भट्टिकायां श्रीराम
चरित्रायां नाम द्वितीयः सर्गः ॥

वधेन संख्ये पिशिताशनानां क्षत्रान्तकस्याभिभवेन
चैव । आढ्यम्भविष्णुर्यशसा कुमारः प्रियम्भविष्णुर्न स
यस्य नासीत् ॥१॥

वधेनेत्यादि । संख्ये संग्रामे पिशिताशनानां राक्षसानामिहित
क्रांसम् अशनं येषामिति तेषां वधेन हननेन हनस्ववध इति अप्
प्रत्यये वधादेशः । क्षत्रयोगे कर्म्मणि षष्ठी क्षत्रान्तकस्य परशुरा
मस्य अभिभवेन पराजयेन च षट्दोरप् चैवशब्दे निपातसमु
दायः समुच्चये तेन हेतुभूतेन यशसा आढ्यम्भविष्णुः अनाढ्य
आढ्यो भूतः कर्त्तरिभुव इति खिणुच् अरुर्दिषदिति मुम् कुमारो
यस्य न प्रियम्भविष्णुः यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पश्चादपि तथै
व न प्रियोभूतः स नासीत् न बभूव ॥१॥

वधेनेत्यादि । संख्ये युद्धे पिशिताशनानां राक्षसानां वधेन क्षत्रि
याणामन्तकस्य परशुरामस्य अभिभवेन च हेतुना यशसा आढ्य
म्भविष्णुः समृद्धोभवन् कुमारो रामो यस्य न प्रियम्भविष्णुः स न
सीदेव सर्वस्वैव प्रिय इत्यर्थः एवशब्दे नासीदित्युक्तान्वितः चैव
शब्दः समुच्चये वा । अनाढ्य आढ्यो भवति इति प्राग्प्रियोऽपि
भूत्वा पश्चात् प्रियो भवति भुवोषेखिणुरनुकञ्जाविति चे खिणुः
खित्येव्याजरुष इति मन् अस्तेषां रुदाद्यसीति ईम् ॥१॥

ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यो राज्येऽभिषेक्ष्ये सुतमित्य
नोचैः । आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं भूयोऽपि लोकं
सुमनीचकार ॥२॥

ततः । ततः प्रियम्भविष्णुतया अनन्तरभूमिपतिर्दृष्टरथो लोकं
सुमनीचकार किमयं सम्यक् पालयिष्यति नवेति असुचेतसः पौ-
रा भृत्याश्च जाताः ते सम्यक् पालनात्सुचेतसः कृता येन स सुचेती-
कृतपौरभृत्यः भूयोऽपि पुनरपि लोकं समस्तं सुमनीचकार कथ-
मित्याह राज्ये राजकर्म्मणि पालने रक्षणे सुतं रामं अभिषेक्ष्ये
तदभिषेकं कुरिष्यामीति सिञ्चेत्तत्र पदित्वा तच्छ्रुत्वा अनीचैर्महता
ध्वनिना आघोषयन् घोषणाङ्कारयन् सुचेतीसुमनीचकार अह-
मन इत्यादिना साधू ॥२॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं अहं राज्ये राजकर्म्मणि सुतमभि-
षेक्ष्ये अभिषिक्तं करिष्ये इति अनीचैरुचैराघोषयन् भूमिपति-
र्दृष्टरथः समस्तं लोकं भूयः पुनरपि सुमनीचकार असुमनसं सु-
मनसं कृतवान् । कीदृशः असुचेतसः सुचेतसः कृताः पौरा भृ-
त्याश्च येन स तथा अभिषेककाले किमयं सम्यक् परिपालयिष्यति
नवेत्याशङ्कया पौरभृत्यानामसुचेतस्त्वमासीत् सम्यक् पालनात्
तेषां सुचेतस्त्वं कृतं रामस्य प्रियम्भविष्णुतया तदभिषेकमदृष्ट्वा
पुनः पुनरसुमना लोक आसीत् रामाभिषेकाघोषणया पुनः
पुनः सुमनसं चकार सुचेतीसुमनीचकार पूर्ववत् मनश्चकुरित्या-
दिना सिद्धौ सिञ्चपशौ चरणे चकिति कष्ट ॥२॥

आदिचदादीप्तकृशानुकल्पं सिंहासनं तस्य सपा
दपीठं । सन्तप्तचामीकरवस्त्रगुवज्रं विभागविन्यस्त
महार्घरत्नं ॥३॥

आदिचत् । तस्य रामस्य सिंहासनमादिचत् आदिष्टवान् एवं
विधं कारयेति । दिग्भेः स्वरितेनो लुङि श्लङ्गगुपधादित्यादिना
ज्ञेःक्यः अकर्तृगामिक्रियाफलत्वात्तिप् आदीप्तकृशानुकल्पञ्ज
लिताग्नितुल्यं तस्य कारणमाह सन्तप्तचामीकरवर्णानि उत्तप्त
सुवर्णवर्णानि वज्राणि यस्मिन् तथा विभागेषु विन्यस्तानि अति
महार्घाणि रत्नानि पद्मरागादीनि यच्च सपादपीठं सह पादपी
ठेन ॥३॥

आदिचदित्यादि । दशरथस्तस्य रामस्य सिंहासनं आदि
चत् आदिष्टवान् दिशोऽग्रे अतिसर्जने ढो ह्रस्वोऽनिमिजुङ्
इति शक् शङ्गाजेति षङ् षढोःकःसे इति कः कीदृशं सम्यक् ज्व
लिताग्नितुल्यं त्यादेष्टौने इति कल्पः पादपीठेन सहितं अग्नितु
ल्यस्वर्णशोभितहीरकं विशिष्टदेशार्पितमहामूल्यपद्मरागादिकं
॥३॥

प्रास्थापयत्पूगकृतान् स्वपोषं पुष्टान् प्रयत्नाद्दृढ
गात्रबन्धान् । स्वभर्माकुम्भान् पूरुषान् समन्तात्पत्का
पिण्डीर्यजलार्थमाशु ॥४॥

प्रास्था । तीर्थजलार्थं पूरुषान् प्रयत्नात् आदरेण समन्तात्

व्यासु दिक्षु आशु शीघ्रप्रास्थापयत् प्राहिणोत् । प्रपूर्वशिष्ट
तिर्गमने वर्तते तस्य हेतुमण्यन्तस्य लङ्घि रूपं पूगकृतान् अपू
गाः पूगाः कृता इति श्रेष्ठादिषु चर्यवचनमिति समासः सङ्गी
कृतानित्यर्थः स्वपोषणपुष्टान् स्वेपुष इति णमुल् अमैवाव्ययेनेति स
मासः यथाविध्यनुप्रयोगश्च । दृढो गात्रबन्धो येषान्तां संघ
तकायान् महामारोदहनचमत्वात् सहमकुम्भान् ससुवर्णकल
सान् पत्काषिणः पादौ कषितुं हिंसितुं शीलं येषामिति सुयजा
तौ णिनिः हिमकाषिहतिषुचेति पदादेशः पदातीनित्यर्थः । आशि
ति कृवापाजीत्यादिना उण् ॥४॥

प्रास्थापयदित्यादि । दशरथस्तीर्थजलार्थं समन्तात् सर्वासु
दिक्षु आशु शीघ्रं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरात् प्रास्थापयत् प्रपूर्व
स्थाधातुर्गत्यर्थः घो जिः प्रेरणे द्वीवीति पन् पूगकृतान् अभिधा
नात् अपूगाः पूगाः कृता इति चर्ये समासः सङ्गीकृतानित्यर्थः
स्वपोषं यथास्यात्तथा पुष्टान् स्थानां ज्ञातीनां पोषो यत्र पोषण
क्रियायां पोषो घञन्तः गतार्थात् पुषोणम् तदनुप्रयोगश्चेति पा
णिनीयादयः तन्मते स्वेन धनेन पुष्टानित्यर्थः दृढो गात्राणां बन्धो
येषां भारोदहनचमत्वात् खलकलससहितान् पादकषणशी
लान् कषवधे यहादित्वाणिन् पादचारिण इत्यर्थः । अत्र पादस्य
पदादेश इति पाणिनीयादयः स्वमते पदशब्दोऽस्ति पदत्रिस्र
रणोऽस्ति यामित्यमरः केन उभ्यते पूर्यते इति कुम्भोनिपातनात्
॥४॥

उक्षांप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान् ध्वजान् बबन्धुर्मुमुक्षुः
खधूपान् । दिशश्च पुष्पैश्चकरुर्विचित्रैरर्थेषु राज्ञा नि
पुणा नियुक्ताः ॥५॥

उच्चान् । ये निपुणा अर्थेषु कार्येषु राज्ञा दशरथेन नियुक्ताः
 अधिकांशे नगरस्य मार्गान् पथः उच्चान् सेकवतः प्रचक्रुः । उ
 च्चणमुच्चा नुरोच्च हल इत्यकारः सा विद्यते येषामित्यर्थं आदिभ्यो
 ऽच् इजादेश्च मुहमत इत्यादिना आम्प्रत्यये प्रचक्रुरित्यनुप्रयो
 गो न घटते कृद्धानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थत्वात्
 ध्वजान् बबन्धुः उत्थापितवन्तः मुमुषुः खधूपान् आकाशे धटिका
 दिभिर्धूपान्मुमुषुः प्रमुक्तवन्तः । दिशश्च पुष्पैश्चकरुः क्वादितवन्तः
 कृशविशेष इत्यस्य लिटि षष्पत्तृतामिति गणः विशिष्टैः नानाप्रका
 रैः ॥ ५ ॥

उच्चामित्यादि । अर्थेषु प्रयोजनेषु राज्ञा नियुक्ता निपुणाः कर्म
 कुशला जना नगरस्य मार्गान् उच्चामचक्रुः सिक्तवन्तः उच्च सेच
 ने र्वीजादित्याम् भस्क्रन्वाम इति सूत्रेणाम् इति पञ्चम्यैवेष्टसिद्धौ
 अनुग्रहणं उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापप
 नार्थ इति रामानन्दाचार्येण व्याख्यातं तेनात्र तेनैव सोपसर्गस्य
 कृजोऽनुप्रयोगः । क्रमदीश्वरेण तु सप्रादिक्रमस्थितिभिश्चेति सूत्रं
 कृत्वा अयमेव श्लोको निदर्शितः । केचित्तु नगरस्य उच्चं सेकं प्रच
 क्रुः भग्नान् मार्गान् ध्वजान् बबन्धुरित्याहुः । जयमङ्गलादिस्तु
 उच्चानिति पठित्वा उच्चणमुच्चा साख्येषामिति अर्थं आदित्याद इति
 व्याख्यातं । ध्वजान् बबन्धुः उत्थापितवन्तः खे आकाशे धूपान्
 मुमुषुः त्यक्तवन्तः पुष्पैर्दिशश्चकरुः क्वादितवन्तः कृशविशेषे षड्भूतो
 णुः कित्वा इति णुः ॥ ५ ॥

मातामहावासमुपेयिवांसं मोहादपृष्ठा भरतं तदा
 नी । तत्कीकयी सोढुमशक्रुवाना ववार रामस्य वन
 प्रयाणं ॥ ६ ॥

माता । तत्पूर्वोक्तमभिषेकसंविधानं सोढुमशकुवाना असहमा
ना केकयी रामस्य वनप्रयाणववार प्रार्थितवती राज्ञ इत्य
र्यात् । सहेःशक्रोतावुपपदे शकधृषेत्यादिना तुमुन् तच्च मजाश
क्त्यर्थस्य प्रतिषेधेऽपि न दोषः प्रतिषेधस्य वहिरङ्गत्वात् शक्रोतेः
परस्मैपदित्वात् शानञ् नास्ति ताच्छीत्यवधोवचनेत्यादिना चानश्
स्तादित्वाच्छ्रुः अचिन्नुधात्वित्यादिना उपङ् किं कृतेत्याह तदा
नीम्यार्थनाकाले देशान्तरावस्थितत्वात् किमेवक्रियते न वेति न
भरतमृष्टवती । देशान्तरावस्थितिन्द्रार्थत्वाद् मातामहावासमि
ति मातुः पिता मातामहः पितृव्यमातुलेत्यादिना निपातनात् डा
महच् । आवासः निक्षयम् आवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे षञ् ।
उपेयिवांसम् उपेयिवान् नाश्चाननूचानश्च इत्यादिना निपाति
तः मोहादज्ञानात् दूतप्रेषणेनापृष्टा रामस्येति कर्त्तरि षष्ठी व
नाय प्रयाणङ्गमनमिति चतुर्थीति योगविभागात्समासः । नत्य
र्थकर्त्तृणीत्यादिना चतुर्थी परत्वात्कृत्तृत्वव्याप्या भवितव्य
मिति चेत् न पुनर्दितीयाग्रहणात्परामपि षष्ठीस्माधिला द्विती
येव यथा स्यादिति । यद्येवद्वितीयेव स्यात् न चतुर्थी नैष दोषः द्वि
तीयाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् तथा च वृत्तावुभयमुक्तं याम
ङ्गान्ता सामाद्य गन्तेति ॥ ६ ॥

मातामहेत्यादि । तदानीं तस्मिन् समये तत्पूर्वोक्तमभिषे
कविधानं सोढुमशकुवाना असमर्था केकयी मोहादज्ञानात्
भरतं अपृष्टा रामस्य वनप्रयाणं ववार राजानं प्रार्थितवती । भ
रतं किञ्चित् मातामहावासमुपेयिवांसं उपगतं अपृष्टेत्यत्र हेतु
र्यं एतेन भरतदोषपरिहारः कृतः मातृपितृभ्यां तत्पितरि काम
दट् निपातनात् आवसत्यस्मिन् आवासे ष्ट्वं अधिकरणे षञ्

उपपूर्वादिनः कसुः वसोर्घसेकाजितोम् खेः कितिर्घ इति घः यि
नाऽच्यणाविति यादेशः सहेस्रत्रुमि होढोभाविति हस्र ङः ङभा
त्तयोरिति तस्य धः द्युभिरिति धस्य ङः । सहवहोदोढीति अत
आत्वं द्वेद्रीति ङलोपः शक्निरुशक्तौ शक्तिवयस्ताहीस्त्री इति शतुः
शानः वनाय वनस्य वा प्रयाणं वनप्रयाणं गत्यर्थमन्यङ इति चतु
र्थी ङघेकतीति कृत्प्रयोगात् ङे षी अनयोर्विवक्षाधीनत्वात् चतु
र्थ्या षष्ठा वा विग्रहः ॥ ६ ॥

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा स्त्रैणेन नीता विहतिं
लघिन्ना । रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं जनापवादं सन
रेन्द्रमृत्युं ॥ ७ ॥

कर्णे । कर्णे जपन्ति कर्णेजपाः सूचकाः मन्यरादयः स्तम्भकर्ण
योरित्यच् तत्पुरुषे कृतिवज्रलमिति सप्तम्या अलुक् तैराहितः
आनायितो राज्यलोभा यस्याः सैवं स्त्रैणेन स्त्रिया अयं स्त्रीपुंसा
भ्यान्नञ्स्त्रजाविति नञ् लघोर्भावाल्लघिमा पृष्ठादित्वादिमनिच्
टिलोपः तेन विहतिमन्यथात्वनीता केकयी रामप्रवासे सति दोष
न्न व्यमृशत् नालोचितवती मृशन्नामर्शन इति तौदादिकस्य ल
ङि रूपम् किंस्वरूपन्दोषम् जनापवादं लोकवैमुख्यं राज्यार्हो
ज्येष्ठः पुत्रोऽनया प्रव्राजित इति । नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना
सह वर्त्तमानम् ॥ ७ ॥

कर्णेजपैरित्यादि ॥ केकयी रामप्रवासे जनापवादरूपं दोषं
न व्यमृशत् नालोचितवती मृशन्नौ मृशि राजार्हो ज्येष्ठोऽनया नि
ष्क्रान्त इति लोकापवादः किम्भूतं नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्यु

ना सहितं दीपानालोचने हेतुगर्भविशेषणमाह कर्णेजपैः पिशुनै
 र्भान्यरादिभिराहित आरोपितो राज्यस्य लोभायक्षाः कर्णे जपन्ति
 इति पचादित्वादन् अभिधानात् सप्तम्याश्रयः । परकीयबुद्ध्या
 दोषकर्तृत्वे हेतुमाह स्त्रैरेण स्त्रीसम्बन्धिना लघिना लघुत्वेन विद्व
 त्तिं प्रकृतेरन्यथात्वं नीता प्रापित्वा स्त्रिया अयं स्त्रैणः पुंस्त्रियोरिति
 नण लघोर्भावो लघिमा गुणादिमन्भावे इति इमन् जीमंश्चडि
 इति डित्वे टेलोपः ॥ ७ ॥

वसूनि देशांश्च निवर्त्तयिष्यन्नामं नृपः संगिरमाण
 एव । तत्रावजज्ञे भरताभिषेको विषादशङ्कश्च मत्तौ
 निचखे ॥ ८ ॥

वसूनि । रामं निवर्त्तयिष्यन् रामं निवर्त्तयितुं वसूनि द्रव्याणि
 देशांश्च संगिरमाण एव प्रतिजानान एव दास्यामीति नृपो राजा
 कैकेया तदनङ्गीकरणादवजज्ञे अवज्ञातः आ इत्ययन्भातुरव
 पूर्वोऽवज्ञाने वर्त्तते तस्मात्कर्षणि लिट् ममहनेत्युपधालोपः तत्र
 वृतेर्हेतुमखन्तात्किथार्थोपपदे लट् । संगिरणश्च क्रिया गिरे
 सौदादिकादवाङ् इति अधिकृत्य समः प्रतिज्ञान इति तङ् आ
 नच् कृत इत् आनेमुक् । इदञ्चापरमनुष्ठितन्तया भरता
 राज्ये ऽभिषिष्यतामिति भरताभिषेको मत्तौ ममसि निचखे नि
 खातः कर्षणि लिट् ममहनेत्यादिना उपधालोपः तथा विषादः
 शङ्कुरिव शल्यमिव निचखे व्येडतात् नार्थ समभिषिष्यत इति वि

षादः । संग्रामात्किञ्च परित्यागमागतन्दशरयङ्कैयी परि
चचार तेन परितुष्टेनोक्तद्विने दास्यामीति सा प्राह यदार्थयिष्य
ते तदा यूयन्दास्यथेति सा तदवसरमुद्धा वरदयमार्थितवती ए
को रामस्य वनगमनं द्वितीयोराज्ये भरतो ऽभिषिच्यतामिति ॥ ८ ॥

वसुमीत्यादि । रामं निवर्त्तयिष्यन् निवारयितुं केकयै वसुनि
धमामि देवांस्य संगिरमाणः रामस्तिष्ठतु सर्वं दास्यामीति प्रति
जानान एव नृपोदशरथस्तथा केकय्या तदनङ्गीकारात् अव
जज्ञे अनादृतः पूर्वप्रतिज्ञातस्य तदभिमतप्रदानस्यानिर्व्वाहात्
आगबोधने अवपूर्वोऽयमनादरे वर्त्तते कर्मणि ठी वृत्तेः प्रेरणे
ऋन्तात् शतृः गिरतेस्तौदादिकात् समः प्रतिज्ञायामिति मं भर
ताभिषेकस्तत्संशयित्वेन विषादरूपशङ्कुस्य मतौ मनसि निचक्षे
विन्तितः । यदा दशरथस्य नृपस्य मनसि भरताभिषेको निचक्षे
आरोपितः तत्प्रार्थनायाः पूर्व प्रतिज्ञाभयेन तत्स्वीकारात् शङ्कु
रिव यो विषादः सोऽपि निचक्षे तत्प्रभृति विषादावतारात् खनेः
कर्मणि ठी हनगमजनेत्युङ्लोपः । पुरा परितुष्टेन राज्ञा केकयै
वरदयं दयमिति प्रतिश्रुतं तच्चेदामीमेकं रामस्य प्रवासमपरं
पुत्रस्य राज्ञं केकयी प्रार्थयामासेति प्रसिद्धिः ॥ ८ ॥

ततः प्रवित्राजयिषुः कुमारमादिक्षदस्याभिगमं व
नाय । सौमित्रिसीतानुचरस्य राजा सुमन्त्रनेत्रेण
रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

ततः । केकयीप्रार्थनानन्तरं राजा कुमारं रामं प्रवित्राज

यिषुः प्रव्रजन्तमेनम्राजयितुमिच्छुः व्रजेर्हेतुमण्यन्तात्मन् अस्य
कुमारस्य रथेन वनायाभिगममभिगमनम् । यद्वृद्धनिश्चिगम
स्येत्यप् आदिच्छत् आदिष्टवान् अस्मेति कर्त्तरि षष्ठी वनायेति
गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी सौमित्रिषीतानुचरस्य लक्षणसीतास
हायस्य सुमित्राया अपत्यम् वाङ्मादित्वादिञ् सहचरत्वेनाभ्यर्हि
तत्वात् पूर्वनिपातः अनु पश्चाच्चरतीति अनुचरः भिक्षासेनादा
येषुचेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः अनुचरस्यानुचरी च
पुमान् स्त्रियां तावनुचरौ सौमित्रिषीते अनुचरौ सहाधायस्य ।
कालापिकास्ततोऽन्यत्रापि पठन्ति अनधिकरणोपपदे चरेष्टः इ
त्यर्थः । नोयतेऽनेनेति नेत्रं लोचनं दाक्षीत्यादिना दृष्टुं सुम
न्वनामा रथवाहको नेत्रमिव यस्य रथस्य तद्वशात्तस्य प्रवृत्तेः
लोचनं परिदेवयमानो राजा ॥ ८ ॥

तत इत्यादि । केकयीप्रार्थनानन्तरं राजा शोचन् कुमारं रामं
प्रव्रज्यां कारयितुमिच्छुः अस्य रामस्य रथेन वनाभिगमनं आदि
ष्टवान् हृष्टसद्व्यादिना सकृ । व्रजेः प्रेरणे ऋयन्तात् वनायेति
गत्यर्थमन्यडे इति कर्मणि चतुर्थी श्रीपतिदत्तादयस्तु नित्यं कर्म
णि तुम्प्रयोगिनश्चतुर्थीत्याहुः वनं गन्तुमित्यर्थः कीदृशस्य राम
स्य सीतालक्षणसहायस्य सुमित्राया अपत्यं इति वाङ्मादित्वात्
णः अनुचरतीति अनुचरः कर्मप्रतिरूपकोऽयमनुशब्दः तेन हन
चरगष्ट् इति टक् । रेफेकेनौच परे इति निर्दिशता स्त्रीपुंसयो
स्तस्याचकृतभेदयोरेकशेषः पुमान् भवतीति सूचितं तेन अनुचरस्य
अनुचरी च अनुचरौ सौमित्रिषीते अनुचरौ यस्य स तथा । यदा
सौमित्रिषीताभ्यामनुचर्यते यः स तथा घञलनटोघे इति कर्मणि

अहं प्राग्भावस्य विवक्षाधीनत्वात् सौमित्रेः प्राग्भावः अभ्यर्हितस्य
प्राग्भाव इति चेद्वदन्ति तन्नते सदा सप्तचरत्वेन सौमित्रेरभ्यर्हि-
तत्वं कीदृशेन द्रष्टेन सुमन्वीनाम कश्चित् स मेवो सायको यस्येति
तेन मेवं द्रष्टे च नाद्याह्य मेवो नेतरि भेदवदिति विश्वः । सुम-
न्वी मेवं सचुरिव यस्येति केचित् मीजः चासुसिति चः ॥ ८ ॥

केचिन्निनिन्दुर्नृपमप्रशान्तं विचुक्रुशुः केचन सास्र
मुच्चैः । ऊचुस्तथान्ये भरतस्य मायां धिकेकथीमित्यप-
राजगाद ॥ १० ॥

केचित् ॥ राज्ञा वनगमने समादिष्टे सति केचिज्जना नृपञ्चि-
निन्दुः कुत्सितवन्तः णिदिकुत्सायाम् अप्रशान्तं दृढभावेऽपि स्त्री
वशम् । केचन केचित्सास्रं सवास्रमुच्चैः सुष्ठु विचुक्रुशुः सुतरामाक्र-
न्दितवन्तः तथान्ये भरतस्य मायां श्लाघामूचुः उक्तवन्तः । तत्कृते
ऽयं प्रयोगोद्येनात्मस्वरणार्थं मातामहनिवासे स्थित इति । अ-
परो धिकेकथीं यथैवमनुष्ठितमिति जगाद गदितवान् धिगुपर्या-
दिषु चिञ्चिति शिष्यागे द्वितीया ॥ १० ॥

केचिदित्यादि । राज्ञि रामस्य वनगमनमादिष्टवति सति केचि-
ज्जना नृपं निनिन्दुः णिदिकुत्सने कीदृशं अप्रशान्तं वाङ्मूकेऽपि स्त्री
वशीभूतत्वात् शान्तिरहित केचन सास्रं सवास्रं उच्चैर्माहात्मिना
विचुक्रुशुः क्रन्दितवन्तः केचित् केचन द्रष्टव्यं किमः त्वन्ताश्चिषणा
विति विद्यानिवायस्य त्रेषु चिषणौ किम्वा असाकक्षेतुचिषणाविति

कोपात् विभक्त्यन्तः परमनयोः प्रयोगः अन्ये भरतस्य माया
 शब्दं ज्ञातुः मातरमेव राज्यलोभाय निधुष्य स्वदोषहरणार्थं मा
 तामहृष्टं गतवानिति मायार्थः । अपरः कश्चित् केकयी धिगिति
 जगाद धिक्त्वमथेति द्वितीया धिगिति निन्दाया अपर इत्यत्र
 एकवचनात् अथ एव लोकः केकयी निन्दति बहवस्तु राजानं
 केकयाः स्त्रीत्वेन स्वभावतो मन्दबुद्धिः नृपस्य तु तथाविधस्यापि
 स्त्रीवचनान्तिभ्रंश इति महान् दोष इति ध्येयते तेन प्रक्रमभ
 ङ्गोऽत्र न दोषावहः ॥१०॥

गतो वनं शोभवितेति रामः शोकेन देहे जनताति
 मात्रं । धीरास्तु तत्र च्युतमन्यवोऽन्ये दधुः कुमारान्
 गमे मनीसि ॥११॥

गतो ॥ अत्र आगामिनि दिवसे वनङ्गतो रामो भवितेति तासु ज
 नता जनसमूहः यामजनवन्मुदत्यादिना ताल् देहे दग्धा कर्माणि
 लिट् अतएकहलित्येत्वाभ्यासलोपो गत इति भूतकालः शोभ
 वितेति भविष्यत्कालेन सम्बन्धमानः साधुः धातुसम्बन्धे प्रत्यया
 इति । ये तु तत्र धीराः ते च्युतमन्यवो विगतशोकाः यन्तः कुमा
 रानुगमे कुमारस्य यस्याङ्गमननिमित्तं मनीसि दधुः कृतवन्तः
 राममनुव्रजाम इति निश्चिन्तात्कर्माभ्यासे सप्तमीति । मनी
 सीति कर्माणा योगात् ॥११॥

गत इत्यादि । रामः शो भाविदिने वनं गतो भविता इति हेतोः
 शोकेन जनता जनसमूहोऽत्यर्थं देहे दग्धा दहेः कर्माणि ली तुक्

ल्लेति अतएवं खिलोपश्च । जनखलादित्वाज्जनात्तः संघे स्त्रीत्वम
 भिधानात् भवितेति भवद्भूतमर्थे इति भविष्यति लोभः प्रभृति भ
 विष्यत्कालमात्रे अभिधानात् अइति न व्यर्थं तत्सम्बन्धात् गत
 इति धातुसम्बन्धे प्रत्यया इतिवचनात् भविष्यत्कालेऽपि साधुः अ
 न्ये तु तत्र ये धीरास्ते च्युतमन्यवो विमतशोकाः सन्तः कुमारस्य रा
 मस्य पश्चाद्गमने मनांसि दधुः धृतवन्तः धाञ्जण्या रूपं अनुगम
 इति डेनार्थादिति सप्तमो विषयसप्तमी वा ॥ ११ ॥

प्रस्थास्यमानावुपसेदुषस्तौ शोशुच्यमानानिदमूच
 तुस्तान् । किं शोचते ह्यभ्युदये वतास्मान् नियोगलाभे
 न पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

प्रस्था । तौ रामसञ्ज्ञाणौ प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ समव
 प्रविभ्यः स इति तङ् जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः उक्तवन्तौ ब्रु
 वोत्यर्थयहणात् वचेर्दिकर्षकता उपसेदुषस्तौ ढाकितवतः ज
 नान् भाषायांसदवशेत्यादिना कसुः । शोशुच्यमानान् अत्यर्थं
 शोकदुर्वृतः भृशार्थे यङ् किमूचतुरित्याह किं शोचतेति हे जनाः
 कस्मादस्मान् शोचत परिदेवयध्वम् विधावपूर्वार्थप्रकाशने लोट्
 इहाभ्युदये वतशब्दो विस्मये तस्मिन् आश्चर्यभूते अभ्युदये
 वृद्धौ सत्याम् । कुत इत्याह पितुर्नियोगलाभेन वनगमना
 ज्ञालाभेन कृतार्थान् लब्धप्रयोजनान् कृतार्थत्वाद्भोत्या वय
 मित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रस्थास्यमानावित्यादि । प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ तौ रामस्त
 क्षणौ उपसेदुषः उपसन्नान् जनानिदं वक्ष्यमाणं ऊचतुः । किञ्चू
 तान् शोशुच्यमान् पुनः पुनरतिशयेन शोचतः मूचस्तु चेत्यादिना
 यङ् खेर्नुः प्रस्थास्यमानाविति प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना संपूर्वात्
 तिष्ठतेर्ष्यस्यमानः । उपसेदुष इति उपपूर्वात् सदेष्टीयमवदिति क
 सुः वसोर्धसे इतीम् तृफलेति अतएत्वं खिलोपश्च वसोर्धःसेमपी
 ति उः किमूचतुरित्याह दहाभ्युदये दृष्ट्वा सत्यां किमस्मान् यूयं
 शोचत विधिनिमन्त्रणेत्यत्रादिशब्दात् विधावपूर्वप्रकाशने गी व
 तेति खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रितेष्वपीति वर्द्धमानः अभ्युद
 यः कुत इत्याह पितुर्नियोगलाभेन वनगमनाज्जालाभेन कृता
 र्थान् लब्धप्रयोजनान् अस्मानिति द्वयोरप्यस्मादोवज्जलमिति परः
 स्वमते वाङ्माध्यात्मिकभाववज्जलविवचया सीतान्वितत्वाद्वा ॥१२॥

असृष्ट योयश्च भयेष्वरक्षीद्यः सर्वदास्मान्पुषत्स्वपो
 षं । महेपकारस्य किमस्ति तस्य तुच्छेन दानेन वन
 स्य मोक्षः ॥ १३ ॥

असृष्ट यः । असृष्ट जनिवान् सृजेर्देवादिकस्यात्मनेपदित्वात्
 लुङि रूपम् न तौदादिकस्य परस्मैपदित्वात् सृजिद्वशोरित्यम्
 यश्च भयेषु सत्सु अरक्षीत् पालितवान् रक्षपालन इत्यस्य लुङि
 रूपम् यः सर्वदा सर्वकालं सर्वैकान्येत्यादिना दाप्रत्ययः य
 स्मापुषत् स्वपोषन्नेनापुषत् पुष्टवान् पुषेर्लुङि रूपम् पुषादित्वा
 दवाङ् स्वपुष इति णमुल् अमेवायधेनेति समासः यथाविध्यनु

प्रयोगश्च तस्य पितुः सम्बन्धिनामहोपकारस्य किमस्ति मोक्षः प्र
त्युपकारो नैवेतिभावः केनेत्याह तुच्छेन असारेण वनस्य चानेन
जातेर्भावे व्युद् वनस्येति शेषसामान्ये षष्ठी कृतचणायाम् पञ्चा
नत्यर्थकर्माणि चतुर्थ्या वाधमानत्वात् ॥ १३ ॥

अष्टष्ट्यादि । योऽस्मान् अष्टष्ट जनितवान् सृजौ प्रविमर्गे च
स भवेषु अरचीत् रक्षेष्ट्या रूपं यः सर्वदा सर्वकालं अस्मान् स्व
पौत्रं अपुषत् स्वेन धनेन पुष्टवान् स्वधौषमिति चण्वाभीष्ट्येदत्य च
वाशब्दस्य व्यवहारकचित्ताक्षणम् तदेनुप्रयोगस्त्वभिधानात् अपुष
दिति शास्त्रिद्युदिति छः सर्वदा इति सर्वैकात्म्ये दात् तस्य
पितुः सम्बन्धिनामहोपकारस्य तुच्छेन लघीवसा वनस्य गमनेन
किं मोक्षः प्रत्युपकारोऽस्ति नास्त्येवेतिभावः वनस्येति ढधे कृतीति
कर्माणि षष्ठी ॥ १३ ॥

विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रमष्टो यदोर्द्ध्वशीर्षं तृणवद्दिशु
ष्कः । अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे न शासने ऽवास्थित
यो गुरुणा ॥ १४ ॥

विद्युत् ॥ अर्थे कार्यविशेषे दुरापेऽपि कच्छप्रायेऽपि ईषद्भस्म
खित्वादिना खलु गुरुणा यच्छासनमादेशः तस्मिन् योनावा
स्थित नावस्थितवान् अवपूर्व्यान्तिष्ठतेर्लुङ् समवेत्यादिना तद्
स्वाधोरित्येति क्लृप्तमित्यच्चाह्लादक्यादिति सिञ्चेलोपः स वरं
विद्युत्प्रणाशं प्रमष्टः विद्युदिवोत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशकृतः च
पमाने कर्माणि चेति चकारात् कर्त्रोर्जीवपुरुषशोरित्यतः

कर्त्तृगृहणानुक्तौ कर्त्तृवाचिनि विद्युच्छब्द उपपदे णमुल् उप
सर्गादसमास इत्यादिना णत्वम् वदेत्यथवा स ऊर्द्धशेषानुस
वदिशब्दः ऊर्द्धशेषीत्यादिना णमुल् उभयचामैवेत्यादिना समा
सः यथा विध्यनुप्रयोगश्च किमु प्रवासे किमुनः प्रवासविषये यच्छा
सनन्तत्र तावदनवस्थितस्य सुतरामेव पूर्वोक्तं प्रयुज्यते ॥१४॥

विद्युदित्यादि । दुरापे दुःखेन प्राप्तेऽर्थे प्रयोजने गुरुणा शास
ने आज्ञायां यो न अवास्थित न तस्यैव वरं विद्युत्प्रणागं प्रनष्टो
विद्युदिव उत्पत्यनन्तरमेव नष्टः चणखेत्यत्र वा शब्दस्य व्यवस्था
वाचित्वात् कर्त्तृरुपमानात् नशोगतार्थाक्षणम् तदनुप्रयोगस्त्व
भिधानात् प्राप्त्वक्षोण इति शान्तनोषत्वं दुराप इति ईषदुःखैः
खलभावडे इति खल अवास्थितेति अवपूर्वोक्तिष्ठतेः प्रतिज्ञानिर्णय
इति मं व्यासिः स्थादोर्द्धिष्टीमेनणुरिति डिस्तस्य गुणाभावः ससु
खादिति सेलीपः । शासनं राजदत्तोर्द्धिलेखाज्ञाशास्त्रशास्तिभि
ति विशः । वरं मनागिष्टे देवकल्पितकामाचोर्ध्वरः श्रेष्ठे पुनस्त्रिषु ।
मनागिष्टे भवेत् क्लीवमन्ये त्वाङ्गसद्व्ययमिति रन्निदेवः यदा
अथवार्ये तृष्वदूर्द्धशेषं विशुष्क ऊर्द्धशुष्क इत्यर्थः ऊर्द्धाच्छवेर्ग
तार्थाच्च तदनुप्रयोगस्याभिधानात् किमु सुप्रवासे सुकरप्रवास
विषये यत् शासनं तच्च योनावास्थित स किं पुनः सुतरामेव पूर्वो
क्तं युक्तं किमुतेति कश्चित् पाठः ॥१४॥

पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीप्तातस्य शोकापनुदा
भवेत् । मा दर्शतान्यं भरतश्च मत्तो निवर्त्तयेत्याह
रथं स खतं ॥१५॥

पौराः ॥ हे पौराः यथागतनिवर्त्तध्वम् विधा लोट् इति
तान्यगादीत् उक्तवान् रामः गदेरतोहलादेरिति वृद्धिः इट्
इटीति सिचौलोपः तातस्य पितुः शोकापनुदाः शोकापह
र्त्तारो भवेत् तुन्दशोकयोरित्यादिना कः भवतेर्विधौ प्रार्थनायां
वा लिङ् मध्यमपरुषवज्जवचनम् भरतश्च मत्तो मत्तः सकाशात्
अस्मदः पञ्चम्यास्तसिल् प्रत्ययेत्तरपदयोश्चेति मदादेशः अन्यं
भरतस्मा दर्शत मा द्रष्टारः स्यः अपि तु योऽहं स एव भरतः स च
प्रतिष्ठितः राज्यम्यालयिष्यतीत्येव न्यगादीत् दृशेर्माङि लुङ् इरि
तोवेत्यङ् ऋदृशोऽङ् गुणः निवर्त्तय रथमिति सूतश्च सुमन्त्रमा
हस्म लट् स्म इति लट् ब्रुवः पञ्चानामित्याहादेशः तिपोणल्
॥ १५ ॥

पौरा इत्यादि । हे पौराः पुरवासिनो यूयं निवर्त्तध्वं निवृत्ता
भवत विधिनिमन्त्रणेति विधौ गी । तातस्यास्मत्पितुः शोकापह
र्त्तारो यूयं भवेत् विधिनिमन्त्रणेति विधौ प्रार्थनायां खी ख्याया
युस्सामामिति याशब्दस्य इत्वं शोकापनुदा इति क्लृप्ता इति
इङ्कुत्वात् नुदः कः मत्तोऽन्यं भरतं यूयं मा दर्शत अहमिव सोऽपि
पालयिष्यतीति ध्वनिः । दृशिरौप्रेक्षणे मा योगे टो इरनुबन्धात्
शासुलिङ्गदिति विकल्पितोङ् दृशेर्णुरिति गुणः मत्त इति अ
न्यारभ्येति पञ्चमी तङ्क्तेरिति तस् वाङ्गल्यात् त्यदांटेरकाविति
न टेरेत्युक्तं रामो न्यगादीत् उक्तवान् हसादेः सेम इति वृद्धिः
त्वं रथं निवर्त्तयेति सूतं सारथिं सुमन्त्रमाहस्म की स्मेनातीत इति
स्मेन योगेऽतीते की पञ्चतिप्पञ्चण्व्याहश्चेति तिपोणप् ब्रुव आ
हादेशः ॥ १५ ॥

ज्ञात्वेङ्गितैर्गल्वरतां जनानामेकां शयित्वा रजनीं स
पौरः । रक्षन् वने वासकृताङ्गयाज्ञान प्रातश्चलेना
पञ्चगाम रामः ॥१६॥

ज्ञात्वा । निवर्त्तध्वमित्युक्ते ये तच्चानिवृत्ताः तेषां जनानां रामो
गल्वरताङ्गमनशीलतां ज्ञात्वा गल्वरश्चेति निपातितः तैरिङ्गितै
रभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः दङ्गतेर्भावे निष्ठा वनेवास इति सप्तमीति
योगविभागात् समासः शयवासवासिध्विति विभाषा सप्तम्या
अलुक् तेन कृतासिंहादिभयात् रक्षन् पालयन् तान् पौरान्
सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं शयित्वा कालाध्वनोरिति द्वितीया
शयित्वेति नत्वासेडिति किल्वप्रतिषेधात् गुणो भवति प्रातः प्रातः
काले क्लेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपञ्चगाम गतवान् ॥१६॥

ज्ञात्वेत्यादि ॥ निवर्त्तध्वमित्युक्तेऽपि तच्चानिवृत्तानामिङ्गितै
रभिप्रायबोधकैश्चेष्टितैर्गल्वरतां गमनशीलतां ज्ञात्वा रामः सपौ
रः पौरैः सह एकां रात्रिं शयित्वा तान् जनान् वने वासकृताङ्ग
यात् रक्षन् प्रातश्चलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपञ्चगाम इङ्गि
तैरिति इगिगत्यां भावे क्तः गल्वरतामिति स्वरप् मस्य तश्च रज
नीमिति देशाध्वकालेति कर्षसंज्ञा शयित्वेति सेमचुधेत्यादिना
किञ्चिषेधात् णुघूङ् इति गुणः वनेवास इति अकालवाचिनः शयवा
सवासिध्विति सप्तम्याअलुगिति परः । स्वमते सरसिजमित्युदा
हरता कचित् समासे विभक्तेरलुगिति सूचितं ॥१६॥

अस्मात्पुनरसं कर्णं स्वन्नो मुहुर्मुहुर्न्यश्वसिषुः कवो
ष्णं । हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः पराङ्मुखैस्ते न्यवृ
तन्मनोभिः ॥ १७ ॥

अस्मात्पुनः ॥ ते पौरा राममपश्यन्तः कर्णं स्वन्नो विलपन्तः
रुशब्द इत्यस्य शतरि रूपम् असम् अश्रु अस्मात्पुनः मुक्तवन्तः सृजे
स्त्रौदादिकस्य परस्त्रौपदिनः सिचि सृजिदभोरित्यम् हलन्तलक्ष
णां वृद्धिः चोःकुःखरिचेति चर्लम् मुहुर्मुहुः भूयो भूयः कवोष्ण
मीषदुष्णमन्तः सन्तापात् कवक्षोष्ण इति कोः कवादेशः न्यश्वसिषुः
श्वसेलुङ् ह्यन्तेत्यादिना श्वसेवृद्धिप्रतिषेधः अतोहलादेशलोभोरि
ति विकल्पस्य प्राप्तत्वात् हा राम हा कष्टं कष्टमिति ब्रुवन्तः पराङ्मु
खैः येन गतो रामसेन गतैर्भनोभिरित्यभूतैः न्यवृतन् निवृत्तव
न्तः द्युल्लोभुङोति परस्त्रौपदिकल्पात् द्युतादित्वादङ् ॥ १७ ॥

अस्मात्पुनरित्यादि । ते पौरा राममपश्यन्तः कर्णं स्वन्नो विल
पन्तः अस्मिन्नेषजजलं अस्मात्पुनरित्यक्तवन्तः रुदन्त इति रुदरोदे श
तृः अस्मात्पुनरिति सृजौश्वसिषुर्मेत्यां सिः वर्द्धोऽकिदिति ऋकारस्य
रः ब्रजवदेति अनिमत्वात् त्रिः शङ्काजेति षड् षटोः कः से इति कः
किलादिति षः अनुस्मिदेरिति अनउस् कवोष्णं ईषदुष्णः अन्तः स
न्तापात् कत्कवौषाग्न्युष्ण इति ईषदर्थे कवादेशः मुहुर्मुहुर्वारं
वारं न्यश्वसिषुः निःश्वसितवन्तः हसादेः सेम इत्यादौ श्वसवर्जनात्
श्वसेर्न त्रिः हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः ते पौराः पराङ्मुखैराम
दिगनुसारिभिरपूर्वकामत्वात् परिभूतैर्वा मनोभिरुपलक्षिताः
सन्नो निवृत्ताः वृतेर्द्युतादित्वात् शासुलिद्युदिति डः तेनैव लोपोऽ

तोऽदेवोरित्यकारलोपः । साधनहेतुविशेषेति विशिष्टशे तृतीया
हा रामेति हाशब्दयोगे षष्ठ्यर्थेद्वितीया अत्र तु तदभाव इति श्री
पतिः सामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य रामः समुध्यते इति दौर्गाः न स
मुद्धाविति हादियोगे द्वितीयानिवेधार्थं क्रमदीश्वरसूत्रं स्वमते
हाशब्दवाच्येन कष्टेन नात्र रामस्य योगोविवक्षितः किन्तु पौरा
णमेव तद्योगाभावाच्च द्वितीया ॥१७॥

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा सहाश्वमात्मानमन
ल्पमन्युः । ससीतयोराधवयोरधीयन् श्वसन् कदुष्णं पु
रमाविवेश ॥१८॥

सूतो । सूतोऽपि सुमन्त्रः सहाश्वमर्थैः सह अनल्पमन्युः प्रवृद्ध
श्लोकः राघवयोः रामलक्ष्मणयोः सख्याणामित्येकशेषः ससी
तयोः सीतासहितयोः अधीयन् स्मरन् इकस्मरण इत्यस्य प्रतरि
रूपं यणादेशः अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी श्वसन् कदुष्णम् ईषदु
ष्णङ्गवच्चोष्ण इति चकारात् कदादेशः गङ्गातटात्प्रतिनिवृ
त्य पुरमध्याध्यामाजगाम आगतवान् गङ्गासलिलैः आत्मनो
वाह्यमाभ्यन्तरं पवित्वा पवित्रीकृत्य पूजयेति विकल्पेनेट्पूजः
क्ताचेति किल्लप्रतिषेधान् गुणः ॥१८॥

सूत इत्यादि । सूतः सारथिः सुमन्त्रीऽपि गङ्गासलिलैः सहाश्वमा
त्मानं पवित्वा पवित्रीकृत्य सीतासहितयोः रामलक्ष्मणयोः अधीयन्
स्मरन् कदुष्णं श्वसन् पुरमध्याध्यामाविवेश प्रविष्टवान् अनल्प
मन्युः प्रवृद्धश्लोकः गङ्गासलिलैः पवित्वा इत्यनेन गङ्गापर्यन्तं तत्र

मनं ध्वन्यते पूक्षिशुदितदम् इति विभाषित इम् सेमक्षुधेत्यादिना
 कित्त्वविधेधात् शुर्धूङ् इति गुणः ससीतयोरिति सहः सेवेति वङ्
 व्रीहौ सादेशः । राघवयोरिति समार्थेनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी
 अधीयन्निति अधीकलस्रृत्या इण्वदिकइति वाक्यात् यिणोऽच्य
 णाविति यादेशः कचिन्न स्यात् आतिदेशिककार्यमनित्यमितिन्या
 यात् तेनात्र शुद्धोरन्वचीति इयादेशः कदुष्णमिति कत्त्वौचेति
 कोः कदादेशः ॥ १८ ॥

प्रतीयषा पूर्द्दृष्टे जनेन द्यौर्भानुशीतांशुनिराकृते
 व । राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि शोकान्धकारक्षतस
 र्व्वचेष्टा ॥ १९ ॥

प्रती । जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य पूरयोध्या
 दृष्टे दृष्टा कर्मणि लिट् प्रतीय इति ईङ्गतावित्यस्य रूपत्र पुन
 रिणः तस्य हि तुकि प्रतीत्येति स्यात् । षत्वतुकोरसिद्ध इत्येका
 देशस्यासिद्धत्वात् प्रतीयुषा सा दृष्टे इति पाठान्तरम् प्रतिनि
 वृत्तेन सा पूर्द्दृष्टे दृष्टेत्यर्थः । अस्मिन् पाठे तु उपेयिषानित्या
 दिना इणः कसौ रूपन्द्रष्टव्यमत्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् । शोको
 ऽन्धकार इव शोकान्धकारः तेन क्षता नीतानुष्ठेयंकर्मणि चेष्टा
 परित्यन्दो यस्यां पुरि सा तयोक्ता राज्ञोऽपत्यानि राजश्वशुरा
 द्यत् राजन्याः क्षत्रियाः येषाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः रा
 जन्या नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि द्यौः भानुशीतांशुविनाकृतेव
 द्यौराकाशः यथा नक्षत्रसमन्वितापि राज्ञौ भानुचन्द्राभ्यां विना
 कृता रहिता अन्धकारच्युतसर्व्वचेष्टा तद्वत्सापि भानुचन्द्रस्यानी
 ययोः राघवयोर्विरहात् ॥ १९ ॥

प्रतीत्यादि । जनेन रामानुथायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य सा पू
रयोध्या ददृशे कर्मणि ठी प्रतीयेति इयङ्गत्यामित्यस्य रूपं न
त्विणस्तनागमप्रसङ्गात् प्रतीयुषेति पाठे प्रतिपूर्वादिणः कसुः प्र
तीयवः शब्दस्य वसोर्त्वं सेमपीति सेमवस्तीत्वं प्रतीयुषा प्रतिनिवृ
त्तेन जनेनपूर्वदृशे इतियोजना कीदृशी पूः प्रोक्तोऽन्धकार इव तेन
क्षता नाशिता सर्वेषां चेष्टा सर्वा वा चेष्टा यस्या सा तथा । राज
न्याः क्षत्रिया नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि पूः सूर्यचन्द्राभ्यां रक्षिता
द्यौराकाशमिव यथा नक्षत्रसमन्वितापि द्यौः सूर्यचन्द्राभ्यां निरा
क्षता अन्धकारक्षतसर्वचेष्टा तद्वत् सापि सूर्यचन्द्रतुल्ययोराश्वव
द्यौरभावादिति भावः । राजन्य इति राज्ञां समूह इति गर्गादि
त्वात् षष्ठ्यः मन्वर्जानित्यादिना नलोपनिषेधः ॥ १८ ॥

विलोक्य रामेण विना सुमन्त्रमच्योष्ट सत्वानृपति
श्च्युताशः । मधूनि नैषीद्वलिपन्न गन्धैर्मनोरमे न व्य
वसिष्ट वस्ते ॥ २० ॥

विलोक्य । रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य दृष्ट्वा नृपतिर्दशरथः
सत्वात् स्वभावादच्योष्ट च्युतः च्यवतेरकर्मकालुङ् गतोऽपि मद
चनमतिक्रम्य आगच्छेद्राम इति अस्य या आशा सा च्युता यस्य
स च्युताशः सत्त्वात् च्युतश्च मधूनि पातुनैषीत् नेष्टवान् नेटीति
सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । गन्धैश्चन्दनादिभिर्नालिपत् लिपेलिपि
सिचिहवश्चेत्यङ् मनोरमे चेतोहारिणी वस्ते न व्यवसिष्ट न परिहि
तवान् वस आच्छादने इत्यस्मात् लुङ् अनुदात्तेच्चात्तङ् ॥ २० ॥

विलोक्येत्यादि । रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य नृपतिर्दशरथः

सत्तात्स्यभावात् शब्दसाध्यादा अस्मिन् च्युतः च्युतोऽकर्षकात् टी
मतेऽपि रामः कदाचित् घोरारामनुरोधान्नदचनमतिक्रम्य
आगच्छेदित्याशा च्युता बल्य स तथा मधूनि नैषीत् इषुदृष्ट्या
यां टी मन्त्रैस्सन्धनादिभिर्न यलिपत् बल्यस्य ख्यालिपेति छः मनो
रमं वस्तुद्वयं न व्यवसिष्टं न परिहितवान् वसलङ्घ्याच्छादने
सर्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्य भावयोः । आत्मनि व्यवसाये च
चित्ते प्राणिषु मनुषु इति त्रिष्वः ॥ २० ॥

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत् कृताकृतेभ्यः क्षिति
पालभाग्यः । स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः शोकाग्नि
नागाद्युनिवासभूयं ॥ २१ ॥

आसिष्ट । एकत्र स्थाने शुचा शोकेन नासिष्ट नोपविष्टः
आसेरात्मनेपदिनौलुङ् । कृतानि चाकृतानि चेति क्लेन नञ्
विशिष्टेनानजिति समासः असमापितेभ्य इत्यर्थः क्षितिपालभ्य
जन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभाग्यः व्यरंसीत्
विरतः विमुखोऽभूदित्यर्थः जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्या
नमिति अपादानसंज्ञा रमेर्लुङ् व्याङ्परिभ्योरम इति तिप्
यभिरमेत्यादिना सगिटौ । स एवभूतो राजा चन्दनोशीरमृ
णालैः शोकाग्निप्रतीकारभूतैर्दिग्ध उपलिप्तोऽपि उदेगाग्निनैव
द्युनिवासभूयन्देवलमगात् गतवान् दिहेर्निष्ठायान्दादेर्धातोर्ध
इति घः झषस्तयोर्धोधः झलांजझञिति जश्लम् दिवि निवासो
येषः ते द्युनिवासाः देवाः तेषां भाव इति भुवोभाव इति क्यप्
॥ २१ ॥

आसिष्ट इत्यादि । मुचा श्लोकेन एकच एकस्थाने न आसिष्ट
आसलङ् उपवेगे । कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभागभ्यः राजकर्त्तव्यदू
तसम्प्रेषणादिभ्यो व्यरंसीत् विरतवान् घे पं परानुदत्यादिना वि
पूर्वात् रमेः पं यमरमेति इमस्यै कृतावयवसम्बन्धात्कृतं अकृ
तावयवसम्बन्धाच्चाकृतं इति एकार्थत्वात् कर्मधारयः । अनञ्जः कः
नस्य तेन मनजेति कर्मधारय इति परः क्षितिपालं भजन्ते इति
ढाङ्गजवहेति विष् स ईदृशो राजा चन्द्रेणोशीरमृष्टालैलापोप
शान्तिसाधनैर्दिग्धो लिप्तोऽपि शोकाग्निनैव हेतुना युनिवासभूय
देवत्वमगात् दिवि निवासोयस्य इति विग्रहः निवसन्त्यचेति घञि
द्यौर्निवासोयस्येति वा उहस्युडिति उङ् तस्य भवनं भूहनः कवि
ति भुवोभावे क्यप् दिग्ध इति दिहौ उपलेशे कः दादेर्धः ढभात्त
थोरिति तस्य धः झपझसोरिति घस्य गः उशीरं वीरणमूलं ॥ २१ ॥

विचुक्रुशुभूमिपतेर्महिष्यः केशान् लुलुञ्चुः खवपूंषि
जघ्नुः । विभूषणान्यनुमुचुः क्षमायां पेतुर्वभञ्जुर्वलया
नि चैव ॥ २२ ॥

विचु ॥ भूमिपतेराज्ञो महिष्यः पत्न्यः अविमह्नाष्टिषच् इत्या
णादिकः षिषच् विचुक्रुशुः रुदितवत्य इत्यर्थः सा खामिन्निति
तथा केशान् लुलुञ्चुः उत्पाटितवत्यः खवपूंषि शरीराणि जघ्नुस्ता
डितवत्यः विभूषणानि हारादीनि उन्मुमुषुर्मुक्तवत्यः क्षमायाश्च
वि पेतुः वलयानि अवैधव्यविक्रानि वभञ्जुः चूर्णितवत्यः एते लिङ्
न्ताः पेतुरेताभ्यासलोपौ ॥ २२ ॥

विचुकुशुरित्वादि ॥ भूमिषतेर्दशरथस्य महिष्यः विचुकुशुः
 क्रन्दितवत्यः हाहा खामिन्निति नृपमाकृतवत्यो वा बह्वपि क
 ताभिषेका महिषीत्वमरः सा चैकैव तथाप्युपचारात् पत्नीमात्रेऽ
 पि तिष्ठणामेव कृताभिषेकत्वमिति केचित् केनान् लुलुब्धः उत्पाटि
 तवत्यः स्यात्पितृकिदेति अकित्पक्षे उड्ङ्गलोपाभावः खवपू
 षि जघ्नः ताडितवत्यः विभूषणानि हारादीनि उन्मुमुषुः त्यक्तवत्यः
 समायां भुवि पेतुः तृफलिति पतेरतएत्वं खिलोपश्च बलघानि अवै
 धव्यलक्षणानि वभञ्जुः सर्वत्र वा उड् ॥ २२ ॥

ताः सान्वयन्ती भरतप्रतीक्षा तं बन्धुता न्यक्षिपदा
 शु तैले । दूतांश्च राजात्मजमानिनीषून् प्रास्थापय
 न्मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥

ताः सां ॥ बन्धुता बन्धुसमूहः यामजबन्धुसहायेभ्यस्तत्
 ता महिषीः सान्वयन्ती संस्थापयन्ती सान्वङ्करोतीति णिच् । तं
 दशरथं मृतं तैले न्यक्षिपत् निक्षिपवती आशु शीघ्रं माभूत्पूतिरिति
 क्षिपेर्लुङ् पुषादिनादङ् कस्मान्न्यक्षिपदित्वाह भरतप्रतीक्षा
 तेन संस्कारः कर्त्तव्य इति सा भरतेत्यतीक्षते ईक्षिचमिभ्यंचेत्
 पसङ्गानाहः दूतान् प्रास्थापयत् प्रहितवती राजात्मजभरत
 मानिनीषून् आनेतुमिच्छून् अन्यथा कैकेयीवैमुखाङ्गरौ प्रियैर्बु
 खात् दूता अपि आनेतुमिच्छन्ति तथापि मन्त्रिमतेन न खमतेव
 यूनः तेषाङ्गन्तुं समर्थत्वात् ॥ २३ ॥

तादृत्यादि ॥ बन्धुता बन्धुसमूहः ता महिषीः सान्वयन्ती

आद्यावयवी तं मृतं दशरथं श्रीघं पूतिगन्धाग्रहणा तैले अशि
पत् त्रिपयुदादित्वात् कुतो न्यक्षिपदित्वाद् भरतप्रतीका भरत
प्रतीक्षते इति पञ्चादित्वाद् भरते प्रतीका यस्या इति वा दूतोऽह
मन्विषा मनेन बुद्ध्या केकयीं प्रति क्रोधेन भरते वैमुख्यात् त
स्त्रेच्छया प्रास्थापयत् प्रहितवती राजात्मजं भरतं आग्निनीषून्
आनेतुमिच्छून् ये स्वतएव भरतमानेतुमिच्छन्ति तत्प्राप्तये सु
क्तमिति भावः यूनस्तद्वृणान् श्रीघ्रगमनसामर्थ्यात् बन्धुतेति जन
स्वलेति समूहार्थे तः सान्त्वयन्तीति सान्त्वत्क सान्त्वने शतृ ॥२९॥

सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षाच्चक्रे विवस्वन्तमधः
स्फुरन्तं । आख्यदसम्भातृकुले सखिभ्यः पश्यन् प्रमा
दं भरतोऽपि राज्ञः ॥२४॥

सुप्तो । भरतोऽपि मातृकुले वसन् सखिभ्यो मित्रेभ्यः आख्यत्
कथितवान् ख्यातेर्लुङ् अस्यतिवक्त्राद्यादिनाऽङ् क्रियाग्रहणङ्
र्त्तव्यमिति सम्प्रदानसंज्ञायाञ्चतुर्थी । किमाख्यदित्वाद् अहं
सुप्तः सन् नभस्ता नभस्तलात् आकाशात्पतितं विवस्वन्तमादित्यं
स्फुरन्तञ्चलन्निरीक्षां चक्रे निरीक्षितवान् ईश्वरिजादेरित्याम् ।
उत्तमविषये सुप्तप्रमत्तावस्थायां चित्तव्याप्तेपात् परोक्षे सिद्धे
पश्यन् विलोकयन् राज्ञो दशरथस्य प्रमादमनिष्टम् ॥२४॥

सुप्त इत्यादि ॥ भरतोऽपि मातृकुले वसन् सन् राज्ञो दशर
थस्य प्रमादं अनिष्टं पश्यन् वितर्कयन् सखिभ्यो मित्रेभ्य आख्यत्

कथितवान् वक्ष्येति ऊः तादर्थ्यं चतुर्थी यदभिप्रेत्य धातुर्थस्तत्र
चतुर्थीति परः किमाख्यदित्याह सुप्ताऽहं नभस्त आकाशात्
पतितं अधः स्फुरन्तं विवस्वन्तं सूर्यं निरीक्षाञ्चक्रे दृष्टवानस्मि अ
स्मदि चित्तस्य विज्ञेये ठीति परः स्वमते नियमाभावात् भवत्येव
सुप्तस्य तादृशसूर्यदर्शनेन चित्तविज्ञेयार्थो ऽपि गम्यत एव ईचङ्
दर्शने विजादीत्याम् ॥२४॥

अग्निश्रवज्ञात्ययिकं तमेत्य दूता यदार्थं प्रयियासय
न्तः । आंदिष्ट जाताञ्जिहिषस्तदासावृत्कण्डमानो
भरतो गुरूणां ॥२५॥

अग्नि । दूताएत्य आगत्य भरतमातृकुलमित्यर्थः । आह-
पूर्वादिणः क्ताप्रत्ययस्य स्थपितुकि च रूपम् । यदा तं भरतमर्थं
वचनमग्निश्रवन् आवितवन्तः अर्थयतेऽनेनेति णिच् घञ्च ष्टणो
तेर्णन्ताङ्गुडि चङि दिव्यचनम् स्ववतिष्टणोतीत्यभ्यासस्त्वम् ।
आत्ययिकम् अत्ययो विनाशः स प्रयोजनमस्येति तदस्य प्रयोज
नमिति ठञ् पिता ते ज्ञानस्त्वान्द्रुमिच्छतीति आत्ययिकं वचनं
तमिति गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा ष्टणोतिः शब्दकर्मत्वात्
अर्थमिति कर्तुंरोषिततममित्यनेन प्रयियासयन्तः प्रयातु
मिच्छन्तम्भरतम्योजितवन्तः सनन्तप्यन्तोऽयं तदा असौ भ
रतो जाताञ्जिहिषः जाता अञ्जिहिषा गमनेका यस्य सः अहि
गतौ इदितोनुम् तस्मादंहितुमिच्छतीति सन् इट् अजादेर्द्विती
यस्येति द्विशब्दो द्विरप्यते नकारस्य नन्दा इति प्रतिषेधः अभ्यास

कार्यम् अनुस्वारपरसवर्णौ अःप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः टाप् आं
हिष्ट गतवान् तस्मादेवात्मनेपदिनो लुङ् उत्कण्ठमानः स्मरन्
मठिकठिशोक इत्यस्मादात्मनेपदिनो रूपम् अनेकार्थत्वाद्भूतु
नाम् । गुरुणाम्पितामहादीनां अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी ॥ २५ ॥

अग्निअवन्नित्यादि । दूता इत्य आगत्य अर्थात् भरतमातृकुलं
तं भरतं अत्ययरूपं अर्थं वस्तु यदा न अग्निअवन् आवितवन्तः
प्रथियासयन्तः भरतं गमनेच्छां कारयन्तः तदा अथैा भरतः
जाता अञ्जिहिषा गमनेच्छा यस्य तादृशः सन् गुरुणां पितादी
नां उत्कण्ठमानः स्मरन् आंहिष्ट गतवान् अग्निअवन्निति अत्र
ए ज्ञिः प्रेरणे इति ज्ञिः ज्ञिओत्यङ् धुर्दिष्ट्यङोति द्विः खेः सन्वत् सुम्
लुद्गु प्रमुच्यङ्गाम्बेति खेरुकारस्य इत्वं ज्ञिण्यन्तेजुङोतरिति त्रिः
यस्मायवायाव इति आव् ज्यञ्जुङ् खः ज्ञेर्लोपः घोऽज्ञौ ज्ञेरिति प्र
यो ज्यस्य कर्त्तुः कर्मत्वं आत्ययिकमिति अत्ययो विनाशः विकारसं
घेति श्लोकः । अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने नि
वृत्तौ च विषये च प्रयुज्यते । केचित्तु अर्थयते अनेनेत्यर्थं वचनं
आत्ययिकं अनर्थसम्बन्धीत्यर्थः अर्थमित्यत्र अमुमिति पाठे अमुं
भरतं प्रथियासयन्तः आत्ययिकं राज्ञो मरणं । एत्येति व्यादनञ्
इति आङ्पूर्वादिणः क्लायप् स्वस्यतन्पितीति तन् प्रथियासयन्त
इति यातेः सनन्तात् ज्ञिः शतृः आंहिष्टेति अहिङ्गता इदित्वाङ्मुन्
जाताञ्जिहिषः इति अहेः सन् इम् नाजन्तादेरादिर्द्विरिति स्यादौ
नवद्रोये इति च निषेधात् आदिनकारस्य न द्वित्वं संख्याद् इति
अः कठिङ् आथ्याने इष्टानवाप्तौ तदवाप्तयेऽभिलाष उत्कण्ठे
त्यन्ये । गुरुणामिति समर्थैनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ २५ ॥

बन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वादासेदुषः स्नेहवशादपा
यं। गोमायुशारङ्गगणाश्च सम्यङ्नायासिषुभीममरा
सिषुश्च ॥२६॥

बन्धू। दुःस्वप्नदर्शनेन अकस्माच्च पितृदूतागमनेन स्नेहवशात्
चेतसि समाकुलत्वाद्भरतो बन्धूनशङ्किष्ट शङ्कितवान् उत्प्रेक्षित
वानित्यर्थः। शङ्कतेरात्मनेपदिनो लुङि रूपम् कीदृशान् आ
सेदुषः अपायं विनाशं गतवतः भाषायां सदवसेत्यादिना कसुः
अतएकहलित्येत्वाभ्यासलोपौ। अस्मदन्धुः कश्चित् व्यसनमा
पजोऽभूदिति गङ्गतस्त्वस्य गोमायुशारङ्गगणाः शृङ्गालमृग
गणाश्च सम्यगनुकूलजायासिषुः नागताः यातेर्लुङि यमरमति
सगिठौ शृङ्गालाः प्रदक्षिणङ्गताः मृगाश्च सव्यमित्यर्थः। भीम
भुदेगकरमरासिषुः रसिताः रसेः परस्मैपदिनो लुङ् अतोह
लादेरिति वृद्धौ रूपम् न रासेः तस्यात्मनेपदित्वात् ॥२६॥

बन्धुनित्यादि। दुःस्वप्नदर्शनात् अकस्मात् पितृदूतागमनाच्च स्ने
हवशात् चेतसि समाकुलत्वात् गच्छन् भरतो बन्धून् अपायं विना
शं आसेदुषः प्राप्तान् अशङ्किष्ट शङ्कितवान् शकिङ्चासशङ्कयोः
गच्छतस्त्वस्य गोमायुशारङ्गगणाः शृङ्गालहरिणसमूहाः सम्यग
नुकूलं नायासिषुः नागतवन्तः शृङ्गालाः प्रदक्षिणङ्गता इत्यर्थः।
यातेर्लुङि यमरमेतीमन्मनौ अनुस्मिहेरिति अन् उस् भीमं भया
नकं यथास्त्रान्तथा अरासिषुः शब्दं कृतवन्तः रसशब्दे हसादेः
सेम इति त्रिः अन् उस्। चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शवले चिञ्चि

ति दन्त्यादौ रभसः । शृणोतेऽर्थमादङ्गः श्रौणादिक इति ताल
व्यादिं केचिदाहुः ॥२६॥

स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन् शुश्राव घोषं न जनौ
घजन्यं । आकर्षयामास न वेदनादान्न चोपलेभे
वणिजां पणायाः ॥२७॥

सप्रो । स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुलात् प्रोषितः सन् भाषा
यामित्यादिना कसुः यजादित्वात्सम्प्रसारणन्दिर्बचनम् वस्त्रे
काजाद्घसामिति इट् पुरमघोषामेत्य आगत्य प्रवेक्ष्यन्
घृहमित्यर्थात् पुरम्प्रविष्टः घोषं शब्दञ्च शुश्राव न श्रुतवान् जनौ
घजन्यञ्चमसमूहेन जन्यमुत्पाद्यं तकिश्चित्तिद्यतीति जनैर्यत्
तथा वेदध्वनीन्नाकर्षयामास न श्रुतवान् प्रातिपदिकाद्भावार्थं
इति णिच् तदन्तात् लिङ्यामि अपामन्तेत्यद्यादेशः न चोप
लेभे नोपलब्धवान् वणिजां पण्यजीविनामण्यायान् पणलाभान्
कच्चच्चिद्रूपव्यहारस्योक्तिवलात् पणन्ते इति वणिजः पणेरिजा
देशव इत्यौणादिकः पणन्त इति पणाः नित्यमणः परिमाण
इत्यप् व्यवहर्त्तव्याः । ईयन्ते प्राप्यन्ते वणिग्निरित्यद्याः लाभा
एरजिति इणः कर्मणि अच् पणानामयाः पणायाः तान् । पणा
यामिति पाठान्तरं वणिजां वस्त्राणि संव्यवहारविषयाणि नोप
लेभे संव्यवहारकुशलाः साधव इति गुपादिषु सुत्यर्थपनिना
साहचर्यात् पणेरपि तदर्थं देवायप्रत्ययः अःप्रत्ययादित्यकारः
टाप् वणिजां प्रलापानिति तृतीयः पाठः वणिकप्रसार कञ्
ज्ञानित्यर्थः ॥ २७ ॥

सहत्यादि । स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुले कृतप्रवासस्ततए
 त्यागत्य पुरमयोधां प्रवेक्ष्यन् प्रवेशं करिष्यन् जनसमूहजन्यं घोषं
 शब्दं न शुभाव । प्रोषिवानिति प्रपूर्वादसौ ऐनिवासे इत्यस्मात्कसुः
 यद्वस्त्रपाद्योरिति जिः द्विलं वसोर्घसेकाजितोम् प्रवेक्ष्यन्निति विश्रै
 प्रवेशे स्यतुः अन्यमिति कृद्धोः कभाव इत्युक्तेः कर्त्तरि ध्यञ्जनौघा
 ज्ञातमित्यर्थः किम्वा तव्यानीयया इति ज्यन्ताज्जनेः कर्म्मणि यः
 वेदध्वनिं न आकर्णयामास न श्रुतवान् कर्णतक्मभिदि वणिजां पणो
 पजीविनां पणायाः कथविक्रयव्यवहारान् न च उपलेभे ददर्श प
 णव्यवहारेस्तुतौ कमच्छतेत्यादिना आयः संस्थाद इति अः स्त्री
 तच्च पणायानिति पाठे पण्यते इति पणाः घञलनटोघे इत्यल्
 आयोलाभः दमान् व्यवहर्त्तव्यलाभानित्यर्थः वणिगापणायानि
 ति पाठे वणिजामापणो निषद्या तत्रायानित्यर्थः आपणस्तु निषद्या
 यामित्यमरः ॥ २७ ॥

चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य तं मातरोऽभ्यर्क्षमुपाग
 तास्त्राः । पुरोहितामात्यमखाश्च योधा विवृद्धमन्युप्रति
 पर्षमन्याः ॥ २८ ॥

चक्रन्दुः । तं भरतं गृहगतमभ्यर्क्षं समोपीभूतं समेत्य ढैकि
 त्वा मातरः कौशल्याद्याः नृपतिमुच्चैरत्यर्थं चक्रन्दुः क्रन्दित
 वत्यः हा खामिन् हा राजन् क गतोऽसीति उपागतआप्तमसम
 श्रुजसं यायान्ताः एवंविधाः युध्यन्त इति योधाः पचादित्वादच् ।
 तै च तं समेत्य नृपतिश्चक्रन्दुः पुरोधीयत इति पुरोहितः निष्ठा

इधातेर्हिः । अमाशब्दः सहाय्यं सह राज्ञा कार्येषु भवतीत्यमा
त्यः अमेहकतसिचिभ्य इति निपातात् पुरोहितामात्यौ मुख्य
धानं येषां योधानाम्ने पुरोहितामात्यमुखाः अमात्यस्याजा
द्यदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः विवृद्धमन्युना
शोकेन प्रतिपूर्णे मन्ये गल्लग्निरिति चेयामिति ॥ २८ ॥

चक्रन्दुरित्यादि । तं भरतं अभ्यर्षं समीपवर्तिनं समेत्य प्राप्य
मातरः कौशल्यादयो नृपतिं चक्रन्दुः तमुद्दिश्य सशब्दं हृदयदुरित्य
र्थः उपागतं अस्मिन्नेवजलं यासां तास्तथा अभ्यर्षमित्यभिपूर्वस्या
ईधातोः कान्तस्य रूपं लुभवाडेत्यादिना निपातितं बुध्यन्ते इति
योधाः पचादित्वाद् न तेऽपि तं समेत्य चक्रन्दुः पुरोऽये धीयते
स्यायते इति पुरोहितः धात्रोहिः अमाशब्दः सहाय्यं सह राज्ञा
कार्येषु भवति अमात्यः त्यचाद्यचिरेति त्यः पुरोहितामात्यौ
मुखं प्रधानं येषां योधानां ते तथा तेजना योधाश्चेति वा विवृद्धेन
मन्युना शोकेन प्रतिपूर्णा मन्यो येषां यासां वा दान्तशान्तपूर्णेति
निपात्यते पञ्चाङ्गीवा शिरा मन्या इत्यमरः ॥ २८ ॥

दिदृक्षमाणः परितः ससीतं रामं यदा नैक्षत लक्ष्म
णञ्च । ० रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छद्यथावदाख्यन्
य वृत्तमस्मै ॥ २९ ॥

दिदृक्ष । स भरतो यदा ससीतं रामं लक्ष्मणञ्च परितः सर्वं
तो दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिदम् श्लाघ्यं स्मृद्ग्रासन इति तद् दृष्ट्वा

चेति युगः किल्ले स्रजिदृशोरित्यम् न भवति नैवत न दृष्टवान्
तदा रोदयमानः अत्यर्थं रुदन् यङि रूपम् अभ्यपृक्तं पृष्ट-
वान् ऐक्षताभ्यपृक्तदिति भूतसामान्यविवक्षया लङ् अन्यथा कवेः
परोक्षत्वात् लिट् स्यात् अथैतस्मिन् प्रस्तावे यथावत् यादृशं वृत्तं
भूतन्तथावत् आख्यन् कथितवन्तः पुरोहितामात्यमुखा असौ
भरताय । ख्यातेरस्यतीत्यादिना ज्ञेरङ् आतोऽलोपः ॥ २८ ॥

दिदृक्षमाण इत्यादि । स भरतः ससीतं रामं लक्ष्मणञ्च परितः
सर्वतः दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् यदा न ऐक्षत तदा रोदयमा-
नो भृशं रुदन् अभ्यपृच्छत्पृष्टवान् अथानन्तरं यादृशं वृत्तं ता-
दृशं तस्मै भरताय आख्यन् कथितवन्तः अर्थात् पुरोहितामात्य-
मुखायोधाश्च दिदृक्षमाण इति दृशेः सन् एनानिमीति गुणनि-
षेधः स्मृदृशननुज्ञा इति मं ईचङ्दर्शने घी रुदेर्मूचस्रचेत्यादि-
ना यङ् प्रच्छैश्चोषे घी ग्रहस्वपाद्योरिति जिः ख्यातेर्वत्त्वस्येति
ङः तादर्थ्यं चतुर्थी यदभिप्रेत्य धात्वर्थ इति चतुर्थीति परः ॥ २९ ॥

आबद्धभीमभुकुटीविभङ्गः श्रेष्ठीयमानारुणरौद्र
नेत्रः । उच्चैरुपालब्ध स केकयीच्च शोके मुज्जश्रावि-
रतं न्यमाङ्गीत् ॥ ३० ॥

आबद्ध । स भरत उच्चैर्महता ध्वनिना केकयीच्च मुज्जमुज्ज-
भूयो भूय उपालब्ध उपालब्धवान् उपाङ्पूर्वोलभिरुपालम्भे
वर्तते तस्मादात्मनेपदिना झलोझलीति सिञ्जलोपे धत्वजश्

ते रूपम् शोके च मन्यौ अविरतमजस्रं न्यमाङ्गीत् निमग्नः मस्जे
 लुङि मस्जिनशोर्लसीति नम् तत्रापि मस्जेरन्यादिनियमात् नुम्
 संयोगादिलोपः हलन्तलक्षणा वृद्धिः हल्ग्रहणं समुदायप्रति
 पत्यर्थमित्युक्तम् कीदृशः आवद्धभीमभुकुटीविभङ्गः भ्रमेऽबुदुरि
 त्वाणादिकोऽङ्कुटेस्त्रीलिङ्गे भावे कृषादिभ्य इतीः तदन्तात् कृदि
 कारादिति ङीष् भुवोः कुटी कौटिल्यं भुकुटी इको ह्रस्वोऽङ्गो
 लवयेति इह्रस्वः तस्या विभङ्गो विरचनम् आवद्धः कृतः प्रथ
 मेनायासप्रवृत्तेन भीमोभयानको भुकुटीविभङ्गो येन यस्य वेति
 शेषीयमाने अत्यर्थं शूयमाने अरुणे लोहिते रौद्रे भयानके नेत्रे
 यस्य सः श्रयतेर्यङि विभाषाश्वरिति वा सप्रसारणम् तमुपाल
 भमाह ॥ ३० ॥

आवद्धेत्यादि । स भरतः उच्चैर्यथा स्थात्तथा मुहुर्वारं वारं के
 कथीं उपालभ्य निर्भर्क्षितवान् शोकेऽविरतं न्यमाङ्गीत् निममज्ज
 कीदृशः आवद्धः कृतोभयङ्करो भुकुटीविभङ्गो येन स तथा पुनः
 किम्भूतः शेषीयमाने अत्यर्थं विटद्धे अरुणे रक्ते रौद्रे भयानके ने
 त्रे यस्य स तथा भुवोः कुटी कौटिल्यं वेक्स्वशार्णेऽसे इत्यत्र व्यव
 स्थितविभाषार्थो वाच्यस्तेन सन्ध्यतिरिक्तस्थाने कश्चित् समासे
 इह्रस्वः स्यादिति देवीदामचक्रवर्त्तिना व्याख्यातं तेनात्र पाक्षिको भु
 वो इह्रस्वः मनोषादित्वाद्वा टुओश्चिगतिवृद्धोः मूचस्रचेति यङ्
 खेर्णुः घौऽज्य्यरे उपाङ्पूर्वास्त्रभेर्गर्हायां टी तन् झसखाऽझसी
 ति सेर्लोपः टुमस्जौशशुद्धौ व्यासिः अनिमत्वात् व्रजवदेति त्रिः
 स्यादेः सेर्लोपः चङिति कङ् किलादिति षः नुण्प्रथ इति नुण्
 ओर्नुरित्यनुसारः अपेज्जोरिति ङः ॥ ३० ॥

नृपात्मजौ चिक्षिणतुः ससीतौ ममार राजा विधवा
भवत्यः । शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं केकयुपज्ञं वत
वह्नमर्थं ॥ २१ ॥

नृप । नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया सह चिक्षिणतुः
क्षिष्टौ ममार मृतो राजा विद्यतेर्लुङ्गलिङ्गोऽस्येति निधमात्तडो
भावः विधवाः धवो भर्त्ता तेन विना भवत्यो जाताः शोच्याः
शोचनीया वयम् अयशोभाजनत्वात् अहलोर्षात् शङ्का इति पा
ठान्तरम् शङ्कनीया वयम् एतत्कृतोऽयमयोग इति भूयानृपा
न विद्यते नृपोयस्यामिति नञोऽस्यर्थानामिति वज्रप्रीतिः लघु
त्वं राज्यप्रार्थनालक्षणकेकयुपज्ञम् केकयाः प्रथमतो ज्ञातम्
नान्यस्य कस्यचित्पूर्वं ज्ञातम् उपज्ञायत इत्युपज्ञम् आतसीप
सर्ग इति स्त्रियामङ्क लक्षणं षष्ठौ केकया उपज्ञेति समासः ।
उपज्ञोपक्रममिति नपुंसकता वत कष्टम्वह्नमर्थम्वह्नदोषं क्लेशम
रणाद्यनिष्ठानां सम्भवात् भरतकृत एवायमयोग इत्येतत्परि
हरनाह ॥ २१ ॥

नृपात्मजावित्यादि । सीतासहितौ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ चि
क्षिणतुः दुःखितौ क्षिण्युङ् उपतापे राजा ममार मृकृष्टीक्ये इति
निधमात् पं धवो भर्त्ता तेन विहीना भवत्यो जाताः मातृगर्भं
समीधोक्तं केकयुपालम्भोऽयं वयं शोच्याः अयशोभाजनत्वात् शो
कार्हाः तेषां शङ्काह इति अर्ह्यर्थे व्यञ्ज दमनात्वात् चञोः कगा
विति सेम्भवर्जनात् न कत्वं किम्वा आवश्यकत्वविवक्षया नावश्य
के इति निषेधः शङ्का इति पाठे एतत्कृतोऽयं प्रमाद इति लोकेः

शङ्का वितर्कणीया भूरनृपा राजशून्या लघुत्वं राज्यप्रार्थनरूपं
नीचकर्म्म केकयुपपन्नं केकयाः सकाशात् प्रथमत उपलब्धं नान्यतः
केनापि दृष्टमित्यर्थः उपज्ञायत इत्युपज्ञा किप् । उपज्ञोपक्रमा
नाश्च तदादित्वप्रकाशने इत्यमरवचनात् नपुंसकत्वं लिङ्गस्य लो
काश्रयत्वात् वङ्गनर्थं षड्वोऽनर्था दोषा यत्र तत्तथा वत इति
खेदे ॥ ३१ ॥

नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः सहस्रशोऽसौ शपथा
नशयत् । उद्वाश्रयमानः पितरं सरामं लुब्धन् सशो
को भुवि रोहदावान् ॥ ३२ ॥

नैतत् । यदेतत्केकयनुद्धितं मतमभिप्रायः न मत्कृतत्वात् नाह
मस्य यामणीर्न प्रभुरिति अस्माच्छब्दात् एषां यामणीरिति कन
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य मादेशः नास्मान्मतादनुद्धि
तमनयेत्यर्थः इत्येवं ब्रुवाणः सहस्रशो वङ्गवारानघौ भरतः शप
थान् सम्रत्ययकारणवचनानि अशयत् कृतवान् अनेकार्थत्वा
द्वात्तन्नं शपदैवादिक्कस्य उभयपदिनो लुङ्गि रूपम् उद्वाश्र
यमानः आकृष्यन् वाष्ट्रशब्दे दैवादिकः अनुदात्तेत् पितरं सरा
मं हा तात हा रामेति लुब्धन् भुवि लुटन् लुटविलोडने दैवा
दिकः परस्मैपदी सशोक इति शायपुरिहारार्थम् रोहदावान्
अत्यर्थं रोदनं कुर्वन् यङन्तात् अःप्रत्ययादित्यकारः अतो
लोपः यस्य हलः स्त्रियामतष्टाप् सा विद्यते यस्येति मतुप् ॥ ३२ ॥
स्वदोषं परिहरन्नाह । नैतदित्यादि । यदेतत् केकया कृतं

तन्न मत्कं मत्त्वामिकं मत्कर्तृकं मतं अहमस्य प्रभुरित्यर्थे विकार
संघेत्यादिना कः इति ब्रुवाणोऽसौ भरतः सहस्रशो वज्रवारान्
शपथान् प्रत्ययकारणानि अशप्यत् उक्तवान् शपथौञ्ज आक्रोशे
आक्रोशोभाषणं धातूनामनेकार्थत्वात् शपिरञ्च करोत्यर्थो वा
सरामं पितरं उदाश्रयमानः हा राम हा तातेति आह्वयन् उवा
च्यच्छब्दे भुवि लुप्यन् लुटविस्फोडने रोरुदावान् अत्यर्थरोदन
युक्तः रुदर्यङन्तात् संख्याद् इति अप्रत्ययः ततोवतुः हेतुमाह
सशोक इति सहस्रशब्दात् सङ्ख्यैकार्थादिति चक्षम् ॥ ३२ ॥

तं सुखयन्तः सचिवा नरेन्द्रं दिधक्षयन्तः समुदूङ्ग
रारात् । अन्याङ्गतिं हावयितुं सविप्राश्चिषयन्तो
ऽध्वरपात्रजातं ॥ ३३ ॥

तं सु । सचिवा अमात्याः कार्येषु सचन्ते समवयन्तीति सचे
रिवन्निर्त्यौणादिक इवन् तन्भरतं सुखयन्तः सुखङ्कुर्व्वाणाः त
त्करोतीति णिच् नरेन्द्रश्चरथुं समुदूङ्गः उदाहितवन्तः शिवि
कायामारोप्य वहिरन्तर्भावितण्यर्थो ऽत्र द्रष्टव्यः यजादित्वात्सम्य
सारणम् आरात् नातिदूरे दिधक्षयन्तः दग्धुमिहन्तं भरतं
प्रयोजितवन्तः दहेः सनि दादेर्ङ्गातो घः भवभावचर्त्वे प्रयोजक
व्यापारे णिच् अन्ते विनाशे भवा या आङ्गतिः दिगादित्वाद्यत् ता
मन्याङ्गतिं हावयितुमग्नौ प्रक्षेपयितुं सविप्राः ब्राह्मणैः संहिताः
सचिवाश्चिषयन्तः चेतुर्निधातुमिहन्तः प्रयोजितवन्तः किन्तु
अध्वरपात्रजातं यज्ञोद्योगिपात्राणां सुवादीनां समूहम् ॥ ३३ ॥

तमित्यादि । विप्रसहिताः सचिवाः अमात्यास्तु भरतं सुख
यन्तः सुखं कुर्वन्तः नरेन्द्रं दशरथं समुदूढः वहेरन्तर्भाविज्य
र्थात् शिविकायामारोप्य उदाहितवन्त इत्यर्थः विप्राणां वहना
नैचित्यात् वहैजौ प्रापणे ढी व्यथयहेति जिः ग्रहस्वपाद्योरिति प्रह
तेर्जिः सुखयन्त इति लेः कृत्याख्याने जिरिति सुखशब्दात् जिः आ
रात् समीपे दिधक्षयन्तोदग्धुमिच्छां कारयन्तुः दहेः सनन्तात्
जिः शतृः अन्याङ्गतिं हावयितुं अग्नौ प्रक्षेपयितुं अध्वरपात्रजातं
यज्ञोपयोगिश्रुवादिसमूहं चिचीषयन्तः चेतुमिच्छां कारयन्तः
अन्तकाले भवोऽन्यः ढघिकादिति षण्यः सचिः सेवा विद्यतेऽस्य सचि
वः गोतृणेत्यादिना केशादित्वादः सचन्ति कार्येषु समवयन्तीत्यर्थे
सचिवा निपातनादा ॥ ३३ ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतूनवादयन् वेणुमृदङ्गकां
स्यं । कम्बुंश्च तारानधमन् समन्तात्तथानयन् कुङ्कुम
चन्दनानि ॥ ३४ ॥

उद । पट्टदुकूलविरचितान् केतून् ध्वजानुदक्षिपन् उच्छ्रितव
न्तः ये नियुक्ताः क्षिपेत्सौदादिकस्य ग्रहणम् वेणुमृदङ्गकांस्यं वंश
मुरजकांस्यतालमवादयन् वादितवन्तः वदेर्णन्तस्यैव प्रयोगः
जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः न पुनस्तूर्याङ्गत्वात् तच्च हि प्राणि
नान्तूर्याङ्गानां द्वन्द्वैकवद्भावः यथा मार्दङ्गिकपाणविकमिति
वृत्तवदिह्निकमिकषिभ्यः सः इत्यौणादिकः कंसशब्दः तदर्थोप
हितं कंसीयं चपुणा दृढद्रव्यं प्रकृतिविकारभावे कः तस्य विकार

इति कंसीयपरब्रह्मयोर्व्यञ्जौ लुकेति ह्यलुक् यञ् च प्रत्ययः कम्बून् ब्रह्मण् तारान् उच्चैस्तरध्वनीन् अधमन् ब्रह्मितवन्तः पाप्मेत्यादिना धमादेवः तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन् आनीतवन्तः सर्व्वच लङि रूपं अन्त्येष्टिं दर्शयन्नाह ॥ ३४ ॥

उदक्षिपन्नित्यादि । अर्थात् तच्च निधुक्तास्ते जनाः पट्टदुकूलरचितान् केतून् धूजान् उदक्षिपन् उद्भितवन्तः क्षिपसौदादिकः । कार्पासं वादरं प्रोक्तं दुकूलाद्यञ्च बालकलं । कौषेयं क्रमिञ्चापि राज्ञ्वं मृगरोमजमित्यमरमाला । वेणुमृदङ्गकांश्च अवादयन् वादितवन्तः अप्राणिजातित्वात् समाहार इति कालापाः तूर्याङ्गत्वात् इति वासवताः । सर्व्वो दन्दः समाहार इति प्राञ्चः । स्वमते इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधेति सामान्येन द्विविधो दन्द उक्तः तच्च कचिदितरेतरः कचित् समाहारः अभिधानात् बोद्धव्यः यदुक्तं कृत्तद्धितसमासानामभिधानं निधामकमिति कम्बून् ब्रह्मण् तारान् उच्चतरध्वनीन् अधमन् ब्रह्मादितवन्तः स्थादानपाप्मेति भीधम तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन् सर्व्वच घी ॥ ३४ ॥

श्रोत्राक्षिनासावदनं सरूक्मं कृत्वा जिने प्राक्शिरसं निधाय । सञ्चित्य पात्राणि यथाविधानमृत्विग्जुह्वाव ज्वलितं चिताग्निं ॥ ३५ ॥

श्रोत्रा ॥ अजिने कृष्णसारचर्मणि प्राक् पूर्वं शिरोमूर्द्धा यस्येति तं प्राक्शिरसं शवन्निधाय स्थापयित्वा पश्चात् श्रोत्राक्षिनासावदनं प्राञ्चकृत्वादेकवद्भावः इतुवदीत्यादिसूच

स्वावकारं नयतेराचेति प्रकृतेराकारे नयतेत्यादिना रूपम्
 यद्वत्त्वं यमुवर्णकृत्वा सञ्चित्य विन्यस्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु पाचाणि
 सुगादीनि यथाविधानं यादृशं विधानमुक्तं शुद्धशास्त्रे । अलि
 ग्याजकः अतौ यजतीति अलिम्दधृगित्यादिना निपातितः ज्व
 लितश्चिताग्निं चक्षवं चितं तदर्थमग्निं जुहाव जुहोतिस्त्र ॥ २५ ॥

ओचेत्यादि । प्राक् पूर्वस्यां द्विषि शिरोचक्ष तादृशं शरीरं
 अग्निने कृष्णसारचर्मणि निधाय संस्थाप्य ओचाशिनासावहनं च
 रुक्मं सुवर्णमुक्तं कृत्वा यथाविधानं विधानमनतिक्रम्य पाचाणि सु
 वादीनि सञ्चित्य अङ्गेषु निधाय अलिक् याजकः ज्वलितं चिताग्निं
 जुहाव एतेनान्येष्टिरुक्ता अतौ यजतीति अलिक् चासुसिति किप्
 चडिति कङ् ओचेत्यादिप्राण्यङ्गत्वात् दन्दैकत्वं क्लीबत्वञ्च नित्यं
 भजते इति परः । स्मरतेऽच वेणुमृदङ्गकांस्त्रिमितिवत्समाहारे
 दन्द इतरेतरोऽपि दुर्निवारः । यथा यीवाकुचिललाटेषु नित्यं
 खेदः प्रशस्यते । गण्डे चुम्बं ललाटाच्चिकचोहभगमूर्द्धसु इत्यादि
 दर्शनात् परमतं हेयं ॥ २५ ॥

कृतेषु पिण्डोदकसञ्चयेषु हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्र
 जाभिः । प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं प्रायादरण्यं भर
 तः सपौरः ॥ २६ ॥

कृते । पिण्डोदकदानास्त्रिसञ्चयेऽनुष्ठितेषु प्रजाभिः प्रकृतं
 प्रस्तुतमभिषेकमादिकर्मणि क्तः हित्वा त्यक्त्वा जहातेत्युक्तीति

हिरादेशः रामप्रत्यानिनीषुः प्रत्यानेतुमिहः विनयेन प्रसादनया
न भयोदरस्थं वनमायात् गतवान् भरतः सह पौरैः अयोध्याम
वैर्जनैः मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचिन्नागमिष्यतीति ॥ ३६ ॥

कृतेष्वित्यादि । पिण्डोदकदानास्त्रिसङ्ख्यनेषु कृतेषु पश्चात्
प्रजाभिः प्रकृतं प्रसृतमभिषेकं हित्वा विनयेन रामं प्रत्यानिनीषुः
प्रत्यानेतुमिच्छुर्भरतः पौरैः सह अरण्यं प्रायात् जगाम याते
र्था रूपं प्रकृतमिति आरम्भे ततः हिलेति हाकोहिः आत्मनोर्विनय
श्चापनार्थं मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचित् नागच्छेदित्याशङ्कया
पौरैः सह गमनं पिण्डोदकपदेन दाने सञ्चया सङ्ख्योऽस्त्रिसङ्ख
यनं पिण्डोदकानां सङ्ख्या इति केचित् ॥ ३६ ॥

शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्रुवानैर्जनैरपन्थानमुपेत्य
सृष्टैः । शोकादभूषैरपि भूषकासाञ्चकार नागेन्द्र
याश्चमिश्रैः ॥ ३७ ॥

शीघ्रा । जनैर्हेतुभूतैर्भूषकासाञ्चकार शोभनेन कर्तुः क्रिया
फलयोगेऽपि नात्मनेपदम् आत्मत्ययवदित्यत्र पूर्वग्रहणानु
वृत्तेः सकाशेऽपि परस्मैपदित्वादिति विधिनियमौ स्थितौ शीघ्राय
माणैः अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिर्घटिति गृह्णिरित्यर्थः भृशदित्वात्
क्वङ्ङित्वात्तङ् ककुभोऽश्रुवानैः दिशोऽप्युवद्भिः अश्रोतेः सौ
वादिकस्य आत्मनेपदिनो रूपम् । अपन्थानमुपेत्य सृष्टैः वडत्वा
दमार्गमपि गतागतैः सृक्पुरित्यादिना समाशान्तः प्राप्नोतञ्ज

त्पुरुषादिति प्रतिषिद्धः सन् पथोविभाषति विकल्पितः शोकाद्धेतो
रभूवैरनलंकारैरपि चकासाञ्चकार भूः भूमिः भूषेति सुरोश्च
हल् इत्यकारप्रत्ययः चकासदोषावित्यस्मात् काखनेकाञ् य
हणञ्चुलुप्ताद्यर्थमित्याम् नागेन्द्ररथाश्चमिति द्वन्द्वे एकवद्भावः
अल्पाक्षरस्य न पूर्वनिपातः वज्रध्वनियम इति वचनात् तेन
सेनाङ्गत्वात् द्रुतकवद्भावेन मिश्रैर्युक्तैः पूर्वसदृशेत्यादिना तृतीया
समासः ॥ ३७ ॥

श्रीघ्रायमाणैरित्यादि। शोकाद्धषारहितैरपि जनैर्भूषका
साञ्चकार चकासदोषौ विजादिदयेत्यादिनाम् भस्कुन्वामः भू
षेति सेमुक्तात् सरोरिति अः किन्भूतैः श्रीघ्रायमाणैः अश्रीघ्नैः श्रीघ्नै
र्भवद्भिः कार्यवशात् द्रुतं गच्छद्भिरित्यर्थः भृशादेः स्वरूपे इति
ञ्चः घौऽज्यरे इति घः छित्त्वान्नं ककुभेदिभूः अश्रुवानैर्व्याभुव
द्भिः अश्रूङ्णव्याप्तिसंहत्याः वज्रत्वात् अपन्यानमपि व्याप्य स्रग्भैरगैः
विकल्पितमप्रत्ययान्तं नागेन्द्रा हस्तिश्रेष्ठा रथा अश्वाश्चेति पर
मते सेनाङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्व एव स्रमते द्रुतरेतरद्वन्द्वोऽपि
लभ्यते मिश्रैर्युक्तैः ॥ ३७ ॥

उच्चिकिरे पुष्पफलं वनानि सखुः पितृन् पिप्रियुरा
पगासु। आरेमुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं च्छार्या समा
श्रित्य विश्रममुच्च ॥ ३८ ॥

उच्चि। ते जनाः गच्छन्तः पुष्पफलं पुष्पाणि फलानि चेति जाति
रप्राणिनामित्येकवद्भावः उच्चिकिरे उचितवन्तः जितान्तरं

कर्तुः क्रियाफलयोगात् विभाषा चेरिति धातोः कुलमेरनेकाच
इति वणादेशः उच्चिच्छिर इति पाठान्तरं युक्तम् वनानीति हेतु
त्वेनाकचितकर्म वनानि विघट्टयन्तः फलानि जगृह्णरित्यर्थः
ततः सखुः स्नातवन्तः स्नातेर्लिटि उख्यपदान्तादिपररूपम् पि
तृन् पिप्रियुः उदकाञ्जलिना तर्पितवन्तः प्रीणातेर्लिटि इच्छा
देशः आपगासु नदीषु हतक्त्वा पुलिनानि सैकतानि इत्वा
आरेटुः आरेटिताः आरेमुरिति पाठान्तरं शोकापनोदनार्थ
द्वियन्तमपि कालमारमन्तिस्म व्याङ्परिभ्योरम इति परस्मैपद
म् अशङ्कं विसर्गं च्छायां समाश्रित्य विश्रमः विश्रान्ताः ॥ ३८ ॥

उच्चिच्छिर इत्यादि । ते जना वनानि पुष्पाणि फलानि च उच्चि
क्षिरे चिञ्चयन्ते ठी याञ्जार्थदुश्चिप्रच्छोति द्विकर्मकत्वं चेः कि
न्वेति किः श्रुध्वारिति यत्वं वनानि विघट्टयन्तः पुष्पफलं जगृह्ण
रित्यर्थः परमते अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वः स्वमतं मू
दङ्गकांस्त्वमित्यत्रोक्तं आपगासु नदीषु सखुः स्नातवन्तः पितृन्
पिप्रियुः तर्पितवन्तः प्रीज्जर्पणे श्रुध्वारितीयादेशः पुलिनानि सै
कतानि इत्वा गत्वा आरेमुः शोकापनोदनार्थं क्रीडन्तिस्म घे पमि
त्यादिना पं आरेटुरिति पाठे शोकात् शब्दं चक्रुरित्यर्थः । रटप
रिभाषणे तृफलेति अत एत्वं खिलोपश्च अशङ्कं निःशङ्कं यथा
स्थान्त्वा क्वायां समाश्रित्य विश्रमः ॥ ३८ ॥

संप्राप्य तीरं तमसापगाया गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धि
भाजः । विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं ययुर्निरुद्धश्रम
वृत्तयस्ते ॥ ३९ ॥

संप्रा । तमसापगायाः तमसाख्याया आपगायाः नद्याः
अत्यविचमितमिनमिरभिलभितपिपतिजनिपणिमहिभ्योऽयश्च
ख्याः स्मरणात्पार्यं ताम्यति सा तमसा तरसा इति पाठान्तरं
तत्र तरसा वेगेन आपगाया अर्थात्तमसाया नद्या गङ्गासु सम्प
र्कात् विशुद्धं पवित्रतां भजति या तस्यास्तीरं कूलं सम्प्राप्य गत्वा
ते जना निरुद्धममृतं ययुः गताः गङ्गेति गङ्गाम्पद्योरित्यौ
षादिको गन् विगाहितुं विगाहियामह इति कृत्वा यामुनमम्बु
यमुनाया इदं यमुनासम्बन्धि जलं पुष्पमुष्णहेतुत्वात् पुष्पचुक्र
मादा ॥ ३८ ॥

संप्राप्येत्यादि । ते जनास्तमसापगायास्तमसानामनद्यास्तीरं
कूलं संप्राप्य निरुद्धममृतं ययुः सन्तः यामुनं यमुनासम्बन्धि पुष्पं
पावनं अम्बु जलं विगाहितुं ययुः तरसेति पाठे वेगेनेत्यर्थः यमु
नाशब्दात् विकारसंघेत्यादिना इदमर्थेणः णित्तेत्रिरिति त्रिः
तमसापगायाः कीदृश्याः गङ्गाजलसम्पर्कात् अतिशयितशुद्धिं भ
जते या तस्याः ठाङ्गजसहवहेति विष्णु ॥ ३८ ॥

ईयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं यस्मिन् विश्राम समेत्य
रामः । च्युताशनायः फलवदिभूत्या व्यस्यन्नुदन्यां
शिशिरैः पयोभिः ॥ ४० ॥

ईयुः । भरद्वाजमुनेर्निकेतं आश्रममीयुः गताः इषोयणिति
यत्नम् अभ्यासस्य दीर्घदणः कितीति दीर्घत्वं यस्मिन्निकेते रामो
विश्राम विश्रान्तः समेत्य मिलित्वा तमीयुर्जना इति येष्वयम्
फलवदिभूत्या फलवतां इच्छाणां समृद्ध्या हेतुभूतया च्युताश

नाथोऽपगतवुभुक्षः अशनाद्येत्यादिना निपातितः व्यस्यन् उदन्यां
वारयन् अवेदैर्वादिकस्य रूपम् उदन्यां पिपासां शिशिरैः शीतलैः
पयोभिः ॥ ४० ॥

ईधुरित्यादि । ते भरद्वाजमुनेर्निकेतमीयुर्गता इत्यर्थः इण
गतौ ठी यिषौऽष्ट्याविति यादेशः खेः कितिर्घ इति दीर्घः य
स्मिन् निकेते रामः समेत्य संगत्य विश्रामां विश्रान्तः कीदृशः स
फलवतां वृक्षाणां विभूत्या समृद्ध्या च्युताशनायः व्यपगतवुभुक्षः
अशनशब्दात्कोम्यादिति क्यः धनोदकाशन इत्यादिना अन्ना
र्थेङा ततः संख्याद् इत्यः स्त्रीलक्ष्णं च्युता अशनाया यस्य स तथा
शिशिरैः शीतलैः पयोभिर्जलैरुदन्यां पिपासां व्यस्यन् अपनयन्
अस्युदर्वेपे शतृः उदकस्य उनङ् पानार्थं पूर्व्ववत् पयोभिरिति
पीठ्यपाने चासुसिति अस् ॥ ४० ॥

वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च युयुक्षमाणाननिशं
मुमुक्षून् । अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः पद्मा भरद्वा
जमुनिं सशिष्यं ॥ ४१ ॥

वाचं । ते भरद्वाजमुनिं सशिष्यं शिष्यैः सह वर्त्तमानप्रणेमुः
प्रणमन्तिस्म विनयात् विनयेन अतएव पद्माः पदातयः पादा
भ्यां गच्छन्तीति अन्येष्वपि दृश्यत इति ङः हिमकापिहतिषुषेति
चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः प
दिति योगविभागादा कीदृशम् अध्यापयन्तन्पाठयन्तम् कान्

वाच्यमान् मौनव्रतान् वाच्यमोव्रत इति खच् वाच्यमपुरन्द
रौचेति निपातनात्पूर्वपदस्य अमन्तता स्थण्डिलशाधिनः भूशा
धिनः स्थण्डिलाच्छयितरिव्रत इति णिनिः युयुचमाणान् योक्तु
मिहृतः योगाभ्यासनिष्ठानित्यर्थः अनिशमविद्धेदेन मुमुचून्मोचा
भिलाषिण इत्यर्थः अतएव योगाभ्यासमिहून् ॥ ४१ ॥

वाच्यमानित्यादि । ते जनाः सञ्चिद्यं भरद्वाजमुनिं प्रणोमुः नमो
ब्रह्मन्त्योः तृफलेति अतएवं खिलोपस्य प्राम्बलोप इति णत्वं ना
दित्वात् विनयात् विनयं विधाय यवर्थे पञ्चमी हेतौ वा कीदृशाः
पद्माः एतेन यामस्या अपि ये तेऽपि विनयात् पद्माः पद्मा गच्छ
न्तीति हनजनादिति डः पादसमानार्थोऽयं पञ्चमः अध्यापय
न्तं पाठयन्तं क्रीडीडोऽजेतीड आह्रीक्षीरीत्यादिना पन् कानि
त्याह वाच्यमान् मौनव्रतिनः तृभृदृहजीत्यादिना आवन्तवाचा
ब्रह्मात् यमः खः खित्यव्याजेति मन् खश्च परे तु वाक्काव्योपपदेन
साधयन्ति स्थण्डिलशाधिनः तृणाच्छादितभूमिशाधिनः यहादि
त्वान्निन् व्रतेणिति परः युयुचमाणान् योक्तुमिहून् योगाभिला
षिण इत्यर्थः युज्योड्समाधौ सन् शानः शानेऽतोमन् अनिशं
निरन्तरं मुमुचून् मोचाभिलाषिणः मुचून्पञ्चमोचे सन् सन्भि
क्षाग्रंषडः दृभृजुषस्त्रिषिति शास्तेः क्यप् शासुङिति इत् किञ्चादि
ति षः ॥ ४१ ॥

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्व्विषोः कल्पद्रुमा योगव
सेन फेलुः । धामप्रथिम्नो स्रदिमान्वितानि वासांसि
च द्राघिमवन्त्युदूङ्गः ॥ ४२ ॥

आति । अतिथ्यर्थमातिथ्यमन्त्रपात्रादि अतिथेः एभ्यो भर
तादिजनेभ्य इति सम्प्रदाने चतुर्थी परिनिर्व्विषयो निर्व्वन्मुमिहो
दातुमिहोरित्यर्थः निपूर्वा वधिदाने वर्त्तते धामप्रधिचः धाका
तेजसा प्रधिमा पृथुलं यस्य तेजसोवहिर्निर्मितत्वात् शरीरस्य पृ
थुलं जायते तस्य भरदाजमुनेर्योगवलेन समाधिवलेन युजसमा
धावित्यस्य रूपम् कल्पद्रुमाः फेलुः फलिताः भक्ष्यान्नपात्रादिक
मित्यर्थः तृफलभजचपयेत्येतन्मन्त्रासन्नोपस्य वासांसि च वस्त्राणि
उद्गूढः उद्गहन्तिस्म यजादित्वात्स्यसारणं सदिमान्वितानि मृ
दुत्वमुपगतानि द्राघिमवन्ति दैर्घ्ययुक्तानि पृथुमृदुदीर्घशब्देभ्य
स्त्वभाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिच् पृथुमृदुशब्दयो अतोह
स्वादेरिति रादेशः दीर्घशब्दस्य प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः
यस्यान्त्यतुप् ॥ ४२ ॥

आतिथ्यमित्यादि । आतिथ्यं अतिथ्यर्थमन्नपादिकं एभ्यो भर
तादिभ्यः परिसर्व्वतोनिर्व्वन्मुं दातुमिच्छोर्मुनेर्योगवलेन समाधिव
लेन कल्पवृक्षाः फेलुः अर्थात् अन्नपात्रादिकं तृफलेति अतएवं
स्त्रिलोपस्य विकारसंघेत्यादिना तादर्थ्ये अतिथेः णः निःपूर्वा
वधिदाने वर्त्तते युज्यौहसमाधौ घञि चजोःकमाविति जस्य
गत्वं तस्य मुनेर्धामप्रधिषोहेतोस्तेजोवाङ्मत्यात् ते कल्पद्रुमा वा
सांसि उद्गूढः उद्गहन्तिस्म चकारः समुच्चये वह्नौप्रापणे व्यस्य
पहेति जिः कीदृशानि सदिमान्वितानि मृदुत्वेन युक्तानि द्राघि
मा दैर्घ्यं विद्यन्ते येषान्त्वानि गुणादिमन्भावे इति पृथुमृदुदीर्घ
शब्देभ्य इमन् पृथुमृदुशब्देति पृथुमृदुशब्दयोः अकारस्य रः
वाङ्मनिकेति दीर्घस्य द्राघादेशः त्रीमंशुडिदिति डित्त्वे टेलोपः

द्राघिमशब्दात् मोहमग्नपादित्यस्वर्ये वतुः तेजसां प्रथिमा यस्व
इति मुनिविशेषणं केचिदाहुः ॥ ४२ ॥

आज्ञां प्रतीषुर्विनयादुपास्युर्जगुः सरागं ननृतुः
सहावं । सविभ्रमं नेमुरुदारमूचुस्तिलोत्तमाद्या वनि
ताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥

आज्ञां । तस्मिंस्तपोवने तिलोत्तमाद्या दिव्यस्त्रिय आगता
आज्ञामादेशं मुनेः प्रतीषुः प्रतीष्टवत्यः चेटीभवत्य इत्यर्थः प्रति
पूर्वं इषिर्गृह्ये वर्त्तते तस्य लिटि रूपम् विनयादुपास्युः उपस्रि
ताः पादप्रक्षालनादिदाने उपस्थान कृतवत्यः उपपूर्व्यान्तिष्ठते
लुङि सिच् गातिस्थेति सिचोलुक् सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति स्तेर्जुच्
उत्थपदान्तादिति पररूपम् जगुः सरागं सरक्तङ्गीतवत्यः न
नृतुः सहावं सङ्गङ्गारचेष्टं नर्तितवत्यः सविभ्रमन्नेमुः सविलास
मपणताः उदारमूचुः अघाम्यमुक्तवत्यः ॥ ४३ ॥

आज्ञामित्यादि । धामप्रथिवः किमित्याह तस्मिन् वने तिलो
त्तमाद्या वनिता अस्तरस आगत्य मुनेराज्ञां प्रतीषुर्गृहीतवत्यः
प्रतिपूर्वं इषिर्गृह्ये सां रूपं विनयात् उपास्युः भरतादीनां उ
पासनां चक्रुः उपपूर्व्यान्तिष्ठतेत्यां रूपं भूषापिवेति सेर्लुक् अन्
स्त्रिङ्गेरिति अन् उच् उस्तेषीत्यालोपः सरागं मालवादिरागयुक्तं
यथास्तोत्रतया जगुः गीतवत्यः गैगाने ङी सहावं सङ्गङ्गारचेष्टा
युक्तं ननृतुः नृत्यञ्चक्रुः हावाः क्रियाः सङ्गङ्गारभावजा इत्यमरः ।

सविभ्रमं नेमुः प्रणामं चक्रुः । विभ्रमस्वरथा काले भूषास्थानविष
र्ययः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गारादिभ्रमोऽथवा । विलास
इत्यन्ये उदारमगाम्यमूचुः वनिताः । जनितात्यर्थानुरागायाश्च
योषितीति कोषः चकारः पूर्वापेक्षया ॥ ४३ ॥

वस्त्रान्नपानं शयनञ्च नाना कृत्वावकाशे रुचिसं
प्रकृप्तं । तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म निबद्धमाङ्गं
पिवतात्त श्रेष्ठं ॥ ४४ ॥

वस्त्रा । ततोवनितोषस्थानानन्तरमवकाशे प्रदेशे यथाभि
मते वस्त्रान्नपानं सर्वोद्वेगोविभाषकवद्भवतीत्येकवद्भावः शयन
मित्यधिकरणे ल्युट् नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा रुचिसम्प्रकृप्तं यस्य
यावदभिरुचितन्तत्तथैव सम्पादितम् कपोरोलः प्रीतिमान्मुनि
स्तान् भरतादीनाह स्म उक्तवान् किमाह निबद्धं परिधत्त वस्त्रा
णि वस आकृदन इत्यस्य विधौ लोट् झलाञ्जशश्चितीति सकार
स्य दकारः आङ्गं उपविशत आसेः पूर्ववत् दादेशः अत्त खादत
अन्नादिकं अदभक्षणे इत्यस्मात् लोट् पानादिकम्विवत पिवतेः
पात्रादिसूत्रेण पिवादंशः श्रेष्ठम् स्वपत शयने सर्वत्र विधौ
लोट् ॥ ४४ ॥

वस्त्रान्नपानमित्यादि । ततोवनितोषस्थानानन्तरं धामप्रथिज्ञो
हेतोर्वा अवकाशे यथायोग्यस्थाने वस्त्रं अन्नं पानं शयनञ्च रुचि
संप्रकृप्तं यस्य यथारुचिसूत्रैव सम्पादितं अतएव नानाविधं कृत्वा
प्रीतिमान् मुनिस्तान् भरतादीन् आहस्म उवाच किन्तदित्याह
निबद्धं वस्त्राणि परिधत्त वसकलसूतौ सूतिराकृदनं सपस्यसे

रिति सस्य दत्तं निर्दकारपाठे घेसलोपोवेति पाक्षिकः सलोपः
सर्वत्र विधौ गी आध्वं उपविशत जिलासङ् उपवेष्टे पूर्ववत् पिवत
पयः प्रभृतिकमर्थात् पापाने स्थादानेति पिवादेशकरणान्न गुणः
किम्वा पिवादेशोऽयमदन्तः तेन णुर्घूङ् इत्यस्य न विषयः लोपो
ऽतोदेचोरित्यकारलोपः अन्त भक्षयत अर्द्धलौभक्षणे श्रेष्ठं श्र
यनं कुरुत शीङोरेणुः वस्त्रमिति वसेस्त्रासुसिति चः अन्नमिति
गीक इति सूत्रे अन्नव्यवस्थनेति ज्ञापकात् न जग्धादेशः अदोज
गिरनोदने इति परसूत्रं पानमिति कर्मणि आधारे वा अनट्
शयनमित्याधारेऽनट् ॥ ४४ ॥

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा वासांस्युषित्वा रजनीं
प्रभाते । द्रुतं समध्वा रथवाजिनागैर्मन्दाकिनीं रम्य
वनां समीयुः ॥ ४५ ॥

ते भुक्त । ते भरतादयः सुसुखमिति क्रियाविशेषणम् भुक्तवन्तः
सन्तो वासांसि वसित्वा परिधाय रजनीमुषित्वा रजनीं रात्रीं
वसतिचुधोरिट् कालाध्वनोरिति द्वितीया द्रुतं शीघ्रं प्रभाते
मन्दाकिनीमदीं समीयुः सम्भूय गताः समध्वा अविक्लिन्नाध्वानः
सङ्गता अध्वन इति प्रादिसमासः उपसर्गादध्वन इति समासा
न्तष्टच् रथवाजीति दन्दकवद्भावः तेन सहिता नागा इति श्राक
पार्थिवादित्वात्समासः अन्यथा सेनाङ्गत्वात्समुदायस्यैकवद्भावः
स्यात् रम्यवनां रमणीयकाननां रमणीयजलान्म्वा ॥ ४५ ॥

तदित्यादि । सुसुखं यथास्वात्तथा भुक्तवन्तः क्षतभोजना भर

तादृशो वासांसि वस्त्राणि वसित्वा परिधाय रजनीं उषित्वा स्थित्वा
 प्रभाते समध्वा अध्वानं सङ्गताः सन्तः रथवाजिनागैर्द्रुतं भीष्मं
 रम्यवर्णा मन्दाकिनीं समीयुः सङ्गतवन्तः दण्ड्यां रूपं मन्दाकि
 नीं चिचकूटवर्त्मनि नदीविशेषो नर्घदेति प्रसिद्धा गङ्गामात्रे म
 न्दाकिनीति केचित् रम्याणि वनानि यत्र वनं कानननीरधारिति
 विश्वः वसित्वेति वसङ्गस्तृतावित्यस्य रूपं उषित्वेति ऐवसैनिवासे
 सुधवसपूजार्थाच्चेति इम् ग्रहस्वपाधारिति जिः रजनीमिति दे
 शाध्यकाक्षेति कर्मत्वं समध्वा इति गेरध्वन इत्यः श्वोर्लोपौतौते
 इति नस्य लोपः यथोर्लोप इत्यकारलोपः रथाश्च वाजिनोऽश्वा
 श्च नागा हस्तिनश्चेतीतरैतरद्वन्द्वः परे तु सेनाङ्गानां वज्रत्वे समा
 हार इति रथश्च वाजी च नागश्चेत्येकवचनेन वियहं वदन्ति स
 माहारविधेरनित्यत्वमित्यन्ये, आदौ रथवाजिशब्दाभ्यां समाहा
 रस्ततो रथवाजिना सहिता नागाः रथवाजिनागाः शाकपार्थि
 वादित्वादिति केचित् ॥ ४५ ॥

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्तास्ततोविशिञ्जानपत
 त्रिसंघं । अभ्रंलिङ्गाग्रं रविमार्गभङ्गमानंहिरेऽद्रिं प्र
 ति चिचकूटं ॥ ४६ ॥

वखा । ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यस्तृतीया
 अग्निभ्यः चिचकूटे रामोस्तीति श्रुतरामवार्त्ताः चिचकूटनामा
 नमद्रिं पर्वतं प्रति सञ्चणेत्यभूताख्यानेत्यादिना कर्मप्रवचनी
 यस्या कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया तं सञ्चलीकृत्य आनं

हिरे जग्मुः अंहतेर्लिटि दिव्यचमं हलादिशेषः अतच्चादेरिति दीर्घः तस्मात्तुट् दिहल इति तुट् विशिञ्जानपतचिसंघं कूजप चिगणं अभंलिहायं अभसृक्शिखरम् वहांभ्रेलिह इति खम् अरुर्दिषदित्यादिना मुम् रविमार्गभङ्गं उच्चैस्तरत्वात् रविमार्ग भङ्गोयस्मिन्नद्राविति ॥ ४६ ॥

वैखानसेभ्य इत्यादि । ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसे भोवाणप्रस्थेभ्यः श्रुता रामवार्त्ता यैसादृशा भरतादयश्चिकू टमद्रिं प्रति लचीकृत्य आनंहिरे गतवन्तः अहिङ्गतौ ठी इदि ल्लान्नुण् द्विलं स्थान्तादाद्यृदाद्यश्रौरिति खेरान् घोरुनुरित्यनुस्वारः होस्स इति हस्स स्सत्वात् धिक्समयेति प्रतियोगे द्वितीया । वैखानसेवनेवासी वाणप्रस्थस्य तापस इति वैजयन्ती अद्रिं किं भूतं विशिञ्जानः पतचिणां पचिणां संघः समूहोयच एतादृशं शिजिकिङ्कुटध्वनौ अभंलिहायं अभसृक्शिखरं परन्तपवत् खः वाङ्मत्याङ्गणाभावः उच्चैस्तरत्वाद्वेर्मागभङ्गोवर्त्तविधातो य स्मिन् ॥ ४६ ॥

दृष्टोर्णुवानान् ककुभोवलौघान् वितत्य शार्ङ्गं कव चं पिन्ह्य । तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः सौमित्रिर क्षिभुवमुज्जिह्वानः ॥ ४७ ॥

दृष्टो । वलौघान् दृष्ट्वा सौमित्रिसत्स्थौ स्थितः अभ्यासस्त्य शर्पवाः खय इति खः शेषः कीदृशः ककुभोदिश ऊर्णुवानान् आह्लादयतः ऊर्णोतेरादादिकस्योभयपदिनः शानचि उवङ्का

देवे च रूपम् शार्ङ्गं शृङ्गस्य विकारं धनुर्वितत्यं आरोपितगुणं
कृत्वा वाच्यपीत्यनुनासिकलोपः कवचं पिनह्य बद्धा नहबन्धन
इत्यस्य स्यपि अपिशब्दाकारलोपस्तु । वष्टि भगुरिरलोप
मवाप्योरूपसर्गयोः । धाञ्कृजोस्तनिनह्योश्च वज्रलत्वेन श्रौतकि
रिति । सिसंग्रामयिषुः संग्रामयितुमिहुः संग्रामयुद्ध इति चै
रादिकोणिच् तदन्तस्य सनि प्रथमस्यैकाचोदिव्वचनम् श्रिते
षुः तीक्ष्णशरः अक्षिणी च भुवौ च अक्षिभुवम् अचतुरेत्यत्र नि
पातितः उज्जिहानः ऊर्ध्वत्रयन् ओहाङ्गतावित्यस्य जुहोत्या
दिकस्य भृजामितीलम् ॥४७॥

दृष्टेत्यादि । ककुभौदिश ऊर्णवानान् आकादयतोबलौघान्
सैन्यसमूहान् दृष्ट्वा सौमित्रिर्लक्ष्मणः कवचं पिनह्य बद्धा शृङ्गविका
रं शार्ङ्गं धनुर्वितत्य सज्यं कृत्वा आकर्षणेन विस्तार्य वा अक्षिभु
वमुज्जिहान उत्तिष्ठपन् सिसंग्रामयिषुः युद्धेकुः सन् तस्यौ णवातो
जैः किम्भूतः श्रितस्त्राक्ष्य द्रुषुः शरोयस्य स तथा शोयनिशाने
च्छाशोर्वेति डिः ऊर्णवानानिति ऊर्णजलआच्छादने शानः श्रु
धोरित्युव वितत्येति तनदुज्ज्वित्तै वनतनाद्यनिमामिति नस्य
लोपः स्वस्यतन्पिति पिनह्येति अपिपूर्वोणह्यजौबन्धे वातोऽवाप्यो
रित्यपेरलुक् सिसंग्रामयिषुरिति संग्रामकृतकयुद्धे सन् उः अक्षि
भुवमिति अक्षिणी च भुवौ च अक्षिभुवमिति निपातनात् उज्जि
हान इति ओहाङ्गलिगतौ शानः क्वादीरेदिः पृभादेरिति खे
डिः ॥४७॥

शुक्लोत्तरासङ्गभृतोविशस्त्वान् पादैः शनैरापततः
समन्यून । औद्दिष्ट तान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विवन्दि
षून् दक्षरथिः स्ववर्ग्यान् ॥४८॥

शुक्लो । दाशरथिस्तान् स्ववर्गान् स्ववर्गे भवान् अशब्देयत्
खाविति यत् आत्मीया अपि कदाचित् दुष्टबुद्धयो भवन्तीत्या
ह वीतविरुद्धबुद्धीन् औहिष्ठ ऊहितवान् ऊहितेरात्मनेपदिनो
लुङि आट वृद्धिः तदेवाविरुद्धबुद्धित्वन्दर्भयन्नाह शुक्लोत्तरास
ङ्गभृतः शुक्लो य उत्तरासङ्ग उत्तरीयं तं विभ्रतीति किप् विश
स्तान् निरायुधान् पादैरापतत आगच्छतो मुक्तवाहनत्वात् शनैर्न
त्वरया प्रमन्यूनं प्रकृष्टशोकान् आगतशोकान् वा विवन्दिषून्
वन्दितुमिच्छून् ॥ ४८ ॥

शुक्लेत्यादि । दाशरथिस्तान् स्ववर्गान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विगत
दुष्टमतीन् औहिष्ठ ज्ञातवान् ऊहङ्वितर्के वर्गात् भवार्थे ण्यः ।
कदाचिदात्मीया अपि दुष्टचेतसः स्युरतउक्तं वीतेति दणः क्तः
वीतविरुद्धबुद्धित्वं कुतो ज्ञातमित्याह शुक्लेति शुक्लोय उत्तरासङ्ग
उत्तरीयं तं विभ्रति इति किप् युद्धे शुक्लोत्तरासङ्गेनिषिद्धः विश
स्तान् निरायुधान् शनैर्मन्दं यथास्यात्तथा पादैरापतत आग
च्छतस्यक्तवाहनत्वात् समन्यूनं सशोकान् विवन्दिषून् वन्दितु
मिच्छून् ॥ ४८ ॥

समूलकाधं चक्रपूरुदन्तोरामान्तिकं वृद्धितमन्युवे
गाः । आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैःकारं मृतं रामवि
योगशोकात् ॥ ४९ ॥

समू । ते रामान्तिकं रामसमीपआप्ताश्चक्रवुः पिष्टवन्तः
समूलकाधं समूलङ्कषित्वा भूमेरधोभानमुख्यत्वं निमूलसमूल

योः कष इति कषेर्णमुल् कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः रुदन्तः
रोदनं कुर्वन्तो वृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगा वृहिवृद्धावित्य
स्य रूपम् रामवियोगशोकात् कारणात् क्षितिपालन्दशरथमुखैः
कारं कृत्वा मृतं निधनं गतं आवेदयन्तः कथयन्तः अव्यथे यथा
भिप्रेताख्यान इति कृज्जोणमुल् एतद्यथाभिप्रेताख्यानमिति नी
चैराख्यातुमभिप्रेतत्वात् उच्चैरावेदयन्ति ॥ ४८ ॥

समूलकाषमित्यादि । ते रुदन्तो रामान्तिकं रामसमीपदेशं स
मूलकाषं यथास्यात्तथा चकषुः पिष्टवन्तः भूमौ स्वशरीराघा
तात्समूलस्य साधोभागस्य रामसमीपदेशस्य काषः पेषणं यस्मा
दिति कषणक्रियाविशेषणं काषोघञन्तः समूलघातवत् चणम्वा ।
केचित्तु समूलं भूमेरधोभागमपि कषित्वा पिष्ट्वा पुनः पिष्टवन्त
इति व्याख्याय चणमन्तस्य पूर्वकालत्वमाहुः अन्येतु णमन्तस्यात्र
पृथगर्थाभावमाहुः तेन समूलकाषश्चकषुः समूलं चकषुरित्यर्थः ।
कषबधे यां रूपं समूलमिति साकल्येऽव्ययीभावः मूलसहितमित्य
र्थोवा किम्भूतास्ते वृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगा वृहिवृद्धौ
रामवियोगहेतुकात् शोकान्मृतं क्षितिपालं उच्चैःकृत्वा आवेदय
न्तो ज्ञापयन्तः उच्चैःकारमिति अव्ययात् कृज्जोऽनिष्टकथने चणम्
कारं विज्ञं किम्वा उच्चैर्यथास्यात्तथावेदयन्तः किम्भूतं क्षितिपालं
कारं रामवियोगे प्राणवियोगकारित्वेनैव विज्ञत्वं कृकङ्क्विज्ञाने
इत्यस्मात् कभावेऽमी इति वचनात् कर्त्तरि घञ् ॥ ४८ ॥

चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं गोत्राभिधायं सरितं
समेत्य । मध्येजलाद्राघवलक्षणाभ्यां प्रक्तं जलं ह्यञ्ज
लमन्तिकेऽपां ॥ ५० ॥

चिरं । चिरं महान्तं कालं करुणं समन्वयं सशब्दं प्रतिकृत्य ह
दित्वा रलोव्युपधाङ्गलादेरिति किञ्चे विकल्पिते हृदविदेत्यादि
ना किञ्चम् सरितं समेत्य नदीं सम्भूय गत्वा मध्येजलात् जलस्य
मध्यात् तस्मादा उत्साद्य अवतीर्य्य ल्यङोपे पञ्चमी पारमध्मे
षष्ठ्यावेत्यव्ययीभावः अपञ्चम्यादिति प्रतिषेधात् अत्र भवति नाथ
वीभावादिति लुक्प्रतिषेधश्च राघवलक्षणाभ्यां अपामन्तिके स
मीपे जलं प्रत्तम् दत्तं अचउपसर्गात्तः गोत्राभिधायं नामाभि
धायं द्वितीयायाश्चेति णमुल् झञ्जलमिति अञ्जलिपरिक्लिप्तं
जलमञ्जली द्वौ विगृह्य तद्वितार्थे समासः द्वित्रिभ्यामञ्जलेरि
ति टच् ताभ्यामत्येकमञ्जलिप्रदानात् द्वावञ्जली प्रमाणमस्ये
त्यस्मिन्वाक्ये प्रमाणप्रत्ययस्य प्रमाणे लुक् द्विगोर्नित्यमिति लुक्
ततः समासान्तो न प्राप्नोति अतद्वितलुकीत्यधिकारात् ॥ ५० ॥

चिरमित्यादि । चिरकालं करुणं सशोकं सफूत्कारं हृदित्वा
क्रन्दित्वा सरितं नदीं समेत्य सम्भूय गत्वा मध्ये अवतीर्य्य जल
मध्यादाकृत्य वा रामलक्षणाभ्यां अपां अन्निके जलसमीपे तटे
झञ्जलं अञ्जलिद्वयपरिक्लिप्तं जलं गोत्राभिधायं यथास्यात्तथा
प्रत्तं प्रदत्तं बुदाङ्गिदाने क्तः ग्यचस्तवेति पञ्चे तादेशः मध्येजला
दिति मध्मे इत्यव्ययं ह्रस्वोपाणौ प्राध्वमित्यादौ तद्गृहणात् जलस्य
मध्मे मध्येजलमित्यव्ययीभावः यवर्थे पञ्चमी अन्यारभ्येत्यादि
ना सामान्यतोयवर्थे पञ्चमुक्ता तेन सर्वस्मात् कारकाकार
कात् यवर्थे पञ्चमी दुर्निवारा परैस्तु कर्माधाराभ्यां यवर्थे पञ्च
मी भूरिप्रयोगार्थमुक्ता कचिदन्यत्रापि तैरुक्तत्वात् वोपदेवेना
पि सामान्यतोयवर्थे पञ्चमीमुक्ता आनन्दादीश्वरः श्रेष्ठादासवा

दीक्षतेऽलकामित्यत्र शैलमारुह्य आसने उपविश्य इत्यर्थ इति व्याख्यातं तेन कर्माधाराभ्यां यवर्थं पञ्चम्या भुरिप्रयोगोऽपि तः वातुर्कोऽतोऽप्यादिति पीवर्ज्जनात् न मः मध्ये समेत्य जला दुत्याय जलं प्रत्तमिति केचित् झञ्जलमिति दधोरञ्जल्योऽसमाहारइति द्वित्रिभ्यामञ्जलेर इत्यप्रत्ययः यथोर्लोपइतीकारलोपः तत्परिच्छिन्नत्वादभेदोपचारात् जलमपि झञ्जलमुक्तं ताभ्यामेकैकाञ्जलिदानादञ्जलिद्वयं जलं दत्तमित्यर्थः केचित्तु अतद्धितार्थं द्विगौ द्वित्रिभ्यामञ्जलेर इत्युक्त्वा दावञ्जली प्रमाणमस्येति वाक्यं दूषयन्ति प्रमाणार्थस्य तद्धितवाच्यत्वात् गोत्राभिधायमिति गोत्रस्य नाम्नोऽभिधायोऽभिधानं यत्र दानक्रियाविशेषं अभिपूर्वात् धाञोघञि यन्ञिणदिति यन् किम्वा गोत्रमभिधाय गोत्राभिधायं द्वितीयान्तात् धातोश्चणमभिधानात् केचित्तु आत्मीयैर्धृताभ्यां नीताभ्यां रामलक्षणाभ्यां अपामन्तिके चिरं रुदित्वा तदनु मध्ये मध्यभागसमीपे सरितं समेत्य नाभिपर्यन्तं जलं गत्वेत्यर्थः जलं प्रत्तं कीदृशं जलं जलात् अदेः कर्मणि क्तिप् जलस्य जडस्य अदनीयं भावे क्तिपि जडस्य अदनीयं भोजनं यस्मादिति वा लोकान्तरं प्राप्तस्यापि दशरथस्य जडत्वं त्यक्तरामत्वात् प्रेतत्वादा मनीषादित्वात् जस्य पाक्षिकं लवं गोत्राभिधायमित्यस्य रुदित्वेत्यनेन वा सम्बन्ध इत्याहुः ॥ ५० ॥

अरण्ययाने सुकरे पिता मां प्रायुङ्क्त राज्ये वत दुष्करे त्वां । मागाः शुचं वीर भरं वदामुमाभापि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

अर। अरण्याय यामं अरण्यायानं तस्मिन् सुकरे सुखसाधे
पिता मां प्रायुक्त्वा नियुक्तवान् युजेरौधादिकस्य लङि रूपम् कर्त्तुं
भिप्राये प्रोषाभ्यां युजेरित्यात्मनेपदं राज्ये दुष्करे दुःखसाधे
त्वां प्रायुक्त्वा एवञ्च सति हे वीर शुचं शोकमागाः माकार्षीरि
त्यर्थः इणो गा लुङि गतिस्थेति मिचेलुक् वत इति खेदे किन्तु
भरममुं पितुर्नियोगं भृभरण इत्यस्मात् ऋदोरप् वह सम्पा
दय विधौ लोट् एवं वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भर
तः आभाषि भाषितः कर्मणि लुङ् ब्रवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता
अल्पशब्दादीयसुनि युवाल्पयोरित्यादिना कनादेशः ॥ ५१ ॥

अरण्यायानइत्यादि। रामेण कनीयान् भरतोवच आभा
षि कथितः ब्रुवेरर्थग्रहणात् याञ्जार्थदुहचीत्यनेन द्विकर्मकत्वं
गौणे याचादय इति गौणकर्मोक्तं अल्पशब्दाङ्गणादेष्टेयस्त्विति
ईयसुः युवाल्पौकन्वेति कनादेशः किं तद्वच इत्याह पिता सुक
रे सुखसाधे अरण्यायाने वनगमने मां प्रायुक्त्वा दुष्करे दुःखसा
धे राज्ये राजकर्मणि त्वां प्रायुक्त्वा नियुक्तवान् युजेर्या रूधादि
त्वात् अण् युजिरउद्भूत इति मं नणोन्नेऽणाविति नादेशः छङि
ति कङ् जपेज्जोः ईषद्दुःसोः खलिति कजः खल् विकारसंघेत्या
दिना राज्ञः कर्मार्थे ज्ञः मन्वर्ज्जानित्यादिना भावकर्मयवर्ज्ज
नात्स्वोर्लोपौ ताविति राज्ञो नख लोपः वत खेदे एवं सति हे वीर
शुचं शोकं मागाः न लभस्व इणो गाभ्यां भूस्थापिवेति सेर्लुक् अमुं
भरं पितुर्नियोगरूपं त्वं वह सम्पादय विधौ गो भरोऽतिशय
भारयोरिति कोषः ॥ ५१ ॥

कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमांस्त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्याः । विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

कृती । वृद्धानां पण्डितानां मतेषु श्रुतानि कृतानि चानुष्ठितानि येनेति आद्धमनेनेत्यधिकृत्य दृष्टादित्वादितिः क्लेशेन्विषयस्येति कर्मणि सप्तमी स्वमते भावकान्तादख्यर्थे इन् स त्वमेवंविधः धीमान् पैतृकं पितुरागतं पितुर्यथेति चकारादृतवञि ईसुसुक्तां तात्कः चेद्यदि वचनं न कुर्याः मध्यमपुरुषैकवचने लिङि रूपम् तदा विच्छिद्यमाने कुले वंशे परस्यापि अन्यस्यापि पुंसः अपिशब्देभिन्नक्रमः कथं स्यादिह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेष्टा नैवेत्यर्थः पुत्रशब्दात्काम्यत्वेति काम्यत्तदन्तादप्रत्ययः टाप् ॥ ५२ ॥

कृतीत्यादि । कृती त्वं पैतृकं पितुरागतं चेद्यदि न कुर्याः न करिष्यसि तदा कुले वंशे विच्छिद्यमानेऽपि परस्य उत्तरकाली नस्य श्रेष्ठस्य अन्यस्य वा पुंसः कथं इह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेष्टा स्यात् भवन्तं दृष्ट्वा अयिमस्य लोकस्य वचनाकरणेन पुत्रेष्टाप्रसङ्गात् त्वं कथंभूतः वृद्धमतेषु पण्डितमतेषु कृती श्रुती च वृद्धमतानि कृतानि येन स वृद्धमतेषु कृती वृद्धमतानि श्रुतानि येन स वृद्धमतेषु श्रुती क्तेनाढे इति कर्मणि सप्तमी क्तेनाढे इति ज्ञापकात् कान्तात् कर्त्तरीन्प्रत्ययैवोच्यः किंवा कृतं करणं अनुष्ठानं श्रुतं श्रवणं कृश्रुभ्यां भावेकः ततोऽख्यर्थे नैका जादितीन् वृद्धमतेष्विति विषयसप्तमी धीमान् प्रशस्तबुद्धियुक्तः पैतृकमिति पितृशब्दादागतार्थे ढघेकादिति कण् कुर्या इति भय्ये वा फलहेत्वोरिति खी कुरुषोपोऽन्ये इत्युपोलोपः पुत्रकाम्येति लोकाभ्यक् स्नेच्छायामिति काम्यक् संख्यादः ॥ ५२ ॥

अस्माकमुक्तं वज्र मन्यसे चेद्यदीशिषे त्वं न मयि
स्थिते च । जिह्वेयतिष्ठन् यदि तातवाक्ये जहीहि
शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीं ॥ ५३ ॥

अस्मा । अस्माकमुक्तं अस्मात्सम्बन्धिवचनं यदि वज्र मन्यसे आद्रि
यसे पितृतुल्योभ्राता अस्यानुमतः कथमेवं न कुर्यामिति यदि
च मयि स्थिते नेशिषे न प्रभुत्वकरोषि प्रभुत्वमहं त्वदाज्ञाकर
इति ईशेरादादिकस्य ईशः स ईतीडागमः गुरुवचनमनतिक्र
मणीयं विशेषतस्तातवाक्यं तस्मिन्नतिष्ठन् वचनमकुर्वाणः यदि
जिह्वेपि लज्जसे सौ दिव्यं चनं एतन्निश्चित्याह जहीहि शङ्कां त्यज
विकल्पम् व्रज गच्छ अयोध्यां शाधि पालय पृथ्वीं जहातेत्येति
इत्वे विकल्पिते ईहलघोरितीत्वम् शासेः शाहाविति शाभावः
तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् ऊहलभ्याहेर्द्धिः ॥ ५३ ॥

अस्माकमित्यादि । अस्माकमुक्तं वचनं चेद्यदि वज्र मन्यसे आद्रि
यसे यदि वा मयिस्थिते त्वं न ईशिषे प्रभुत्वं न करोषि तातस्य वा
क्ये अतिष्ठन् पितृवचनमकुर्वाणो यदि जिह्वेपि लज्जसे तदा पृथ्वीं
शाधि पालय एवं सति मम पितृस्य वचनं कृतं स्यात् अतो व्रज गच्छ
अयोध्यां शङ्कां स्वायशोभयं जहीहि त्यज अस्माकमिति ल्यभाव
क्तेति कर्त्तरि षष्ठी सम्बन्धे इत्यन्ये गौरवे वज्रत्वमभिधानात् अह
मपि तव पितृतुल्य इति वज्रत्वेन बोध्यते उक्तमिति भावे क्तः म
न्यौङ्बोधे ईशलङ्घ्ये श्वर्य्ये सध्वोरस्येमिति इम् छीलिलज्जे ओ
हाक्लित्यागे विधौ गी आद्योरित्यादिना ङी शासुल्लुशासने
नङ्घेधिशाधीति शाधि ॥ ५३ ॥

वृद्धैरसां राज्यधुरां प्रवोढुं कथं कनीयानहमुत्स
हेय । मा मां प्रयुक्थाः कुलकीर्त्तिलोपे प्राह स रामं
भरतोऽपि धर्म्यं ॥ ५४ ॥

वृद्धौ । भरतः प्राह धूर्वहनशीला धूर्नयनशीला इत्यर्थः अने
कार्यत्वाद्वात्सल्यं भाजभासेति किप् राक्षोप इति वलोपः राज्य
सप्ताङ्गस्य धूर्धात्री प्रकृतिरिति विष्टञ्च ष्टक्पूरित्यकारप्रत्य-
यः परवल्लिङ्गमिति धूरिति स्त्रीलिङ्गम् ततश्चाप् कीदृशीं वृद्धैर-
सां वृद्धोज्यैः औरसः पुत्रोयस्यां उरसा निर्मित इति हृन्दसो
निर्मित इत्यनुवृत्तौ उरसाऽश्चेत्यण् तां तिष्ठति रामे प्रवोढुं क-
थमुत्सहेय कनीयान् सन् नैवेत्यर्थः शकधृषेत्यादिना वहेः सहा
वुपपदे तुमुन् गर्हायां लङ्पिजालोरित्यनुवृत्तौ विभाषाकथमि-
ल्लिङ्चेति लिङ् सहेरूपूर्वस्य आत्मनेपदित्वात् सीयुट् इटोत्
लिङ्ः सलोपोनन्त्यस्य अतोमा मां प्रयुक्थाः मा नियोजय माङ्गि-
लुङ् झलोझलीति सिचेलोपः कुलकीर्त्तिलोपे लोपयतीति
लोपः पचाद्यच् रघुवंशस्य या कीर्त्तिः तस्या लोप इति समासः
पूर्वैरनाचरितत्वात् एवञ्च धर्म्यं धर्मादनपेतं भरतोऽपि प्राहस्य
उक्तवान् पुनश्चाह ॥ ५४ ॥

वृद्धैरसामित्यादि । रामस्य धर्म्यवचनानन्तरं भरतोऽपि
धर्म्यं धर्मादनपेतं वचो रामं प्राहस्य प्रोवाच विकारसंघेत्या-
दिना अनपेतार्थे धर्मात् यः किं प्राहस्य इत्याह कनीयानहं अनु-
जाऽहं राज्यधुरां प्रवोढुं कथं उत्सहेय उत्साहं करिष्यामि कथं
माखीषवेति पक्षे स्त्री राज्ञोभूः राजधुरा धुरोऽन्यस्या इति अः

स्त्रियामतत्राप । धूश्च स्यात् भारचिन्नयोरिति कोषः । कीदृशीं
वृद्धोज्ज्वलं औरसः पुत्रोयस्यांतां उरसा निर्मित इति ढधेकादि
तिष्ठणः ज्येष्ठपुत्रसम्बन्धिनीं राज्यधुरामित्यर्थः वहेश्चतुमि सहव
होदोढीत्योत्वं अतएव कुलकीर्त्तिलोपे धूर्वहे मां मा प्रयुंक्त्वा न
नियोजय लोपयतीति लोपः पचादित्वादन् यद्वा लोपोनाशः
युजेर्माटीवेति टी युजिरउङ्गच इति मं असस्वाज्जर्सीति सेर्लक्
मायोगेऽमन्निषेधः ५४ ॥

ऊर्जस्वलं हस्तितुरङ्गमेतदमूनि रत्नानि च राज
भाञ्जि । राजन्यकं चैतदहं क्षितीन्द्रस्त्वयि स्थिते स्या
मिति शान्तमेतत् ॥५५॥

ऊर्ज । एतद्वस्तितुरङ्गं सेनाङ्गत्वादकवद्भावः ऊर्जस्वलं बल
वत् ऊर्जनमूर्क्कं सम्पदादित्वात् क्विप् सा विद्यते यस्येति-ज्यात्स्वात्
मिसेत्यादिना वलच् असुगागमश्च अमूनि च रत्नानि राजभा
ञ्जि राजगृह्याणि एतच्च राजन्यकं चत्रियसमूहः क्षितीन्द्रो राजा
अहं त्वयि स्थिते स्यामिति भवामीति शान्तमेतत् अलीकमेतत्
स्यामिति निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् ॥५५॥

ऊर्जस्वलमित्यादि । एवदूर्जस्वलं बलवद्वस्तितुरङ्गं अमूनि
राजयोग्यानि रत्नानि एतच्च राजन्यकं चत्रियसमूहः एवं सर्व्वं
निवेद्यात्मानं निराकरोति त्वयि स्थिते अहं क्षितीन्द्रः स्यां भवेयं
इत्येतत् वचनं शान्तं अलीकं अनुचितमित्यर्थः अस्तेर्निमन्त्रणे
नियोगकरणे प्रार्थने वा खी ऊर्जस्कजीवने बले चासुषिति अस
ऊर्जोविद्यतेऽस्य इति गीतृणमेधेत्यादिना रजआदित्वादलः

इतिनस्य तुरङ्गास इति समाहारद्वन्द्वः राजन्यशब्दात् विका
रसं घत्यादिना संधार्षे कण् ॥ ५५ ॥

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद ब्रज भरत गृ
हीत्वा पादुके त्वं मदीये । च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमा
नोजनौघैः सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥ ५६ ॥

इतिभट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे श्रीरामप्रवासोनाम
तृतीयः सर्गः ॥

इति । इति एवं निगदितवन्तं उक्तवन्तं तं भरतं राघवोरामो
जगाद उक्तवान् किमित्याह हे भरत मदीये पादुके उपा
नहौ गृहीत्वा त्वं ब्रज गच्छ विधौ लोट् अस्मदस्यदादित्वे त्यदा
दीनिचेति वृद्धिसंज्ञायां तस्येदमर्थे वृद्धाच्छः प्रत्ययोत्तरपदयो
स्येति मदादेशः ततश्च पूज्यमानोजनौघैर्जनसमूहैः च्युतनिखिल
विशङ्कः अपगताशेषविकल्पः सकलभुवनराज्यं सर्वत्र भूमंडले
राज्यङ्कारय अनुष्ठापय पादुके इति धोञ्चं अस्मन्मतेन अस्माक
मभिप्रायेण अत्र मदादेशो न भवति अस्मदेववचनान्तस्य
विवक्षितत्वात् तत्र ह्येकवचन इति वर्त्तते ननु कथं मदीय इ
त्यत्र मदादेशः वचनान्तत्वादिति विरोधः पादुके रामस्यैव
तर्ह्यस्मन्मतेन इत्यत्रापि एकवचनं • आवधोरामलक्ष्मणयोर्मते
नेति षष्ठीसमासेन दोषः ॥ ५६ ॥

इति भट्टिकाव्ये टीकायाञ्चयमङ्गलायाश्चकीर्णकाण्डे राम
प्रवासो नाम तृतीयः सर्गः ।

इतीत्यादि । इत्येवं निगदितवन्तं भरतं राघवोरामोजगाद
किं जगादेत्याह हे भरत मदीये पादुके गृहीत्वा त्वं ब्रज गच्छ

अथोद्यमिदं यथात् विधी मो विकारसंघेति इदमर्थे ईयः धुस
दक्षदोस्वाहावित्यादिनास्मदोमदादेशः श्रुतनिखिलविशङ्कः
अपगताशेषविशङ्कः जनौघैर्जनसमूहैः पूज्यमानस्त्वं सकलभुवन
राज्यं अस्मान्मतेन कारय पादुके इत्यर्थात् किम्वा अस्मान्मतेन
प्रयोज्यकर्त्ता राज्यं कारय घोऽज्जैरिति प्रयोज्यकर्त्तुः पात्रिक
कर्त्तृत्वं अत्र साधनहेत्विति तृतीया अस्मान्मतेन राज्यं करोतु
त्वत्क्रियमाणरक्षणेनेतिभावः किम्वा रामोराज्यमकारयदिति
वत् स्वार्ये जिः शुभ्यैर्जिरित्यत्र योगविभागात् किम्वा हे अस्मान्मते
अस्मात्सदृशबुद्धे राज्यं न कारय न घातय शत्रुभिरित्यर्थः शीघ्रं
गत्वा राज्यं रक्षेति भावः कृञ्जिह्विमे इत्यस्मात् जिः प्रेरणे आव
यो रामलक्षणयोरिव मतिर्यस्य तस्य सखेधनं एतेन राज्यरक्ष
णे राममतिर्यस्यमतित्वं दर्शितं किम्वा अस्मान्मतेन राज्यं कारय
ज्ञापय लोकानित्यर्थात् स्वयं अहं राज्यं न करोमि किन्तु रामा
ज्ञया करोमीति पादुकाग्रहणविनयेन लोकान् ज्ञापय इति
भावः कृकङ्विज्ञाने इत्यस्मात् प्रेरणे जिः राज्ञोभावः कर्म वा
राज्यं अस्माकं मतं अस्मान्मतं तेन सीतालक्षणसहितत्वेन वज्रल
विवक्षया न मदादेशः ॥ ५६ ॥

इति भरतसेनकृताद्यां मुग्धबोधिन्यां प्रकीर्णकाण्डे रामप्रवा
यो नाम तृतीयः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानत्रे रामस्तपोवनं । प्रपेदे पूजि
तस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयवान् ॥ १ ॥

निवृत्त इत्यादि । धीमान् बुद्धिमान् अत्र स्थिते मयि कदा
चिद्भरतः पुनरेष्यतीत्येवमुद्धिसात्तामः अत्रैर्महर्षेणोपवनं प्रपेदे

गतः तस्मिंश्च तपोवने अर्घ्यपाद्यादिभिः पूजितः दण्डकोनाम
 ऋषिर्भागवकन्यामहरत् तच्छापाभ्यामुवर्षेनाक्रान्तः सवन्धुराङ्ग
 विनाशोयस्मिन् स्थाने तत्त्वोपलक्षितं अरण्यमभूत् तदीयवान् ग
 तवान् उपेयिवानित्यत्र उपसर्गस्थातन्वत्वात्केवलादपीष्टः कसुः
 ॥ १ ॥

निवृत्ते इत्यादि । भरते निवृत्ते सति रामोऽन्वेष्टार्हर्षेस्तपो
 वने प्रपेदे गतवान् तत्र वने मुनिभिः पूजितः सन् दण्डकारण्यमी
 यिवान् गतः इष्टः कसुः वसोर्धसेकाजितीम् स्वेकिति धः यिणोऽ
 ष्यणो दण्डकनाम्नः कस्यचिद्राज्ञोऽपराधेन ब्रह्मशापात् तद्देवे
 अरण्योत्पत्त्या दण्डकारण्यमिति प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

अटाव्यमानोऽरण्यानीं ससीतः सहलक्षणः । बला
 दुभुक्षुणोत्तिष्ठप्य जह्रे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

अटा । महदरण्यमरण्यानी इन्द्रवरुणेत्यादिना हिमार
 ष्ययोर्महत्त्वे स्त्रीषानुकौ तां अटाव्यमानः अत्यर्थमटन् रामः स
 चिस्त्रज्जीत्यादिना यङ् ससीतः सहलक्षणः वीपसर्जनस्येति विक
 ल्पेन सभावः बलात् बलवत्तया जह्रे हतः दृहीत इत्यर्थः कर्म
 णि लिट् उत्तिष्ठप्य उत्थाप्य हस्ताभ्यां केनापि रक्षसा वैश्रवण
 शापात् तुम्बुरुनाम्ना गन्धर्वेण राक्षसीभूतेन विराधाख्येन वुभु
 क्षुणा भोक्तुमिदुना भीमेन भयानकेन भियः पुक् इत्यौणादिक
 पुंगभावपक्षे रूपम् ॥ २ ॥

अटाव्यमान इत्यादि । वुभुक्षुणा भोक्तुमिदुना भीमेन भयानकेन
 रक्षसा राक्षसेन उत्तिष्ठप्य हस्ताभ्यामुत्थाप्य रामोजह्रे दृहीत

इत्यर्थः कर्मणि ठी किम्भूतः सीतया लक्षणेन च सहितैरामः
अरण्यानीं महारण्यं अटायमानः पुनःपुनरतिशयेन वा अटन्
गच्छन् मूत्रस्रवेति यद् केचित्तु गत्यर्थाङ्गुलुपेति नियमात् अत्रा
पि वक्रताविवचेत्याहुः तन्मते पथोऽभावात् वृक्षसंयोगेन वक्रं ग
च्छन्नित्यर्थः महदरण्यं अरण्यानी नारीसखीत्यादिना निपातः
सहःसोवेति सहशब्दस्य विकल्पेन सादेशः ॥ २ ॥

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमं । भङ्गा
भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचखतुः ॥ ३ ॥

अवाक् । तं विराधाख्यं राक्षसं कृतान्तेनापि यमेनापि दुर्द
मं दुःखेन दम्यत इति खलु तौ रामलक्ष्मणौ भुवि निचखतुर्नि
खातवन्तौ कीदृशम् अवाक्शिरसं अधोमस्तकं अवाक् शिरो यस्ये
ति ऊर्ध्वपादौ यस्येति उत्पादम् भुजौ भङ्गा मोटयित्वा जान्तन
शाविभाषेत्यनुनासिकलोपाभावपक्षे रूपम् ॥ ३ ॥

अवाक्शिरसमित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ तं विराधाख्यं राक्षसं
भुजौ भङ्गा भुवि निचखतुः निखातवन्तौ हनगमित्युङ्गलोपः
किम्भूतं अवाक्शिरसं अधोमस्तकं ऊर्ध्वपादं ऊर्ध्वपादावस्येति व
हुव्रीहिः कृतान्तेन यमेनापि दुर्दमं दुःखेन दमनीयं ईषद्धारि
ति खलु भङ्गेति भङ्गोऽनिम् इति विभाषितकित्वात् पक्षे नलो
पाभावः ॥ ३ ॥

आहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः । अध्या-
सितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरत्तैषिणां ॥ ४ ॥

आहि । ततोविराधबधानन्तरं रघुव्याघ्रौ शरभङ्गनाम्नो
मुनेराश्रमं आहिषातां गतवन्तौ अहेर्लुङि रूपं अध्यासितं आश्र-
योक्तं श्रिया लक्ष्या ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या ब्रह्मण इयमित्यण्
ब्राह्मो जाताविति निपातनात् टिलोपः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्
शरणे अवस्थाने साधु अनुकूलं शरण्यं तत्र साधुरिति यत् शरत्तै-
षिणां शरणन्त्याणमेषितुं शीलं येषाम् ॥ ४ ॥

आहिषातामित्यादि । ततोविराधबधानन्तरं रघुव्याघ्रौ रघु-
वंशश्रेष्ठौ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमं आहिषातां अहिगतौ टी ब्रा-
ह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या श्रिया लक्ष्या अध्यासितं आश्रयोक्तं ब्रह्म-
णो देवस्य विप्रस्य तपसेवा इयमिति णः शरणं त्राणं एषितुं शी-
लं येषां तेषां शरण्यं शरणेऽवस्थामे वाणे वा साधु अनुकूलं विका-
रसंघेति साध्वर्थे यः शरणं बध्नरक्षितोः शरणं रक्षणे गृहे इति
विश्वः ॥ ४ ॥

पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः । शरभङ्गः
प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनं ॥ ५ ॥

पुरो । शरभङ्गो रामस्य पुरः अग्रतः वपुः शरीरं ज्वलने
अग्नौ जुहवाञ्चकार कुष्ठितान्तस्य भीष्मीभृङ्गवामिति आम् आभि

सुभावे दिव्यचमम् किं कृत्वेत्याह प्रदिश्य कथयित्वा किं आरात्
मीपे सुतीक्ष्णनाभो मुने' केतनं आश्रमम् तत्र वासमुपकल्पये
ति तव किमर्थमत्रावस्थानमिति चेदाह ॥ ५ ॥

पुरइत्यादि । शरभङ्ग आरात् समीपे सुतीक्ष्णनाभो मुनेः के
तनं आश्रमं प्रदिश्य तत्र वासं कल्पयेति कथयित्वा रामस्य पुरो
ऽयतः ज्वलनेऽग्नौ वपुः शरीरं जुहवाश्चकार ऊतवान् पशाम्ना
भोद्वीति पशाम् शिलाद्रले क्वादीरेदिः भस्क्रन्नामः प्रक्षेपमात्र
स्य धात्वर्थस्य विवक्षितत्वात् ज्वलनइत्यस्य होमलभ्यत्वात् वैयर्थ्यं
न वाच्यं ॥ ५ ॥

यूयं समैष्यथेत्यस्मिन्नासिम्नहि वयं वने । दृष्टास्य
स्वस्ति वोयामः स्वपुण्यविजितां गतिं ॥ ६ ॥

यूयम् । अपि नाम यूयं समैष्यथ आगमिष्यथ आङ्पूर्व
इण् आगमने वर्तते एत्येधत्यूट्स्विति वृद्धिः इत्यस्मात्कारणात्
अस्मिन्वने वयमासिम्नहि स्थिताः आसेर्लुङि रूपम् अस्मदादयो
स्येति चकारस्यानुक्तसमुच्चयत्वादेकत्वे वज्रवचनम् अस्मदागम
ने किन्ते फलमिति चेदाह दृष्टास्य अधुना दृष्टा भवथ अस्ते
कर्त्तव्यमपुरुषवज्रवचने असेरलोप इत्यकारलोपः । स्वस्ति
कल्याणं वः युष्मभ्यम् नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी वज्रवचनस्य
वस्त्वसौ स्वपुण्येन विजितां लब्धां गतिञ्च यामः व्रजामः राम
रूपेण विष्णुरवतीर्णः तं दृष्ट्वा यास्याम इत्यत्र वयं स्थिता इति
॥ ६ ॥

यूयमित्यादि । न केवलं सुतीक्ष्णमुनिकेतनं प्रदिश्य एतदपि
प्रदिश्येति योऽर्थं यूयं समैव्यथ समागमिव्यथ इति हेतोरस्मिन्
वने वयमासिग्रहि आरुःपूर्व इण् आगमने वर्त्तते आसेष्ठांसिः
वयमिति एकत्वेऽपि वज्रत्वविवक्षा परे तु एकत्वे वा वज्रत्वमस्मादो
ऽविशेषण इत्याहुः यूयं दृष्टाः स्व लोपोऽस्य सारित्यकारलापः
स्त्वस्ति वः कल्याणं युगभ्यं शक्तार्थवषडित्यादिना चतुर्थी दीचीवी
णामित्यादिना वसादेशः वयं स्वपुण्येन विजितां लब्धां गतिं या
मोगच्छामः विष्णुरूपे त्वयि दृष्टे शोभना गतिर्भविष्यतीत्याशया
एतावन्तं कालं तिष्ठाम इति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन् कृशानुसाङ्गते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ । उ
वास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

तस्मिन् । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गते काटखेनाग्नीभूते
विभाषा सतिकाटखे इति सातिः रामः सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्नि
धौ समीपे पर्णशालायां पर्णकुल्यामुवास उषितवान् तत्र कृता
धिवासस्य वृत्तिमाह भ्रमन्ननिशमाश्रमान् पर्यटन् सदा तपोव
नानि मुनीनुपासितम् ॥ ७ ॥

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गते काटखेनाग्नी
भूते सति रामः सुतीक्ष्णमुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकु
ल्यां उवास वसैश्रानिवासे ठी व्यथयहेति जिः काटखेन्यत्थोरिति
चसात् किलादित्यादौ सादर्शनात् न षत्वं अनिशं निरन्तरं
आश्रमान् भ्रमन् पर्यटन् अर्थान्मुनीनुपासितुं ॥ ७ ॥

वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः । शय्योत्थायं
मृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

वनेषु । वासतेयेषु वसतौ साधुषु पथ्यतिथीत्यादिना ढञ् नि
वसन् शयानः संस्तीर्यत इति संस्तर ऋदोरप् पर्णानि संस्तरौ
चस्येति पर्णसंस्तरः शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय उत्पू र्वा
त्तिष्ठतेरपादाने परीक्षायामिति णमुल् शय्यते अस्थामिति
शय्या संज्ञायामित्यादिना क्यप् । त्वरया मुखधावनादीन्यपि
न कृत्वा मृगान्विध्यन् ताडयन् ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम्
तत्रापि नात्मार्थं लुब्ध इत्याह आतिथेयः अतिथौ साधुः पूर्ववत्
ढञ् विचक्रमे विहरतिस्म वैः पादविहरण इति तङ् ॥ ८ ॥

वनेष्वित्यादि । वासतेयेषु वसतौ निवासे राज्ञौ वा साधुषु वने
षु निवसन् वासं कुर्वन् शयानोवा पर्णसंस्तरः पत्ररचितशय्यः
सन् शय्योत्थायं शय्यायास्त्वरया उत्थाय मृगान् विध्यन् ताड
यन् विचक्रमे विहरतिस्म तत्रापि नात्मार्थं बध्न इत्याह आति
थेयः अतिथौ साधुः ढधेकादिति वसत्यतिथिभ्यां साध्वर्थे ण्येय
चयोर्लोपद्वितीकारलोपः शय्योत्थायमित्यभिधानात् पञ्चम्य
न्नात् त्वरायां चणम् किम्वा शय्याया उत्थानं चस्ये इति मृगवेध
नक्रियाविशेषणं एतेन शयनोचितकालेऽपि मृगताडननिमित्तं
शय्योत्थानं गम्यते तेन च सुतरां त्वरापि अस्मिन् पक्षे भावे षञ्
यन् ङिणदिति यन् उद्ः सः स्थास्तन्धोरिति सलोपः शेरतेऽस्यामि
ति शय्या श्रीव्रजयजेति क्यप् श्रीडोङ्ठ्येऽणो व्यथीताडि शतृः
ग्रहस्तपाद्योरिति जिः वैःपङ्क्तिरिति विपूर्व्यात् क्रमोक्तं ॥ ८ ॥

अग्न्यजुषमधीयानान् सामन्याश्च समर्चयन् । वुभु
जे देवसात्कृत्वा शूल्यमुख्यश्च होमवान् ॥ ९ ॥

अग्न्य । अग्न्यजुषम् अचतुरेत्यादिना निपाति
तम् इन्द्राद्युदपहान्तात्ममाहारे टच् अग्न्येदं यजुर्वेदश्च अ
धीयानान् पठतः इडोऽधिपूर्वस्य कटि शानचि रूपम् नलो
केति षष्ठीप्रतिषेधः सामन्याश्च सामसु साधून् दिजान् तत्र साधु
रिति यत् येचाभावकर्माणोरिति प्रकृतिभावः समर्चयन् पूज
यन् शूल्यमुख्यश्च मांसम्भुजे भुक्तवान् शूले उखायाश्च स्थाल्यां
संस्कृतम् शूलोखाद्यत् भुजोऽश्न इति तङ् किङ्कला देवसात्कृत्वा
देवेभ्यो दत्त्वा तदधीनङ्कला देवेचाचेति चकारात्कारित्यश्च होम
वान् होमोविद्यते यस्येति कृताधिकार्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अग्न्यजुषमित्यादि । अग्न्यजुषं अग्न्येदं यजुर्वेदश्च अधीयानान्
पठतो मुनीन् सामन्यान् सामवेदकुशलाश्च समर्चयन् सम्यक् पू
जयन् शूल्यं शूलपाचितं उख्यं स्थालीसंस्कृतं च मांसं देवसात्कृ
त्वा देवाय देयं कृत्वा वुभुजे भुजोऽश्ने इति मं होमवान् कृता
धिकार्यः नित्यं होमोविद्यते ऽस्येति मोङ्मन्त्रपादिति वतुः अग्न्य
जुषेति चैव्याद्युदसहेरिति अः अधीङ्गलथ्ययने शानः श्रुध्वो
रित्येयः सामशब्दात् ढधेकादिति साध्वर्ये णः मन्वर्ज्ज्यादि
ना नलोपाभावः अर्चक् पूजे चुरादिज्जन्तात् शतृः देवशब्दात् दे
वेचाचेति चकारात् चसात् ढधेकादिति शूलोखाभ्यां तत्र सं
स्कृतेऽर्थे सः ॥ ९ ॥

वसानस्तन्मकनिभे सर्व्याङ्गीने तस्त्वचौ । काण्डी
रः खाङ्गिकः शाङ्गी रक्षन् विप्रांस्तनुत्रवान् ॥ १० ॥

वसा । असौ रामो वनेखानभ्र भ्रान्तवानिति वक्ष्यमाणेन श्लोके
न सम्बन्धः वसानः परिदधानः वसआकादने इत्यस्मात् शानच्
तत्त्वचौ वल्कले प्रत्यये तन्वकः तन्वाच्चिरापहतइति कन्तमि
मे तन्तुल्ये सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गाणि व्याप्नुवत्यौ तत्सर्व्वेत्यादिना खः
काण्डीरः काण्डोऽस्याऽस्तीति काण्डाण्डादीरचीरचौ खङ्गिकः ख
ङ्गेऽस्यास्तीति अतदनि ठनौ खाङ्गिक इति पाठान्तरम् तत्र खङ्गः
प्रहरणमस्येति तदस्य प्रहरणमिति ठक् शार्ङ्गी सधनुः तनुचवान्
तनुं शरीरन्तायतइति तनुचम् आतोऽनुपसर्गे कः संसर्गे मतुप्
पिनङ्ककवचइत्यर्थः स एवम्विधो विप्रान् ब्राह्मणान् रचन् ॥ १० ॥

वसानइत्यादि । असौ रामो वनेखानभ्र इति वक्ष्यमाणश्लो
केनाश्रयः कीदृशः तत्त्वचौ वसानः परिदधानः वसल्लङ्घ्यतौ
शानः कीदृश्यौ तन्वकनिभे नूतनवस्तुल्ये तन्वात् पटोपकर
णात् अचिरोद्भूतं वस्तुं तन्वकं ठधेकादिति विकारसंघेत्यादिना
आदिशब्दात् अचिरोद्भूतार्थे तन्वशब्दात् कः तन्वकश्च नवान्न
रे इत्यमरः सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गं व्याप्नुवत्यौ ठधेकादिति तद्वा
प्नोतीत्यर्थे ईनः काण्डीरः प्रशस्तकाण्डयुक्तः गातृणमेधेत्यादिना
अस्यर्थे ईरः खाङ्गिकः खङ्गेन युध्यतेऽसाविति ठधेकादिति णिकः
शार्ङ्गी शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गी धनुः विकारसंघेति णः शार्ङ्गविद्य
तेऽस्येति नैकाजादिति इन् तनुं शरीरं चायते इति तनुचं कवचं
हनजनादिति डः तद्युक्तः एवम्भूतः सन् विप्रान् रचन् ॥ १० ॥

हित्वाश्रितं गवीनानि फलैर्येष्वश्रितम्भवं । तेष्वसौ
दन्दशूकारिर्व्वनेखानभ्र निर्भयः ॥ ११ ॥

हिला । आशितासृग्ना गावोयेषु भवन्ति तृणप्रायत्वात् अथ उ
 द्वादिस्त्रेण खः पूर्वपदस्य च मान्तत्विपात्यते तान्यरण्यानि
 हिला येषु वनेषु फलैराशितम्भवमाशितस्य भवनन्तृप्तिर्वर्त्तते
 आशितेभुव इत्यादिना भावे खच् तेष्वाभ्र अभ्रवभ्रेति गत्यर्थो
 धातुः लिटि अतआदेरिति दीर्घे तस्मान्मुङ्दिहल इति नुट्
 दन्दप्रकारिः व्यालानां हन्ता लुपसदेत्यादिना दंशेर्ह्यङ् तद
 न्ताद्यजपेत्यादिना ऊकः ॥ ११ ॥

हिलेत्यादि । आशितङ्गवीनानि वनानि हिला त्यक्त्वा तेषु वनेषु
 असौ आनभ्र भ्रमतिस्म अभ्रगत्या ठी स्यान्तादिति खेरान् आशि
 तासृग्ना गावो यत्र तदाशितगु आङ्पूर्वोऽआतिस्त्र्यर्थः परे तु
 तृप्त्यर्थे ऽशितस्यादौ दीर्घ इत्याहुः ततः स्वार्थे ईनः मकारागमो
 निपातनात् गोतृप्रा तृणवाज्जल्यत्तत्यागः केचित्वाह येषु च फलै
 राशितम्भवं आशितेन तृप्तेन भूयते भावघेत्वाशिताङ्गवइति खः
 दन्दप्रकारानां व्यालानामरिर्हन्ता निर्भयोभयरहितः ॥ ११ ॥

युग्मकं ।

व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् । परि
 षद्वलान्महावह्नौराट नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

व्राती । तेषु वनेषु भ्रमन् नैकटिकाश्रमानाट गतवान् अटे
 रभ्यासस्यातआदेरिति दीर्घत्वं यामस्यान्तिके क्रोशमाचम्यक्त्वा
 यतयोभिन्नवोधेनिवसन्ति ते नैकटिकाः निकटे वसतीति ठक्तेषा
 माश्रमांस्तपोवनानि कीदृशः व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः नानाजाती
 याः अनियतवृत्तयः शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते व्रातास्तेषां य
 त्कर्म्म तदपि व्रातन्तेन जीवन्ति इति व्रातीनाः व्रातेन जीवतीति

खञ् तेषां व्यालाहिंसाः उपघातकाः तेषु दीप्रास्तः ज्वलदायुधः
सप्तमोति योगविभागात्सुः सुत्वनः सुतवतः परिपूजयन् सोमपा
यिनदत्यर्थः सुयजोर्ङ्निप् तुक् नसंयोगादित्यल्लोपोन पर्षदला
निति पर्षस्नेहने अस्मात्पर्षते स्निह्यतीति शृणुषोदिरित्यत्र पर्षे
र्वाङ्गलकादौणादिकोदिः पर्षत् तत्र यदि रजःकृष्यासुतिपर्षदा
वलजिति तदा पर्षत् विद्यते येषां सुत्वनामिति वलच् अत्र परि
षीदतीति परिषत् किवन्तोयदा परिषदप्येषा गुण्याहिणी तदा
परिषदलं सहायोयेषामिति वङ्गब्रीहिः महाब्रह्मैर्महाब्राह्मणैः
कुमहज्झामन्यतरस्यामिति टच् तैः सहाट् ॥ १२ ॥

ब्रातीनेत्यादि । रामोनैकटिकाश्रमान् आट् अट् गतौ ठी निक
टे वसन्ति नैकटिका' ढधेकादिति णिकः तेषां मुनीनामाश्रमान् त
पोवनानि किम्भूतः नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरक्लेशेन
ये जीवन्ति ते ब्रातास्तेषां यत् कर्म तदपि ब्रातमिति रुढं तेन जी
वन्तीति ब्रातीनाः पूर्ववदीनः तेषां मध्ये ये व्याला उपघातकास्ते
षु दीप्राणि अस्त्राणि यस्य स तथा । व्यालोभुजङ्गमे कूरे आपदे
दुष्टदन्तिनीति विश्वः । सुत्वनः सोमपान् परिपूजयन् पुञ् अभिषवे
आसुसिति क्निप् स्वस्यतनपितीति तन् आश्रमान् कीदृशान् महा
ब्रह्मैर्महद्भिः ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैः परिषदलान् सभायुक्तान् देशाद्
ह्यणः कुमहज्झातुवेति षः परिषीदन्यत्रेति क्निप् परिषत् सभा
गतृणेत्यादिना रजआदित्वादलः नवाक्षरपादस्यापीष्टत्वात् न
चात्र लोके कन्दोभङ्गः पर्षदलानिति पाठे पर्युपसर्गस्य इकार
लोपोनिपातनात् । आस्थानं संसदास्थानीपर्षत् परिषदौसमे द
तिरभयः । केचित्तु ब्राह्मणवाचके महच्छब्दविशेषणस्य विरुद्धार्थ
त्वात् महाब्रह्मैर्महातपोभिरुपलब्धितान् सुत्वनः विशेषणं तृती

या नच देशाद्गच्छति इति सचे प्राज्ञवाचकोत्रज्ञाग्रह इति नि
यम इत्याहुः ॥ १२ ॥

परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन् । वृद्धिचयौ
मुनीन्द्राणां प्रियभावुकतामगात् ॥ १३ ॥

परे । परेद्यवि परस्मिन् आगामिनि दिवसे इत्यर्थः अद्यैत
स्मिन्नहनि पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन्नहनि अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि चिराति
क्रान्ते चिरगामिनि दिवसे परेद्यवीत्यादिषु दिवसेषु मुनीन्द्राणां
वृद्धिचयौ उदयापचयौ चिन्तयन् प्रियभावुकताम्पूर्वस्मियाभाव
नियुक्त्वादतथाभूतः सन् प्रियोभवतीति प्रियभावुकः आद्यमुभ
येत्यधिकृत्य कर्त्तरि भुवः खिणुच्छुकजाविति खुकञ् तद्भावः
तामगात् गतः अर्थान्मुनीन्द्राणामेव परेद्यव्यद्यादयः शब्दाः
सद्यःपरुदित्यादिना निपातिताः ॥ १३ ॥

परेद्यवीत्यादि ॥ परेद्यवि परस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन्न
हनि अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि च मुनीन्द्राणां वृद्धिचयौ धनशरी
रादिगतोपचयापचया चिन्तयन् स्मरन् रामः प्रियभावुकतां
अगात् प्राप्तवान् अप्रियोऽपि प्रियोभवतीति भुवोघेखिणुच्छुकजा
विति च्छपर्थे खुकञ् परेद्यवि अद्यचेति कुतःककुह इत्यादिना
निपातनात् पूर्वान्यान्यतरेति पूर्वान्याभ्यां एद्युस् ॥ १३ ॥

आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतोर्गर्व । प्रात
स्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन्निवि ॥ १४ ॥

आति । जपन्मन्त्रमिति सामर्थ्यलभ्यं सन्ध्याकालोधिकरण
 ज्ञेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया सम्यग्ध्यायन्यस्यामिति आतश्चोप
 सर्ग इत्यङ्किमवधिं सन्ध्यामित्याह प्रक्रान्तामायतीगवम् आय
 त्यः आयन्त्यो भवन्ति यस्मिन् काले गावः अस्मिन्नायतीगवं तिष्ठ
 ङ्गुप्रभृतीनि चेत्यव्ययीभावसमासत्वात्साधुः नाव्ययीभावादिति
 यस्मिन् काले सप्तम्या अन्भावः आङ्पूर्वादिणः शतरि इणो
 यणिति यणि डोपि च रूपं आयतीति गावोऽपि गोचरात् गोष्ठ
 मायान्ति दिवसस्यार्द्धनाडिकावशेषे सन्ध्यापि तदेव प्रवर्तते
 कियन्तमेवज्जपन्नित्याह आतिष्ठङ्गु इति तिष्ठन्ति गावोयस्मिन्
 काले दोहाये गावोहि रात्रिप्रथमयामस्य नाडिकायामती
 तायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य दुहन्ते आतिष्ठदित्याङ्मर्थो
 दाभिविध्योरित्यव्ययीभावः तिष्ठङ्गुप्रभृतीनि चेति चकारस्या
 नुक्तसमुच्चयार्थत्वादव्ययीभाव एव पुनः समासान्तरम् भवति प्रा
 तस्तरामिति प्रातरित्यव्ययस्य भातवाचि प्रकर्षविवक्षायां नरप्
 तदन्तात्किमेतीत्यादिना आम् अतिप्रभाते पतत्रिभ्यः कुकुटा
 दिभ्यः प्रथमस्य बुद्ध उत्थितः पञ्चमीविभक्तेरिति पञ्चमी रवि
 मादित्यस्य णमन् यदा चरति तदा प्रियभावुकतामगादिति
 पूर्वेषु योज्यम् ॥ १४ ॥

आतिष्ठदित्यादि । प्रियभावुकतां अगादिति पूर्वेष्वन्वयः
 तिष्ठन्ति स्थिरीभवन्ति गावोयस्मिन् स तिष्ठङ्गु कालः रात्रेः प्रथ
 मनाडिका त । हि विश्रान्ता गावः पश्चादुत्थाप्य दुहन्ते आयन्ति
 गोष्ठं गावोयस्मिन् काले स आयतीगवकालः अर्द्धास्मिन्मिताभा
 स्करः प्रायश्चक्षुश्चैव गवानयनात् आङ्पूर्वादिणः शतृ तिष्ठद्मन्वा

यतीगवश्चदौ कालेऽव्ययीभावे निपातितौ आयतीगवकाले
प्रक्रान्तां आरब्धां सन्ध्यां व्याप्य तिष्ठद्गकालं यावत् जपन् अर्था
न्तर्गन् अन्यारभ्येत्यादिना आङ्गयोगे पञ्चमी लुक्परादित्या
दिना पञ्चमीलुक् सन्ध्यामिति सदाध्वादीति द्वितीया आयती
गवमिति त्रिष्योर्व्वेति सप्तम्यामः प्रातस्स्वरामिति प्रभाते पतत्रि
भ्यः कुक्कुटादिभ्योऽपि प्रबुद्धोऽधिकप्रबोधवान् तेभ्योऽपि प्रागु
त्थितः सन् रविं प्रणमन् अधिकभावविवक्षायां पञ्चमी अभिधा
नात् पक्षिशब्देभ्यः प्रबुद्ध इत्यन्ये किमेत्याद्येति चतुरां ॥ १४ ॥

युग्मकं।

ददृशे पर्णशालायां राक्षस्याभीकयाय सः। भार्य्योढं
तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ ॥ १५ ॥

ददृशे। पर्णानां शालायां स्थितः स रामः राक्षस्या ददृशे दृष्टः
कीदृश्या अभीकया कामुक्ष्या अनुकाभिकेत्यादिना निपातितः दृ
शेः कर्मणि लिट् अथ दर्शनानन्तरभार्य्योढं ऊढभार्य्यमूढा भा
र्य्या यस्येति आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः
अवज्ञाय अनादृत्य सद्भार्य्यत्वात् असकौ राक्षसीपापासौ कुत्सा
यामव्ययसर्व्वनाम्नामकच् सौमित्रये लक्षणाय स्नाघन्दुडित्या
दिना सम्प्रदानसंज्ञा तस्ये स्नाभिप्रायस्यैयुनायाविष्कृतवती
प्रकाशनस्येयाख्येयोस्येति प्रकाशने तद्ध ॥ १५ ॥

ददृश इत्यादि। अभीकया कामुक्ष्या राक्षस्या सर्पणखया
पर्णशालायां स रामोददृशे कर्मणि ठी अथ दर्शनानन्तरं

भार्य्याढं कृतविवाहं तं रामं अवज्ञाय सभार्य्यात्वा दनादृत्य असकौ
राक्षसी मौमिचये लक्ष्मणाय तस्यै स्खलित्या मैथुनाभिप्रायं प्रका
शयामास इत्यर्थः प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाश इति मं यस्यैदित्येत्या
दिना चतुर्थी असकाविति त्यादिव्यासेत्यादिना ऽदसष्टेः पूर्वो
ऽक् परमते अविज्ञाता निन्दिता वा असौ असकौ तथाच । कृपा
यां निन्दने ऽज्ञाने नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽगन्त्यस्वरात्
पूर्वः सर्वनामतिङ्ययादिति । ऊढा भार्य्या येन स तथा अन्धा
हितादित्वात् पक्षे परनिपातः ॥ १५ ॥

दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना । वाक्
त्वचेनातिसर्व्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ ॥ १६ ॥

दधा । सा तस्यार्थयाश्चक्रदति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कीदृ
शी मध्यं स्तनजघनयोरन्तरम्मलिभम्बलयोऽस्मिन् सन्तीति तु
न्दिबलिवटेभः दधाना धारयन्ती कर्णजाहविलोचना कर्ण
जाहङ्कर्णमूलसमीपमित्यर्थः तस्य पाकमूलदत्यादिना जाहश्च
कर्णजाहयोर्विश्रान्ते विलोचने यस्यादिति सप्तम्युपमानेत्यादिना
उपपदलोपी वङ्गग्रीहिः वाक्त्वचेन वाक् त्वक्चेति प्राण्यङ्गत्वा
देकवङ्गावः इन्द्राबुदषहान्तादिति टच् अतिसर्व्वेण अतिकान्ते
न सर्व्वम् अत्यादयदति सः एकविभक्तिचापूर्व्वनिपात इति सर्व्व
शब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि पूर्व्वनिपातो न भवति अपूर्व्वनिपात इति
प्रतिषेधात् वाक्त्वचेन वाङ्मयेन माधुर्य्येण मार्दवेन चासाधा
रण्येनापलक्षितेनेत्यर्थः इत्यभूते तृतीया चन्द्रलेखेव पक्षतौ तनु

त्वात् पक्षोऽचाङ्कमासः तस्य मूले प्रतिपदि पञ्चान्तिः ॥ १६ ॥
 दधानेत्यादि । सा तं प्रार्थयाञ्चक्रे इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः । अ-
 क्षिप्तं बलियुक्तं मध्यं दधाना गोतृणमेधेत्यादिनेभः कर्णस्य मूलं
 कर्णजाह्नः तत्र विलोचनं यस्याः सा तथा कर्णान्तायतनेत्यर्थः
 अतिसर्वेण माधुर्यसौन्दर्याभ्यां सर्वमतिक्रान्तेन वाक्त्वचेन उ-
 पलक्षिता वाक् त्वक् इति द्वन्द्वे चैकाचुदषष्टोऽदत्यः विशेषणतृती-
 या पक्षतौ पक्षमूले प्रतिपदि चन्द्रलेखेव द्रष्टुं सुष्ठुत्वात् ॥ १६ ॥

सुपाद् द्विरदनासोरुर्मृदुपाणितलाङ्गुलिः । प्रथि-
 मानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

सुपा । शोभनौ पादौ यस्याः असौ सुपात् सङ्ख्यासुपूर्वस्येति
 पादान्तलोपः पादोऽन्यतरस्यामिति यदा ङीप् नास्ति तदेत्वं
 रूपम् द्विरदनासोरुर्द्विरदनासे इव करिपोतकरा इव ऊरु-
 र्यस्या उपमानपूर्वोवज्जब्रीहिः ऊरुत्वरपदादौपम्य इति ऊरु-
 रद्यते अनेनेति रदः दन्तः पुंसि संज्ञायाङ्कः करणे द्वौ रदौ य-
 स्येति द्विरदः मृदुपाणितलाङ्गुलिः तलञ्च अङ्गुलिस्येति दन्दः
 तत्र घन्मात्वात्तरयोः अल्पात्तरस्य पूर्वनिपातः पाण्योस्तला-
 ङ्गुलिः पाणितलाङ्गुलिः मृदुः पाणितलाङ्गुलिर्यस्या इति योज्यं
 प्रथिमानमृद्युतान्दधानेन धारयता घनेन उपचितेन जघनेनो-
 पलक्षिता सा राक्षसी ॥ १७ ॥

सुपादित्यादि । शोभनौ पादौ यस्याः सा संख्यासुपमानादिति
 पादस्य पाङ्गावः द्विरदनासेव हस्तिशृण्वेव ऊरुर्यस्याः सा तथा

रामलक्ष्मणैत्यादिना ऊप् मृदु पालितलज्जाकुलिस्रयस्याः सा
तथा ये तु सस्यासः पूर्वनिपातं तथा प्राणकुले समाहारं वद
न्ति तस्मै प्रथमं तलाकुलिशब्दयोः समाहारद्वन्द्वः तदनु पाणि
ना चह षष्ठीसमासः तदनु मृदुना वज्रग्रीहिः प्रथिमानं महत्वं द
धानेन निविडेन जघनेनोपलक्षिता । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकथाः स्त्री
ये तु जघनं पुरदत्त्यमरः ॥ १७ ॥

उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदलोलकुण्डलं । कुर्वाणा
पश्यतः श्रूयन् सखिणी सुहृदसानना ॥ १८ ॥

उन्न । उच्यते अनेनेति वक्त्रम् सर्वधातुभ्य औणादिकष्टन्
तच्च वक्त्रशब्दो मुखैकदेशे वर्त्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयु
ज्यते वक्त्रमुखमुन्नसन्दधती नाभ्यस्तादुरिति तुम् न भवति उ
न्नता नासिका यस्मिन्निति अज्नासिकायाः संज्ञायान्नसन्दधत्यधि
कृत्य उपसर्गाच्चेत्यच् नासिका च नसादेशमापद्यते शुद्धदत्
शुद्धाः शुक्ला दन्ता यस्मिंस्तच्छुद्धदत् अग्रान्तगुह्येत्यादिना दत्ता
देशः लोले चञ्चले कुण्डले यस्मिन् तत् लोलकुण्डलं पश्यतो
जनान् श्रूयन् विद्यमानसुखान् कुर्वाणा श्रं सुखान्तदस्यासीति कं
शब्दावभंयुस्तितथस इति युष् सित्वात्पदसंज्ञा अनुस्वारः अप
श्यतो वा श्रूयन् कुर्वाणा पश्यतान् पीड्यकरी सखिणी मालाव
ती अस्माद्येत्यादिना विनिः सुहृदसानना हसनं हसः सनहसोर्वे
त्यप् शोभनहसनमाननं यस्याः सा ॥ १८ ॥

ऊनसमित्यादि । ऊर्द्धनासिकं वक्त्रं मुखं दधती उपसर्गाभासि
काया नसादेशो वज्रग्रीहाविति परे स्मरते नसाशब्दस्य रूपं त
थाच रभसः लपनं वदनं तुण्डमाननं नासिका नसा । नसा नासा
च नासिकेति कोषान्तरं । उच्यते अनेनेति वक्त्रं चासुषिति चः वक्त्रं
कीदृशं शुद्धदत् शुद्धादन्तायस्मेति दन्तस्य ददादेश इति परे स्म
रते दत्शब्दोऽस्ति लोले चञ्चले कुण्डले यत्र मुखे तत्तथा सा
किम्भूतापश्यतो जनान् शंयून् सुखिनः कुर्वाणा शंकभ्यां ययुततु
तिवभा इति अस्यर्थे युः सखिणी मासावती सखीधाममयादि
त्वेति अस्यर्थे विन् शोभनो हसो यत्र तादृशमाननं यस्याः सा
तथा ॥ १८ ॥

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ पतीयन्ती रघूत्तमं । अनुका
प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियाकर्तुं प्रियम्बदा ॥ १९ ॥

प्राप्यं टौकिला चञ्चूर्यमाणा गर्हितमाचरन्ती प्राणिनो हन्त
व्या इति चरेर्लुपसदेत्यादिना भावगर्हायां यङ् चरफलोच्चेत्य
भ्यासस्य लुक् उत्परस्यातइत्युलम् हलिचेति दीर्घत्वं पतीयन्ती
आत्मनः पतिमिच्छन्ती सुप आत्मनः क्यच् अनुका अभिलाषुका
अनुकेत्यादिना निपातितः रघूत्तमं लक्षणार्थयाञ्चक्रे प्रार्थि
तवती प्रियाकर्तुमनुलोमयितुं पतिर्मे स्या इति सुखप्रियादानुलो
म्यइति डाच् । प्रार्थनामाह ॥ १९ ॥

प्राप्येत्यादि । अग्रे राक्षसी रघूत्तमं लक्षणं प्राप्य प्रिया
कर्तुं प्रार्थयाञ्चक्रे प्रार्थितवती किं कुर्वती चञ्चूर्यमाणा गर्हितं
पुनः पुनश्चरन्ती गत्यर्थात् गुलुपसदचरेति गर्हार्ये यङ् चरफ

लोहचोडेनमुरिति खेर्नन् उङ् उकारश्च र्धनचतयीति दीर्घः प
तीवन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती कोम्याद्यस्येति क्यः घोऽज्य
रे इति दीर्घः किम्भूता सा अनुका कामुकी प्रियमदा प्रियं वद
तीति प्रियवशाद्भवेत्यादिना खः खित्यव्यजिति मन् प्रियाकर्तु
मिति सपचनिष्पत्तेत्यादिना आनुकूल्याय डाच् ॥ १८ ॥

कुलकं ॥

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कस्मामिच्छुर्व्यशम्बदां । स
भोगीनां सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषं ॥ २० ॥

सौमि । हे सौमित्रे इच्छुरेषणशीलः विन्दुरिकुरिति निपा
तितः अशङ्कः निर्विकल्पः सन् किम्भावथिष्यतीति मामुपायंस्थाः
परिणय आश्रमायाभूतवचेति सुङ् उपायमः स्वकरण इति तङ्
विभाषापयमनदत्यक्त्यपचे रूपम् कस्माम् नमिकम्पीत्यादिना
रः वशंवदां अहन्ते वश्येति वदन्तीम् तद्भोगीनां तद्वरीराय
हिता अवैधव्यादिलक्षणयोगात् आत्मनिश्चजनेत्यादिना खः स
हचरीं सहगामिनीं भिक्षासेनादायेषु चेति चकारस्थानुकसमुच्च
घार्थत्वात् टप्रत्ययः कियन्तङ्गालं पुरुषायुषमुपस्थायुष्यावत्
अचतुरेत्यादौ निपातितः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया चरणक्रियायाः
छत्सुसंयोगात् यथा मासमुषितइति ॥ २० ॥

सौमित्रे इत्यादि । एतत् प्रार्थयाद्भक्ते इति पूर्वेष्वन्वयः हे सौ
मित्रे त्वं इच्छुः सन् अशङ्कः सन् मामुपायंस्थाः परिणय अभिधा
नात् आश्रमायां टो उपयमोविवाहइति मं यमः सूचनेवात्

दाहे इति सेविभाषितकिञ्चात् एवेजमस्त्रीपाभावः कीदृशीं जी
कषां कामयमानां रूपवतीमित्यन्ये स्त्रियदीपेत्यादिना रः वञ्च्य
दां अहं ते वक्ष्येति वदन्तीं प्रियवशादित्यादिना खः सुभोगीनां सु
भोगाय हितां विकारसंघेत्यादिना ईनः भुज्यतेऽनेनास्मिन् वेति
भोगः शरीरं मेयुनाद्युपभोग इत्यन्ये पुरुषस्यायुर्जीवितकालः
निपातनात् अत् स्वार्थे णो वा पुरुषायुषं कालं व्याप्य सहचरीं
सहचरेति हनचरगष्टक् कर्मप्रतिरूपकोऽयं सहशब्दः किम्वा
पचादित्वादनं नदादिनादोप् सदाश्वादीति द्वितीया इच्छती
ति दच्छुः विदिच्छ इति निपातः ॥ २० ॥

तामुवाच स गौडीने वने स्त्रीपुंसभीषणे । अस्त्रय्यं
पश्यरूपा त्वं किमभीरुरार्यसे ॥ २१ ॥

तामु । राक्षसीं लक्षण उवाच उक्तवान् किमित्याह गौडीने
वने गोष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन्वने ईदानीन्वामापि न ज्ञायते गोष्ठात्
खञ् भूतपूर्वं इति खञ् स्त्रीपुंसभीषणे स्त्री च पुमांसेति स्त्रीपुंसौ
अचतुरेत्यादौ निपातितौ तथोर्भीषण इति षष्ठीसः विभेतेर्षिचि
हेतुभयेषुक् तदन्तात् कृत्यल्युटोवञ्जलमिति कर्त्तरि ल्युट् तस्मि
न्भीरुः सती किमित्यार्यसे अत्यर्थमटसि अर्त्तेः सचिस्त्रचीत्या
दिना यङ् यङि चेतिगुणः नमद्रा इति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो यका
रपरस्य न द्वित्वनिषेध इति रेफोद्विदृश्यते भयभीता भीरुः
भयः क्रुक्क्रनौ क्रियाशब्दत्वाद्भुत इति ऊङ् न भवति अमनुष्य
त्वाच्च तथाहि लक्षणेनामानुषीयमिति ज्ञाता तथाच भग्न्या द

अस्यार्थस्य रूपं अतिशोचनीयतया अस्यार्थमभिहितं
दर्शनं पश्यतीति अस्यार्थस्य लोप्योरित्यादिना खश् पाठेत्यादि
ना पश्चादेशः अस्यार्थपश्यं रूपं यस्यादिति सः सा न पश्यतीति
रूपमपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

तामित्यादि । तां राक्षसीं लक्षण उवाच किमित्याह त्वं न
किमर्थमभीष्टः सती अरार्थं अत्यर्थं भ्रमसि अगतौ मूचस्य चेति
यङ् खायर्त्तृताणुरिति गुणः नाजन्तादेरादिर्दिरिति निषेधात्
आद्यचरस्य न द्विः स्यादेनवर्द्धये इति वर्जनात् रेफसहितस्य
यस्य दित्वं खेराद्यच इति खेयलोपः घोऽनित इति खेर्दीर्घः वने
किञ्भूते गोष्ठोने भूतपूर्वं गोष्ठं यस्मिन् सन्नति गोसंघारोऽपि ना
स्ति अतएव स्त्रीपुंसयोर्भीषणे भयजनके गावस्तिष्ठन्ति अस्मिन्नि
ति गोष्ठं निपातनात् विकारसंघेत्यादिना भूतपूर्वार्थे गोष्ठात्
मीनः स्त्री च पुमांस्य स्त्रीपुंसा निपातनात् ज्यन्तभीधातोर्नञ्यादि
त्वादनः भीर्भीषवेति भीषादेशः भीषिचिन्तीति सूचनिर्देशात् भी
षधातुरयस्तीति केचित् कीदृशी अस्यार्थपश्यरूपा अस्यार्थमपि न
पश्यति अस्यार्थपश्यं घटोखारीत्यादिना खश् ख्यादानेति द्वयः
पश्चादेशः अस्यार्थपश्यं रूपं यस्याः सा तथा द्विना सत्यस्य
नञः अस्यार्थस्य सह समासो गमकत्वात् नविनेतीति चभीष्टः कृत्
कौभिय इति कृः क्रियावचनस्य भीष्टशब्दस्य मनुष्यजातित्वाभा
वात् उतोऽयुक्तं रज्जादेरिति सूचेण उप प्रत्ययः ॥ २१ ॥

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यभर्त्रिणी । तत्र
स्यरायमाणेह स्रतन्त्रा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥

मानुः । मनोरपत्यानि मानुषाः मनोजातावज्यन्ते पुंस्ते तान्
भिलष्यन्ती कामयन्ती रन्तुमिच्छन्ती वाभ्राशेत्यादिना श्यन् रो
चिष्णुः रोचनस्वभावा अलंकृतीत्यादिना इष्णुच् अतएव दिव्य
धर्मिणी दिविभवा दिव्याः देवाः राक्षसा अपि देवधेनित्वात्
तेषाम्धर्मः स्वभावः सोऽस्या अस्तीति धर्मशिलेत्यादिनेनिः अपि
रायमाणा असुरादवाचरन्ती राक्षसभावज्जगत्पुमिति भावः उ
पमानादाचारइत्यधिकारे कर्तुः कथञ् सलोपश्च औजसोऽसुर
सोनित्यमिति वचनात् इह वने स्वतन्त्रा कथमश्चसि भ्रमसि स्व
आत्मा तन्त्रः प्रधानं यस्याः अपराधीनत्वात् अनयोक्त्वा राक्षसी
तन्दर्शयति ॥ २२ ॥

मानुषानित्यादि । त्वं स्वतन्त्रा सती इह वने कथमश्चसि भ्रम
सि त्वं तन्त्रं प्रधानं यस्याः सा तथा तन्त्रः कुटुम्बे वृद्धे स्यात् कार
णेऽपि परिच्छेदे । शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते तन्त्रवाये गदोत्तम
इति विश्वः । मनोरपत्यानि मानुषाः मनोखषणाविति परसूत्रे
णापेत्यार्थे षण् स्वमतेऽभिधानात् तानभिलष्यन्ती कामयमाना
क्रमकमेति पक्षे श्यन् रोचिष्णुर्दीप्ता जिभ्राजभूसहेति इष्णुः दि
विभवानां मन्त्रार्थादीनां यो धर्मस्तद्युक्ता नैकाचाजादितीमदिव्ये
ति ढग्रेकादिति भवार्थे यः उहसुडिति सूत्रस्य पदान्तविषयत्वं
उच्यते परेत्यस्य अपदान्तत्वसम्भवात् युष्मामित्यादौ दान्तवत्स
मीति दान्तत्वादुत्वं नर्दतसाविति पदनिषेधात् अत्र न उतं अ
सुरस इव आचरन्ती घान्ज् इति ज्ञः सलोपश्च धोऽज्यरे
इति दीर्घः ॥ २२ ॥

उग्रपश्याकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्जिता । कामुक
प्रार्थनापट्वी पतिवत्नी कथन्न वा ॥ २३ ॥

उग्रम् । उग्रपश्यान्तीत्युग्रपश्याः पापाश्रयत्वात् श्वरादयः
उग्रपश्येत्यादिकं खञ् निपात्यते तैराकुले व्याप्ते अरथे पति
वत्नी जीवत्यतिः कथङ्केन प्रकारेण न वा नैवं भवसीत्यर्थः अन्त
र्ज्यत्यतिवतोर्लुगित्यत्र पतिर्विद्यते अस्यादिति मतुप् सिद्धः जीव
त्यत्याम्मतुपो वत्वनिपात्यते नुक्स्त्रचेणैव विधीयते ङीप्प्रत्यय
सूगित्वादेव सिद्धः शालीनत्वविवर्जिता अधृष्टतया वर्जिता शा
लाप्रवेशमर्हतीति शालीनकौपीने इति खञ् निपात्यते अधृष्टे
भिधेये प्रवेशशब्दस्य लोपः तस्य भावः शालीनत्वं कामुकः का
मशीलः लषपतेत्यादिना उकञ् तस्य प्रार्थनायाम्पट्टी चतुरा
वातोमुणवचनादिति ङीष् ॥ २३ ॥

उग्रपश्याकुलेइत्यादि । कथं वा त्वं पतिवत्नी सभर्तृका न भव
सि पतिसत्वे ईदृक् स्वातन्त्र्यासम्भवात् नारीसखीत्यादिना पतिश
ब्दात् मतोर्वत्नादेशे निपातितः शालां प्रवेष्टुमर्हति शालीना अधृ
ष्टा विकारसंघेत्यादिना ईनः शालीनायाभावः शालीनत्वं पुम्वत्
स्त्युक्तपुंस्कदिति पुम्वत् शालीनत्वविवर्जिता धृष्टेति फलितार्थः अ
रथे कामुकस्य प्रार्थनायां दक्षा शृङ्गाभूकमगमेति जुकः अर
थे किम्भूते उग्रपश्यान्ति उग्रपश्याः सिंहव्याघ्रादयः पापाश्रय
त्वात् श्वरादयोवा तैराकुले व्याप्ते घटीखारीत्यादिना उग्र
ब्दादृशः खञ् ॥ २३ ॥

राघवं पणशालायामिच्छानुरहसं पतिं । यः स्त्रा
मी मम कान्तावानौपकर्षिकलोचनः ॥ २४ ॥

राघवं । रामन्वर्णशालायां बस्थितमिति मिच्छ अनुरहर्षं विवे
कशान्मनुगतोरहदति विष्टम् अन्वतप्ताद्रहस्यं इत्यच् योराज
बोममापि स्वामी प्रभुः स्वामिन्वैश्वर्यदति निपातितम् कान्ता
वान् सभाय्यः प्रवृत्तसम्भोगोऽसौ नाहमिति दर्शयति तमेव रूपं
शौर्याभ्यां वर्णयन्नाह औपकर्णिकलोचनः कर्णयोः समीपमुपक
र्णं समीपार्थे अव्ययीभावः तच्च प्राद्यभव इति उपजानूपकर्णोपनी
वेष्टक् त्वेषमपि शब्दद्वयमयोच्छते औपकर्णिके लोचने यस्य कर्णौ
नाद्यतलोचनद्वयार्थः ॥ २४ ॥

राघवमित्यादि । पर्णशालायां स्थितं रामं पतिमिच्छ विधि
निमग्नयेति आमग्नये गो अनुगतं रहोविजमस्थानं रतं वा यस्य
तत्तप्तान्वाद्रहस्यदति अः बोममापि स्वामी ईश्वरः तस्मिन् सति
महदर्यं न युक्तमिति कान्तावान् एतेन स्त्रीसुखाभिज्ञोऽपि अह
न्नु तपस्वीति ध्वनिः कर्षयेत् समीपं उपकर्णं तच्च भवदति ढधेका
दित्यादिना श्लिकः तादृशे लोचने यस्य स कर्णौ यतने च द्रव्यार्थः
एतेन रूपवत्त्वं दर्शितं ॥ २४ ॥

वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्णवेष्टनिकं मुखं । संग्रामे
सर्वकर्माणि पाणी यस्यौपजानुकौ ॥ २५ ॥

वपुः । यस्य राघवस्य वपुः शरीरश्चान्दनिकश्चान्दनेन
बन्धयते प्राप्तशोभं भवति मुखश्च कार्णवेष्टनिकं कर्णवेष्टका
भ्यां कर्णौ च हाराभ्यां हार्णवेष्टनिकेभ्योऽपि उभयत्र स्यादिति नीति
ठक् पाणी हस्तौ संग्रामे युद्धे सर्वकर्माणि धनुःखड्गादिव्यापार

कर्माणि व्याप्नुतः तत्सर्व्वादेरिति खः औपजानुकौ आजानुकौ आ
जानुसम्भावित्यर्थः अत्र ठक् इत्सुसुक्तात्मात्कः ॥ २५ ॥

वपुरित्यादि । यस्य रामस्य वपुश्चान्दनिकं चन्दनेन राजितं
इति ठवेकादिति णिकः यस्य मुखं कर्णवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां
राजितं इति पूर्व्ववत् णिकः एतेन विलासित्वं दर्शितं यस्य पा
णी हस्तौ संघामे युद्धे सर्व्वस्मिन् कर्मणि धनुः खड्गादिव्यापार
रूपे कुशलौ विकारसंघेति ईनः सर्व्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रात्
द्व्याप्नोतीत्यर्थे ईनः इति परः तन्मते सर्व्वकर्मणि व्याप्नुतः इत्य
र्थः व्यापनमत्र तत्करणद्वारैव एतेन वीरत्वं औपजानुकौ उप
जानु जानुसमीपे भवौ तावत्प्रसम्भावित्यर्थः एतेन महापुरुषस्य
क्षणं ठवेकादिति कण् तमिहेति योजना ॥ २५ ॥

बद्धो दुर्व्वलरक्षार्थमसिर्येनौपनीविकः । यस्यापमा
श्मनप्रख्यं सेषु धत्तेऽन्यदुर्व्वहं ॥ २६ ॥

बद्धो । येन अस्त्रिः खड्गः औपनीविकः नीवीसमीपे प्रायेण
भवतीति स हि नीवीव्याघ्र वर्त्तमानः पार्श्वयोस्त्रोर्द्ध्वनिबद्धः कि
मर्थं दुर्व्वलरक्षार्थमुर्व्वलरक्षार्थे इदमित्यस्मिन्नर्थे चतुर्थी तद
र्थेत्यादिना सः तच्चार्येन नित्यसमासः सर्व्वलिङ्गता च यस्याप
मनुर्द्धत्ते धारयति आश्मनप्रख्यं अश्मनो विकार इत्यण् अस्त्रि
ति प्रकृतिभावे प्राप्ते अश्मनोविकार उपसङ्ख्यानमिति टिडोपः
पाक्षिकः विभाषादिश्लोचित्यतो मण्डूकमुत्था विभाषापहसान

वृत्तेः अन्यथाऽप्यन एव भवति आऽप्यनेन प्रख्या सद्दृश्यमस्य तदा
अनप्रख्यमुपघटितमिव सेषु सशरं अन्यदुर्वहं दुःखेनोत्पद्यते इति
खलु रामादन्येन दुर्वहमित्यर्थः ॥ २६ ॥

बद्ध इत्यादि । येन रामेण अक्षिर्वद्ध औपनीविकः नीवीसमीपे
भवः वामपार्श्वधाभागस्थायीत्यर्थः । स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेऽपि नीवी
मूलधनेऽपि चेत्त्यत्र स्त्रीपदमुपलक्षणं अत्र वा लक्षणा उपनीविश
ब्दात् ढधेकादिति णिकः यस्यापं धत्ते अञ्जीवाऽप्यनः प्रस्तरः वि
कारसंघेत्यादिना स्त्रार्थे णः मन्वर्ज्ज्यादिना अविकारणोऽन
न्तस्य मलोपनिषेधः तत्प्रख्यं तत्सदृशं अस्मिन् जातं अस्ममयं इति
केचित् सेषु शरयुक्तं अन्यदुर्वहं रामादन्येन दुःखेन उत्पद्यते इति
ईषद्दुःखोरिति खलु दुर्वहानां रक्षैव अर्थः प्रयोजनं यस्य खलु
बन्धनस्य चापधारणस्य च तत्तथा तमिच्छेति योजना ॥ २६ ॥

जेता यज्ञद्रुहो संख्ये धर्मसन्तानसर्व्वने । प्राप्य
दारगवानां यं मुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

जेता । यज्ञाय द्रुह्यन्तीति यज्ञद्रुहो राजसाः सत्सूद्विषेत्यादि
ना किप् तेषां संग्रामे जेता तृजन्तोऽयम् ततश्च कृत्स्नयोगे कर्मणि
षष्ठी धर्मसन्तानसुः पूर्व्ववत् किप् धर्मरत इत्यर्थः वने वर्त्तमा
नानामुनीनां वानप्रस्थादीनामित्यर्थः तेषां आर्याग्निपरिग्रहात्
द्यानि दारगवानि दाराश्च गावश्चेति दारगवानि अचतुरेत्या
नादि निपातितानि दारयन्तीति दाराः दारजारौ कर्त्तरि णि
लुकेतिषञ् तेषाञ्च येनाभयं सदा दत्तमिति योज्यम् येषामेव
प्राप्तिक्रिया तेषामेवाभयमिति समानकर्तृकत्वम् ॥ २७ ॥

जेतेत्यादि । यज्ञाय इहामि यज्ञद्रुहो राक्षसाः चासुषिति
 किप्तेषां जेता संख्ये युद्धे धर्मसन्तानं सृते इति किप् चं प्राप्य
 वने सम्पन्निनां दारगवादीनां सदा अभयं भयाभावः दाराश्च
 गावश्च दारगवानि निपातनात् दारयन्तीति दाराः कभावेऽ
 मीदति कर्त्तरि घञ् पूर्वकात् इति सूत्रे व्याख्यानात् विष्णुं मत्वा
 सौति इत्युदाहरता एककर्तृकयोर्धातोः प्राक्कात् क्वाच् भवती
 ति सभ्यं अत्र च येषां प्राप्तिस्तेषामेव यद्भयं तदभाव उक्त इति
 समानकर्तृत्वमस्येव यामान्नागच्छतीतिवत् क्रियानिवेधेऽपि अ
 न्तरङ्गस्य क्रियाश्रितकार्यस्य निवृत्तेः केचित्तु स्थितानामित्यप्या
 हरन्ति तमिच्छेति योजनम् ॥ २७ ॥

ततोवावृत्त्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत । माम्
 पायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥

ततः । ततो लक्षणवचनानन्तरमसौ राक्षसी वावृत्त्यमाना
 रामं वृत्तानां वावृतुवरण इति दैवादिकः आत्मनेपदी राम
 शालां रामस्य पर्णकुटीरं न्यविक्षत प्रविष्टा विशेः शलद्रुगुपधा
 इनिटः क्तः नेर्विश इति तङ् मामुपायंस्त रामेति हे राम अहं
 प्रायंवे भवान् मामुपायंस्त परिणयत्विति वाक्यभेदेन योज्यम्
 आशंसायाभूतवच्चेति लुङ् उपायमः स्वकरण इति तङ् विभा
 योपयमनम् इत्यकित्पथे रूपम् इत्येवं वचः सादरं वदन्ती
 ॥ २८ ॥

ततश्चादि । ततो लक्षणवचनानन्तरं असौ राक्षसी वावृत्त

माना रामं वृण्वती रामस्य ज्ञात्वा वृहं न्यविशत विज्ञाप्रवेशे वि
पराजोति मं तन् वृषषोऽनिमिजुड इति सक् वावृत्यमानेति वा
वृत्युङ् आशंसायां सम्भक्तौवरणे च वावृतधातुः यित्वाद्देवादिकः
ङित्वादात्मनेपदी हे राम भवान् मा उपायंस्त परिणयतु इति
वचः सादरं वदन्ती उपयमोविवाहे इति मं आशंसायां टी अभि
धानात् मास्तेनधीत्याविति योगविभागात् अन्यचापि धीत्याविति
देवोदासचक्रवर्त्ती ॥ १८ ॥

अस्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान् स पुष्यतितरां तव । पति
रित्यब्रवीद्रामस्तमेव ब्रज मा मुचः ॥ १९ ॥

अस्त्री । असौ लक्षणोऽस्त्रीकः न विद्यते अस्य स्त्रीति नद्युतयेति
कप् कपोति ह्रस्वप्रतिषेधः अहं पुनः स्त्रीमान् सभात्यः प्रशंसा
द्यास्तुप् स एव लक्षणः पुष्यतितराम् अतीव पुष्यति लक्षणस्तव
पतिः तिङ्शेति तरप् किमेदित्याम् तस्मान्तमेव लक्षणं ब्रज
गच्छ मा मुचः मा त्याजीः मुचेर्लुङ् लृदितादङ् इति एवमब्रवी
द्रामः उक्तवान् आदादिकस्य ब्रूजोलङि ब्रुवईडिति ईटि रूपम्
॥ १९ ॥

अस्त्रीकइत्यादि । इति रामस्तमब्रवीत् किन्ददित्याह असौ
लक्षणः अस्त्रीकः न विद्यते स्त्री यस्य इति घृतः कः अहं स्त्रीमान्
प्रशस्तस्त्रीयुक्तः अतः स एव तव पतिः पुष्यतितरां त्वामित्यर्थात्
पुष्यैलृपुष्टौ किमेत्याच्चेति उत्कर्षे चतरां भविष्यत्सामीप्ये की अ
भिधानात् किम्वा यावत्पुराभ्यां भव्ये इत्यस्य योगविभागात् तत्र
भव्ये इति सामीप्ये सप्तमी तुष्यतीति कश्चित् पाठः तस्मान्तमेव

लक्षणमेव ब्रज मा मुचः मा त्याचीः मुषुपपन्नोमोषणे वृदि
त्वात् शासुलिद्युदिति डः ॥ २८ ॥

लक्षणं सा वृषस्यन्ती महोच्चं गौरिवागमत् । मन्म
थायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः पुनः ॥ ३० ॥

लक्षण । लक्षणं पुनर्भूयोऽगमत् लक्षणं प्रति गता यथा
गार्वृषस्यन्ती मैथुनेकावती महाचक्रमहावृषं वृषस्यन्तीत्युपमान
विशेषणमेतत् तेन वृषं लब्धुमिच्छन्तीति क्वप् अश्वचीरेत्यादिना
अमुक् तच्च अश्ववृषयोर्मैथुनेकायामिति तददागमनं महोच्चमि
ति अचतुरादिसूत्रेण निपातितम् मन्मथस्यायुधानि शराः
आयुध्यन्ते एभिरित्यायुधानि घजरथे कविधानमिति कः तेषां
सम्पातः संक्षेपः तस्मात् व्यथ्यमाना पीड्यमाना मतिर्मनो यस्याः
॥ ३० ॥

लक्षणमित्यादि । सा राक्षसी लक्षणं पुनरगमत् यथा गौर्ध
होच्चं महावृषभं गच्छति महोच्चमौ उच्च चेति जातमहदृद्धा
दुदण्ड इति षः कीदृशी वृषस्यन्ती वृषोऽत्र शुक्रलवचनः मैथुनाय
वृषं शुक्रलपुरुषं दृच्छन्ती कामुकीत्यर्थः गोपचे वृषं वृषभं दृच्छ
न्ती कथाम्नाद्यस्येति क्वः धनोदकाशनेत्यादिना सन् कविधानं
स्नेच्छायां सनागमस्तु याभार्थे तेन मैथुनविषयस्नेच्छावगम्यते
केचित्तु प्रकृत्यर्थत्यागेन मैथुनेच्छामात्रे वृषस्य अश्वस्येति क्वव
न रूपं अतएव विरथदयानश्वस्यन्तीति नैषधप्रयोगः तच्च हि ह
यान् मैथुनायेच्छन्तीत्यवगम्यते प्रकृत्यर्थपुरस्कारे हयशब्दान

अन्नापत्तीरित्याहुः अग्निं तु वृषस्याश्वस्यइत्यव्युत्पन्नमेव धातुद्वयं
 मैथुनेच्छायां वर्त्तत इत्याहुः कुसुमायुधस्य कामस्य सम्पत्तेन
 संक्षेपेण व्यथ्यमाना मतिर्मनो यस्याः सन्नाप इति पाठे कामेन
 यः सन्नाप इति व्याख्येयं मन्मथायुधेति कश्चित् पाठः आयुध्यन्ते
 एभिरिति कृगृभेति करणे कः कङ्कः कभावइत्युक्तेः मन्वतेऽनर्थे
 तिकरणे क्तिः ॥ ३० ॥

तस्याः सासद्यमानाया लोलूयावान्नघूत्तमः । असिं
 कौशेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखं ॥ ३१ ॥

तस्याः । सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्याः प्रविशन्त्याः
 लुपसदैत्यादिना यङ् रघूत्तमोलक्षणः मुखमपनसमपगतना
 सिकञ्चकार उपसर्गाच्चेत्यच् नासिका च नसादेशमापद्यति तत्र
 संज्ञायामिति नानुवर्त्तते किं कृत्वा कौशेयमसिमुद्यम्य उत्तिष्ठय कुं
 शौभव इति हृत्तिकुशीत्यादिना ढङ् कौशेयः लोलूयावान् अत्य
 र्थं खवनक्रियायुक्तः लुनाति लोलूया यङ्कृन्तादप्रत्ययादित्यका
 रः सा विद्यते यस्येति मतुप् ॥ ३१ ॥

तस्याइत्यादि । रघूत्तमोलक्षणः कौशेयं कुशौ कोषे भवं विद्य
 मानं तीक्ष्णलोहभवं वा असिं खड्गं उद्यम्य उत्तिष्ठय राक्षसाः सा
 सद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्या उपविशन्त्याः मुखं अपनसं
 अपगतनासिकं चकार लोलूयावान् अतिशयच्छेदनयुक्तः तत्
 कर्तृत्वात् मूत्रस्रचेत्यादिना लूञ्जीघञ् दित्वं खर्गुः संख्यादः मोङ्
 मञ्जपादतुः गत्यर्थाङ् लुपेति सदेर्गर्हाच्च यङ् ढघेकादिति कुशेर्भ

साय षोडः कुचेसीदणसोहार्थादिकारेटेयन्निति केचित् कुचिः
खड्गपिधाने स्यात् तीक्ष्णलोहे तयोदरे इतिकोषः अपनयं उक्त
प्रमितिवत् ॥ ३१ ॥

अहं स्वर्यणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया । द
ण्डोऽयं चेन्नियो येन मय्यपातीति साब्रवीत् ॥ ३२ ॥

अहम् । सा राक्षसीत्यब्रवीत् अहं स्वर्यणखेति नाम्ना नूनम
वश्यन्त्वया नाज्ञायिषि न ज्ञातास्मि ज्ञादत्यस्मात्कर्मणि लुङ्
स्थसिजित्यादिना अजन्तत्वात् चिण्वदिट् आतोयुगिति युक्
खाङ्गाच्चेति छीषि प्राप्ते नखमुखात्संज्ञायामिति प्रतिषेधः पूर्व
पदात्संज्ञायामिति एत्वम् अज्ञाने कारणमाह येनायन्दण्डो
नासाक्वेदनलक्षणे मय्यपाति पातितः पातेः कर्मणि लुङ् चि
णदेशः अत उपधाया इति वृद्धिः चिणोलुक् चेन्नियः पर
चेत्ते चिकित्स्यः परचेत्ते जन्मान्तरशरीरे यदि शक्यश्चिकित्सितुं
तदा नासिकायाः सम्भवात् चेन्निये च परचेत्ते चिकित्स्य इति
निपातनम् ॥ ३२ ॥

अहमित्यादि । सा राक्षसी इत्यब्रवीत् किंतदित्याह नाम्ना स्वर्य
पणखाहं नूनं निश्चितं त्वया नाज्ञायिषि न ज्ञाता कर्मणि टौ स्त्री
सिः हनयहृदयच इति मिण् यनजिण्दिति यन् नास्तेति भेदके तृ
तीया स्वर्यणखेति नाम्ना उपलक्षितेति केचित् स्वर्यवत् नखावस्थाः
सा स्वर्यणखा पूर्वपदस्यात् प्रुःसंज्ञायां णत्वमिति परे स्वमते प्रुणो
दान्ते इत्यादौ वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नखमुखात्तात् सं
ज्ञायामीषनिषेध इति परे स्वमते पातशोनादीत्यादिना स्तङ्गा
दीप् प्रत्ययोविभाषित ईपोऽभावपचे आप् पचे तादृशसंज्ञाया

अभावात् न ईप् ईपि सति तु वा का क्षतिः तत्र वाशब्दोव्यवस्था
 प्राची वा अज्ञाने हेतुमाह येनायं दण्डोनासाच्छेदनरूपो मधि
 त्वया अपाति निपातितः ज्यन्तात् पतेः कर्मणि टी चेचियः ज
 न्मान्तरशरीरे चिकित्स्यः एतज्जन्मनि नासाया अनुत्पत्त्या शरी
 रान्तर एव तत्सम्भवात् विकारसंघेत्यादिना चेशब्दात् जन्मा
 न्तरशरीरेचिकित्स्येऽर्थे इयः चेत्तादित्यः परचेत्तेचिकित्स्ये इति पर
 स्वरं तत्र परचेत्ते जन्मान्तरशरीरे ॥ ३२ ॥

पर्यशाप्तीदिविष्टासौ सन्दर्श्य भयदं वपुः । अपिस्फ
 वच्च बन्धूनां निनङ्गुर्विक्रमं मुहुः ॥ ३३ ॥

पर्यं । असौ राक्षसी पर्यशाप्तीत् आक्रुष्टवती शपेरनिटः
 विचि हलन्तलक्षणा टद्धिः शपउपालम्भन इति तड् न भवति
 उपलम्भनं हि वाचा शरीरस्पर्शनम् दिविष्टा नभसि वर्त्तमाना
 तत्पुरुषे कृतिवज्रमिति सप्तम्या अलुक् अम्बाम्बेति षत्वम्
 भयदं रौद्रम्वपुः शरीरं सन्दर्श्य दर्शयित्वा बन्धूनां विक्रमं शौर्यं
 मुहुः पुनः पुनः अपिस्फवत् स्फोतीचकार अर्तिह्रीत्यादिना
 णावित्यनुट्ठौ स्फाद्येव इति वकारः स्फाद्यतेश्चङि णिलोपः ह्र
 स्वादिर्वचनादि अभ्यासस्य खयः शेषः चर्त्वमिलश्च सन्वङ्गावे नि
 नङ्गः नष्टमिहुरित्यर्थः नष्टेः सनि मस्तिजनशोर्ललीति नुम्
 ॥ ३३ ॥

पर्यशाप्तीदित्यादि । असौ राक्षसी दिविष्टा सती नभस्था
 सती भयदं भयजनकं वपुः सन्दर्श्य पर्यशाप्तीत् आक्रुष्टवती ब
 न्धूनां खरादीनां विक्रमं मुहुर्वारं वारं अपिस्फवच्च वर्द्धयामास

य रामादीनां भवार्थं निवर्त्तय कथयामासेत्यर्थः निगञ्जुः
अनाद्धातुमिच्छुः मग्नेः सनि नूणरधोमुचामिति युग्मं प्रच्छात्रेति
षड् षटोः कः से प्रपौञ्ज आक्रोशे व्यासिः अनिमलान् प्रजवदेति
त्रिः दिवि तिष्ठतीति हनजनादिति छः सप्तम्या अलुक् षत्वस्याभि
धानात् संपूर्वात् दृग्भेज्यन्तात् क्कोयप् अपिस्फुरदिति स्फाधीङ्
दृष्टौ जिःप्रेरणे पातिस्फायोर्लम्बवङोच्चाविति वङ् जिञ्जीत्यङ्
दित्वं खेः सन्वत् व्यञ्जुङ्खः खः अपिस्फुरदिति कचित् पाठः तत्र प्र
काशितवतीत्यर्थः अपुस्फुरदिति कचित् पाठः तत्र प्रकाशितव
तीत्यर्थः अपुस्फुरदिति पाठेऽपि तथा स्फुरन्निस्फूर्नी चञ्जे की
ञ्जीङोऽजेति पक्षे उकारस्यात्वं ॥ ३३ ॥

खरदूषणयोर्भात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः । विजिघ्रा
हयिषूरामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ॥

खर । खरदूषणयोर्भात्रोर्दण्डकारण्यवासिनोः पुरः अयतः
पर्यदेविष्ट परिदेवनकुतवतीति देवदेवनदत्यस्तात्मनेपदि
नः सेटो लुङि रूपम् परिदेवने कारणमाह विजिघ्राहयिषू
रामं विघ्राहयितुं धोधयितुमिच्छुः यद्देव्यन्तस्य सनन्तस्य रूपम्
रीरीति रेफलोपः द्राखीपं इति दीर्घत्वम् किमपर्यदेविष्टेत्याह
॥ ३४ ॥

खरदूषणयोरित्यादि । रामं विजिघ्राहयिषुः विघ्राहयितुं ख
रादिभिः सह धोधयितुमिच्छुः सा राजसी खरदूषणयोर्भात्रोः
पुरीऽयतः पर्यदेविष्ट कन्दितवती देवदेवने किमभूतयोः

दण्डकारण्यवाशिनाः दण्डकनामारण्ये वसत इति यथादित्वा
 त्रिण्वसुं श्रीलमनयोरित्यन्ये यद्देव्यन्तत्वात् सनडःपुर इति
 पूर्वार्धरावरा इति पूर्वशब्दस्य पुरादेशः अतएव अस् तद्योगे
 समार्थेनेत्यादिना षष्ठी ॥ ३४ ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ । पित्रा
 दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥ ३५ ॥

कृते । भरतस्य कृते कार्यनिमित्तं राज्ये अभिवेक्तव्यमिति
 सुभगा कैकयी तस्या अपत्यं सौभागिनेयः स्त्रीभ्यो ठक् कल्या
 ण्यादीनामिनङ् तत्र सुभगादुर्भगा चेति पश्यते दृङ्गमेत्युभय
 पददृङ्गिः पित्रा यौ विवासितौ निष्काशितौ दौर्भागिनेयौ कौश
 ल्यासुमित्रा च दुर्भगे तयोरपत्ये रामलक्ष्मणौ तयोश्चेष्टितत्वा
 साङ्गदेनपश्यतम् विधौ प्रार्थनायां वा लोट् यमस्तम् ॥ ३५ ॥

कृतेइत्यादि । इति पर्य्यदेविष्ट इति पूर्वेषाम्बयः सौभागिनेय
 स्य सुभगापुत्रस्य भरतस्य कृते निमित्तं यौ दौर्भागिनेयौ दुर्भ
 गापुत्रौ रामलक्ष्मणौ पित्रा दम्बरयेन विवासितौ राक्षत्रिराकृ
 तौ तयोश्चेष्टितं नासाङ्गदेनरूपं युवां पश्यतं विधौ गी कृते इत्य
 व्ययं निमित्तार्थे वर्त्तते क्विवन्तकृत्शब्दात् चतुर्थीत्येके कृतश
 ब्दात् सप्तमीत्येके वाक्याद्यतोऽव्यावादेरित्यादिना आवन्तत्वात्
 सुभगादुर्भगाशब्दाभ्यां अपत्यार्थे ष्येयः निस्तेमिरिति द्विपदे
 दृङ्गिः कल्याणीसुभगेत्यादिना ष्येयस्य इनेयादेशः ययोर्षोप
 इत्याद्योपः ॥ ३५ ॥

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः । अयं
तापसकाङ्क्षसः क्षमध्वं यदि वः क्षमं ॥ ३६ ॥

मम । रावणो नाथः प्रभुर्ध्वं स्याः मम विशेषणं युवयोर्भगिन्या
अयन्तापसकात् कुतापसात्कुत्सायाङ्कम् ध्वं सो नासिकाविना
ग्रः यदि वः युष्माकङ्गरूपाङ्गमं युक्तम् क्षन्तुमित्यर्थात् युष्मदि
गुरावेकेषामिति वज्रवचनन्तयोज्येष्टत्वात् तर्हि क्षमध्वं उपे
क्षध्वं रावण एव ज्ञास्यतीति भावः पुनरप्येजयितुमाह ॥ ३६ ॥

ममेत्यादि । रावणोनाथोयस्यास्तादृश्या मम युवयोर्भगि
न्या युवयोरेव पुरोऽयतः यूयं तापसकात् क्षुद्रतपस्त्रिंशका
शात् ध्वं सो नासाच्छेदनरूपो वृत्तः अत्र यदि वोयुष्माकं क्षमं क्ष
न्तुं योग्यं तदा यूयं क्षमध्वं रावण एव ज्ञास्यतीति भावः विका
रसंघेत्यादिनाकार्ये कुत्सार्थे वा कः युष्मदोर्द्विले वज्रसविवक्षा
क्षममिति क्षमायोग्यं सामान्यतः प्रयुक्तं । युक्ते योग्ये हिते क्षम
मिति कोषः क्षममव्ययमित्यन्ये पुनरिति पाठे मम पुनरिति
योऽर्थः ॥ ३६ ॥

असंस्त्रिभिमसंख्यानावनुप्त्रिमफलाग्निनौ । अभृत्रि
मपरीवारौ पर्यभूतां तथापि मां ॥ ३७ ॥

अथम् । संस्कारेण वापेन भरणेन च निर्दृप्तं संस्त्रिभिममु
प्त्रिमभृत्रिमञ्च द्वितः त्रिः त्रैर्भिमनित्यम् संपर्युपेभ्य इति स्रष्टु
चतुर्विधं क्वचिदभूषणेऽपीष्यते संस्त्रिभिमञ्च विद्यते येषामिति
ञ् समासः असंस्त्रिभिमाणि संख्यानां परिधानानि चत्तरी

घाणि ययोः बलकलबाधसावित्यर्थः अनुन्निमाणि फलानि अश
नमाहारो ययोः तौ वन्यफलाहारौ न शालिभोजनौ परित्रि
यतेऽनेनेति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घः मृगाणाममनुष्य
त्वात् अभृचिमः परीवारो अनुजीविलोकोययोस्तौ मृगपरि
वारौ तथापि माप्यर्थ्यभूतापरिभूतवनौ लुङ् रूपम् ॥ ३७ ॥

असंस्कृत्रिमसंख्यानावित्यादि । तौ असंस्कृत्रिमसंख्यानौ तन्वा
दीनां संस्कारेण जातं संस्कृत्रिमं संपरेः सुमितिसुम् न विद्यते संस्कृ
त्रिमं संख्यानमुत्तरीयं ययोर्बलकलमात्रसत्त्वात् वपनेन जातं
उन्निममनुन्निमं वन्यं तादृशं फलमशनमाहारौ ययोः अथवा
गम्याह्नितात् कर्त्तरि अमः फलाग्निनाविति कश्चित् पाठः भरणे
न पोषणेन जातोभृचिमः परीवारोऽनुजीविजनो ययोः सर्वत्र
द्वितस्तत्त्वोन्निमक् यद्वस्वपाद्योरिति जिः परिवृष्यतीति कर्त्तरि
घञ् व्यतीहारे त्रिःपूर्वं इत्यत्र व्यतीहार इति दीर्घनिर्देशात्
कश्चित् घञन्ते उपसर्गस्य दीर्घत्वं सूचितं तेनात्र परेरिकारस्य
दीर्घत्वं तौ यद्यपि ईदृशौ तथापि मां पर्य्यभूतां परिभूतवनौ
भूष्येति खेल्कु ॥ ३७ ॥

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा । प्राणि
वस्तव मानार्थं प्रजाश्वसिद्धि मा रुदः ॥ ३८ ॥

श्वःश्रे । श्वःश्वः प्रशंसामाह शोभनं श्रेय इति वाक्ये श्वसो
वसीयः श्रेयस इत्यच् मयूरव्यंशकादित्वात्सः श्वःश्रेयसङ्कल्याणम
वाप्तासि प्राप्स्यसि भविष्यदनद्यतने लुट् मारयावस्तावित्युक्तम्भव
ति ताभ्यां भ्रातृभ्यामप्रत्यभाणि प्रतिभषिता सा कर्त्तव्याणि लुङ् प्राणि

वस्तुवमानार्थम् तव मानखण्डनमाभूदिति जीवावः श्वसप्राणने
अनच्छ्रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति इट् अनित्तेरिति णत्वं त
स्माद्भज यथास्थानं गच्छ आश्वसिहि उद्देगन्यज विधौ प्रार्थनायां
वा लोट् मा रुदः माङ्गिस्तुङ् इरितो वेत्यङ् यदा नास्ति तदा
मारोदीरिति ॥ ३८ ॥

श्वःश्वेयमित्यादि । आतृभ्यां खरदूषणाभ्यां सा राक्षसी प्र
त्युत्तरं प्रापिता किन्नदित्याह श्वःश्वेयसं कल्याणं अवाप्तासि प्रा
प्यसि शत्रुवधेनेत्यर्थात् स्वारूपं श्वोभवं श्वेयः श्वःश्वेयसं श्वोऽवसी
यस्वःश्वेयसेति निपातितं तव मानार्थं सन्मानार्थं आवां प्राप्तिवः
जीवावः अमनुप्राणने रुभ्योयदतीम् प्राग्वक्ष्येण इति पक्षे णत्वं त
स्माद्भज गच्छ खस्थानमित्यर्थात् आश्वसिहि आश्वसं लभस्व
उद्देगं त्यज इत्यर्थः प्रार्थनायां गी रुदादित्वात् पूर्व्ववदिम्लं त्वं
मा रुदः मा रोदीः लघिररुदरोदे इरित्वात् शासुलिस्तुदिति
पक्षे ङः ॥ ३८ ॥

जक्षिमोऽनपराधेऽपि नरान्नक्तन्दिवं वयं । कुत
स्थं भीरु यत्तेभ्यो द्रुक्ष्यं नोऽपि क्षमामहे ॥ ३९ ॥

जक्षि । वयं अनपराधेऽपि नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम्
अचतुरेति निपातितम् नरान् जक्षिमोभक्षयामः जक्षभक्षहसन
क्षोरिति भक्षार्थस्य रुदादिभ्य इतीट् अस्मदोर्दयोसेति द्वित्वे वय
मिति वज्रवचनं यतएवं हे भीरु समुद्रौ गुणोऽन भवति संज्ञापूर्व्व
क्षोविधिरनित्य इति कुतस्त्वदुतएतदागतम् अव्ययत्वात्
त्यप् अनेककृतसिन्धेभ्य इति त्यप् तेभ्यो नरेभ्यो द्रुक्ष्यं नोऽपि द्रोह

पूर्वाण्येभ्योऽपि चमामहे नैवेत्यर्थः क्रुधद्रुहेति सम्प्रदानत्वम्
चमेर्गन्धमानो नञर्थस्तस्यास्यार्थत्वात् चमध्वं यदि वः चममि
त्यस्य प्रतिवचनम् ॥ ३८ ॥

अक्षिमद्वत्यादि । अनपराधे अपराधाभावेऽपि वयं नरान्
नक्तं दिवं रात्रौ च दिवा च अक्षिमः भक्षयामः अक्षक्षुधभक्षहा
सयोर्घित्वात् रुदादिः अस्मदोदितवज्जलविवक्षा अन्यराक्षसयो
गादज्जलं नक्तन्दिवमिति अक्षिभुवादितान्निपातितं स्मार्थिकणा
न्नेव दिवाश्चन्द्रेण समाहारोदन्देवा हे भीरु द्रुक्ष्यज्ञोऽपि द्रोहं
कुर्व्यज्ञोऽपि तेभ्यो नरेभ्यो वयं चमामहदति यत्तत् कुतस्थं कुत
आगतं तत्राद्यचिरेत्यादिना त्यः यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्र चतु
र्थीति परः स्वमते तादर्थ्यविवक्षयेव भीरु इति तन्वादेर्भेति पक्षे
ऊप् सुभ्रुदीति ह्रस्वः ह्रस्वकरणान्न गुणः ॥ ३८ ॥

तौ चतुर्दशसहस्रबलौ निर्ययतुस्ततः । पारश्वधि
कधानुष्कशाक्तीकप्रासिकान्वितौ ॥ ४० ॥

तौ च । ततो निगदनादुत्तरकालमिर्ययतुः निर्गतवन्तौ च
तुर्दशसहस्राणि परिमाणमस्य बलस्य प्रतिवचनमित्यस्मिन्वि
षये शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् प्राप्नोतेः सङ्ख्यायाः संव
त्सरेत्युत्तरपदवृद्धिः चतुर्दशसहस्रमूलं ययोः तौ यथा पार
श्वधिकधानुष्कशाक्तीकप्रासिकान्वितौ परश्वधः प्रहरणमेषा
मिति परश्वधात् ठञ्चेति ठञ् तथा धनुः प्रहरणमेषां यष्टिः
प्रहरणमेषामिति शक्तियष्टीरीकक् प्रासः कुन्तः प्रहरणमि